

ALF ROSS

Skyld, ansvar
og straf

BERLINGSKE FORLAG

KØBENHAVN 1970

© Berlingske Forlag
København 1970

ISBN 87 19 35510 6 HF

ISDM 87 19 35511 4 1B

Printed in Denmark by

DET BERLINGSKE BOGTRYKKERI COPENHAGEN

*Tilegnes Else Merete til
indfrielse af et 45 år gammelt løfte.*

Indhold

Forord	7
Om skyld	9
Noter	23
Om ansvar	25
Noter	50
»Straffens formål«	55
Noter	97
Kampen mod straffen	101
Noter	148
Om determinisme og moral	155
Noter	225
»Han kunne have handlet anderledes«	234
Noter	259
LEKSIKALSKE STIKORD	261
PERSON- OG SAGREGISTER	266

Forord

Denne bog omfatter seks afhandlinger der, uden at udgøre et systematisk hele, har fælles sigte: Problemerne omkring skyld, ansvar og straf – der til alle tider har optaget menneskers sind.

Disse begreber er fælles for ret og moral. De fungerer på samme måde i retlig og moralsk tale: Skyld betinger ansvar, og ansvar betinger straf. Men de betingelser hvorunder man pådrager sig skyld er forskellige eftersom der er tale om retlig eller moralsk skyld. Ligeledes er den måde hvorpå ansvaret gøres gældende og den straffende reaktion forskellig i de to situationer. Men disse forskelligheder gør det ikke påkrævet i undersøgelsen af de nævnte begrebers mening og funktion at holde ret og moral skarpt adskilte. Tværtimod, begge problemkredse vinder ved at sammenholdes og studeres i gensidig belysning. Juraen har, presset af de retlige afgørelses formelle og autoritære karakter, udviklet en fint nuanceret lære om de betingelser hvorunder skyld og ansvar pådrages, en tankebygning som den moralske tænkning ikke har mage til – men godt kan lære af. Samtidig er den juridiske skyldlære i virkeligheden blot en præcisering af gængse moralforestillinger tilpasset efter retslivets særlige behov. Kun ved at fremdrage dette mere eller mindre forborgne fundament af moralske ideer under den juridiske lære om skyld og ansvar sættes man i stand til rationelt at forstå og vurdere dens krav.

Den vigtigste frugt af det sammenlignende studium af ret og moral er dog, tror jeg, indsigten i at moralen, ganske som retten, kender til anklage, proces, dom og sanktion; og at moralen, ganske som retten, er et reaktionssystem med handlingsdirigerende funktion. Det er hvad jeg har kaldt den pragmatiske moralopfattelse. Ingen betvivler at

retten har en sådan funktion, altså at den tjener det formål at forme menneskers samliv i overensstemmelse med visse mønstre affødt af fundamentale målsætninger og vurderinger. Har man først fået øjet op for rettens og moralens nære beslægtethed er denne moralopfattelse lige til. Hermed overvinder man den udbredte opfattelse, at det skulle være at »fornedre« moralen, om den ikke antages at have nogen højere »mening« eller »begrundelse« end den pragmatiske at være et instrument til forsvar for et værdisystem. Hermed være ikke sagt at den moralske dom blot er et instrument, altså uden enhver mening i sig selv. Dens egen mening er at sætte tingene på deres rette plads: Ud fra et forudsat vurderingssystem at give en rigtig bedømmelse af denne mands gerninger og person. At bedømmelsen ligefuldt er pragmatisk betinget viser sig deri, at systemets skyldbetingelser er tilpasset efter reaktionens pragmatiske effekt.

To af de seks afhandlinger – »*Straffens Formål*« og *Kampen mod Straffen* – og et fragment af afhandlingen *Om Ansvar* har tidligere været offentliggjort. Herudover er stoffet nyt.

København, februar 1970.

Alf Ross

Om skyld

1. *At pådrage sig skyld vil sige at man ved en overtrædelse har bragt sig i den situation, at man skal mødes med misbilligende uvilje.*

»Skyld«, »ansvar«, og »straf« er begreber som vi alle benytter i daglig tale især¹ i moralske, religiøse, og retlige sammenhæng. Straf kan være den der idømmes af statens domstole. Eller den kan være Guds straf på dommedag; eller den straf der forekommer i hjem, skole, og andre samlivsformer hvor visse regler (normer) for, hvorledes man skal opføre sig, anerkendes og håndhæves. Og på samme måde med »skyld« og »ansvar«. De melder sig i alle sammenhæng hvor der er tale om straf.

Denne almenmenneskelige sprogbrug er den fælles kilde hvoraf jurister, moralfilosoffer, og teologer hver for sig har øst når de, med deres særlige behov for øje, har analyseret og præget disse begreber som specifikt retlige, moralske, eller teologiske fagudtryk. Jeg skal i denne afhandling i hovedsagen holde mig borte fra teologernes gebet og altså kun beskæftige mig med »skyld«, »ansvar«, og »straf« som de anvendes i retlige og moralske sammenhæng. Det er min overbevisning, som jeg vil søge at dokumentere gennem disse studier, at der består en indre sammenhæng mellem den mening og funktion hvormed disse udtryk anvendes i henholdsvis jura og moralfilosofi; og at hver af disse discipliner derfor vil vinde ved at studeres i lys af den anden. Ved at sammenholde ret og moral, jura og moralfilosofi, vil man opdage, på den ene side hvorledes moralske indstillinger og ideer er indbygget i ret og retsbegreber²; og på den anden side hvorledes der i moralen indgår ele-

menter af retlig struktur: også moralen kender til anklage, proces, dom, og straf. Ja, til syvende og sidst er moralen, ligesom retten, en teknik til direktion af menneskelig adfærd³.

De tre begreber er indbyrdes forbundne. Det er en følge af at de alle har rod i en fælles forudsætning, nemlig den at der er begået en overtrædelse, d.v.s. en handling der krænker en eller anden given orden der stiller krav til mennesker i et vist samfund om, hvad de må og hvad de ikke må gøre. Denne orden kan være af vidt forskellig art. Den kan være det borgerlige samfunds straffelov der beskriver de overtrædelser der vil medføre at retsmaskineriet sættes i gang for at udfinde den skyldige, drage ham til ansvar, og straffe ham efter loven. Den kan også være den i samfundet eller visse kredse almindelig anerkendte moralopfattelse der bestemmer, hvad der mødes med almindelig billigelse eller misbilligelse. Eller de forskrifter jeg anerkender i min egen samvittighed og efter hvilke jeg dømmer mig selv skyldig eller ikke-skyldig. Eller spilleregler, fx fodboldregler, hvorefter det er en overtrædelse at stå off side der medfører straf af frispark (eller straffespark). Eller et reglement for færdsel i Botanisk Have eller hjemlån af bøger fra Det kgl. Bibliotek. Altså, den orden der overtrædes kan være disse og mange andre ting. Det fælles træk er, at der foreligger et sæt af handleregler der indenfor en vis kreds af mennesker⁴ regelmæssigt følges og følges fordi de opleves som forpligtende⁵, som regler der er afgørende for, hvad der er *rigtigt* (godt, retsmæssigt, korrekt) og hvad der er *forkert* (ondt, ulovligt, ukorrekt). Man kan også sige at den forudsatte orden *normerer* hvad der i en given situation er i en eller anden forstand rigtig handlemåde, og hvad der ikke er det. I overensstemmelse hermed anvendes det tekniske fællesudtryk, at den orden der er forudsætningen for begreberne skyld, ansvar, og straf er en *normativ orden*. Den kan så efter omstændighederne antage skikkelse af en retsorden, en moralsk orden, en konventionel orden, og muligvis flere andre varianter.

Overtrædelse er den handling der er forkert, normstridig, bedømt i forhold til en vis given normativ ordens regler. Ordet antyder at man har overskredet en vis grænse, og at det er netop den der fastsættes af den givne ordens krav. I almindelig tale benyttes, alt efter den overtrådte ordens natur, forskellige mere specielle betegnelser for overtrædelsen. Den kan fx være en »forbrydelse«, en »misgerning«, en »forseelse«, en »utilbørlighed«, en »ulovlighed«, en »krænkelse«, en »synd«, en »urigtighed«, en »disciplinærforseelse«, en »uhøflighed«, en »anstødelighed«, en »usømmelighed«, m. v. Eller man kan karakterisere handlingen gennem adjektiver som »forbryderisk«, »ulovlig«, »umoralsk«, o.s.v. I det følgende vil jeg som neutralt fællesudtryk for den handling (undladelse) der er i strid med en given normativ ordens krav anvende enten udtrykket »overtrædelse« eller det gamle, nu lidt kunstige ord »brøde« der naturligt leder tanken hen på, at der er sket et brud på en vis orden, uden dog at antyde den grovhed i bruddet der er forbundet med udtrykket »forbrydelse«.

Den indbyrdes forbindelse mellem begreberne kan herefter i grove træk fremstilles således. Den der har begået en brøde pådrager sig herved *under visse betingelser* en *skyld*. Den der er skyldig i brøden er dermed også *ansvarlig* for den. Og den der er ansvarlig for brøden kan eller skal *straffes* for den⁶. Det kunne se ud som om man i denne rækkefølge kunne udelade ansvaret som et overflødig led. Kunne man ikke simpelthen sige, at den der er skyldig er den der kan eller skal straffes? Jeg skal i en efterfølgende afhandling vende tilbage til dette spørgsmål.⁷ Her blot kort antyde, at ansvarsbegrebets funktion beror på at mennesker ikke er alvidende. Dersom det, når en brøde er begået, straks og i sig selv var klart for hver og én hvem der havde begået den, og om de omstændigheder foreligger der betingelser gerningsmandens skyld – dersom vi uden videre vidste disse ting, ville der næppe være grund til at tale om ansvar. Men da disse ting som oftest ikke er åbenbare, udkræves en nærmere undersøgelse, vi kan også sige en *proces*,

for at konstatere og fastslå, hvem der bærer skylden, og hvilken straf der skal ramme den skyldige. I denne proces siges det, *drages* den der findes at være skyldig *til ansvar*. Gerningsmanden må stå til regnskab for (svare for) sin misgerning; og hvis han findes skyldig må hans straf-ansvar fastsættes ved dom. Alt dette lyder udpræget juridisk. Som det senere skal vises har den juridiske proces sit modstykke i en lignende undersøgelses- og afgørelsesfremgangsmåde i moralske anliggender.⁸

I denne afhandling skal vi beskæftige os med »skyld«. Vi skal se på, hvad der menes med dette udtryk, og hvorledes det fungerer i talen. Og også på hvorledes skyld opleves.

Det er øjensynligt at skyld ikke på samme måde som brøde og straf er noget håndgribeligt. Både brøde og straf fremtræder for os som ydre iagttagelige fænomener – fx henholdsvis et drab og et fængselsophold – selvom disse fænomener ganske vist først får deres karakter som forbrydelse og straf ved at tydes i lys af retsordenen, specielt den borgerlige straffelov. Men hvad er skyld? I hvilke fænomener manifesterer den sig? Hvorledes kan dens eksistens konstateres?

Det ville være nærliggende at henvise til skyldfølelsen. Men det går ikke. Der er ikke noget til hinder for, at en mand kan være skyldig, selvom han ikke føler sig skyldig; eller omvendt, at han ikke er skyldig, uanset at han føler sig skyldig. Det første gælder mange psykopater, det sidste neurotiske skyldgrublere. Skylden må altså være noget der principielt er uafhængigt af skyldfølelsen.

Vejen til forståelse er at lægge mærke til, hvorledes vi taler om skyld. Sprogbrugen viser hen til to forskellige, omend indbyrdes forbundne måder at tale om skyld på.

Først og fremmest taler vi om skyld som noget man under visse betingelser pådrager sig ved at begå en brøde. Og den omtales i negative vendinger som noget ubehageligt, uønskeligt, en *byrde* der kan *tynde* og *knuge* den skyldige; og brøde som noget der lægges ham til *last*.⁹ Skyld i denne forstand er noget der kan vare ved gennem tiden.

Den skyldige kan bære sin byrde i årevis, men der er også mulighed for at han før eller senere befries for den, fx ved at *son*e sin skyld eller opnå *tilgivelse* for den.

For det andet taler vi også om skyld, ikke som en følge af brøden, men som en forudsætning for at denne følge indtræder. Vi siger, fx, at det ikke var Peters skyld at han slog vasen itu, for det var Jens der gav ham et puf i ryggen så han faldt over mod det bord hvorpå vasen stod. Eller at denne mand, da han i gerningens øjeblik var sindssyg og ikke forstod hvad han gjorde, ikke kan anses for skyldig. I disse sammenhæng refererer skyld til gerningsmandens sindstilstand i gerningsøjeblikket, og udsagnet, at *X* er skyldig, udtrykker at hans sindstilstand opfyldte de krav der må stilles for at gerningen skal pådrage ham skyldbyrde, ansvar, og straf (*tilregnes* ham). Hvilke disse krav er fastsættes af den normative orden der er krænket. Skyld i denne anden betydning er altså afledt i forhold til den førstnævnte: skyld som tilregnelser er betingelse for skyld som skyldbyrde.

Det er ikke påkrævet i denne sammenhæng at gå nærmere ind på, hvilke de forhold er der betinger eller, negativt formuleret, udelukker skyld, ansvar, og straf. For forståelsens skyld skal jeg med et eksempel kort antyde, hvad det drejer sig om. Efter straffeloven er det forbudt at dræbe en anden. Men to arter af omstændigheder kan medføre at en drabshandling alligevel ikke straffes. For det første kan det fx være at drabet er udført i lovligt selvforsvar. Hvis dette er tilfældet foreligger en ydre *situationsomstændighed* der *legitimerer* drabet. Under disse omstændigheder er handlingen ikke i strid med retsordenens mål. Retten kræver ikke og ønsker ikke at folk passivt skal lade sig overfalde og ihjelslå. Hvis en sådan holdning var almindelig ville den være en ansporing for røvere og voldsmænd. Forsvarshandlingen er ønskelig og legitim – men bør naturligvis ikke gå længere end påkrævet til forsvar. For det andet kan der være tale om et vådeskud, et hændeligt uheld under en jagt fx. Handlingen i sig selv er lige uønskelig,

men der foreligger her en indre *sindelagsomstændighed* der *undskylder* handlingen. Gerningsmanden ville ikke noget ondt og har ikke båret sig tankeløst ad. Under disse omstændigheder tilregner vi ikke drabet til jægeren. Vi undskylder manden, hvorved netop udtrykkes, at vi anser ham for at være uden skyld i ulykken.

Selvom vi således har vundet en vis klarhed over sprogbrugen bliver stadig det spørgsmål tilbage: Hvad er så den skyld man pådrager sig som en byrde? Som vi har sagt kan den ikke identificeres med en vis psykologisk oplevelse, skyldfølelsen. Den er vel heller ikke nogen ting i rummet? Hvad er den så?

Forholdet er ikke så gådefuldt som det ved første øjekast kan synes. Man er i nyere tid blevet opmærksom på, at mange navneord, skønt de tilsyneladende er betegnelser for ting der eksisterer, opstår, ændrer sig, og forgår, i virkeligheden slet ikke refererer til nogen som helst ting, hverken af åndelig eller materiel natur. De har kun mening på den måde, at visse sætninger hvori de forekommer har den funktion at udtrykke en vis normativ ordens krav med henblik på en given eller tænkt situation.¹⁰ Således forholder det sig med mange juridiske begreber og formentlig også med begrebet skyld. Vi kan ikke pege på nogen ting og sige, at det er hvad der betegnes som »skyld«. Men vi kan forklare hvad vi mener fx med en sætning som denne: »Ved at begå et drab har denne mand pådraget sig en skyld«.

For at forklare dette må jeg først minde om, hvad jeg sagde tidligere: At en vis normativ orden »findes«, »eksisterer«, eller »gælder« i et vist samfund vil sige, at dens bud i det hele og store faktisk følges af samfundets medlemmer, og følges fordi de føler sig *forpligtede* dertil. Denne følelse tager sig udtryk i pro- og contra- indstillinger overfor handlinger der er henholdsvis ordensrigtige og ordensstridige. De første mødes – og *forventes* mødt – med indstillinger af godkendelse, tilslutning, billigelse, sympati – altså forskellige former af velvilje; de sidste med negative indstillinger af misbilligelse, kritik, afstandtagen,

vrede, fordømmelse – altså forskellige former af uvilje stigende til åbent fjendskab. Disse indstillinger er et handlingsberedskab der let kan slå ud i aktuelle aktioner. Den fjendtlige holdning kan give sig udslag i verbal aggression (skældsord, bebrejdelser) eller fysiske, muligvis voldelige reaktioner (boykot, forfølgelser, overfald, indespærring, drab).

Det ligger altså i den normative ordens natur som forpligtende, som norm for hvad der bør være og ikke bør være, at det at stemple en handling som et brud på denne orden, en brøde, ikke er et blot konstaterende udsagn der fastslår at visse ting er sket, men tillige et krav om at denne handling bør mødes med misbilligelse og uvilje. Det ville simpelthen være en modsigelse om man sagde: Du har handlet umoralsk, men jeg misbilliger det ikke og forventer heller ikke at andre skal gøre det.

På denne baggrund kan vi nu forstå hvad det er der kommer til udtryk når vi siger, at en person ved sin brøde har pådraget sig en skyld. Det er, at han derved har bragt sig i den situation at han, i medfør af den normative orden han har krænket, skal mødes med uvilje i form af misbilligelse eller mere håndgribelige reaktioner. Han *skylder* så at sige samfundet og den særligt krænkede at blive genstand for deres uvilje, at give dem afløb for deres vrede.

Denne tydnings rigtighed bekræftes af den iagttagelse, at samme ord »skyld« anvendes også til at betegne det retsforhold en person har bragt sig i ved at love at betale en sum penge. Også i denne situation ligger han under for en byrde overfor kreditor og er underkastet dennes magt. Han kan frigøre sig for denne skyld ved at betale eller opnå eftergivelse – på lignende måde som den moralsk eller retligt skyldige kan opnå frigørelse ved at sone sin skyld (afsonen straffen) eller ved at opnå tilgivelse.

2. *Skyldfølelse er misbilligende vrede mod sig selv.*

Den givne tydning af skyldbegrebet er nøglen til forståelse

af oplevelsen af skyld: skyldfølelsen, den dårlige samvittighed.

Vi har set at skyldudsagnet er objektivt i den forstand, at i dette udtrykkes en given normativ ordens krav om misbilligelse og indstilling af uvilje mod den der uden undskyldende sindelagsomstændigheder har begået en overtrædelse – for dette er noget der er ganske uafhængigt af, om gerningsmanden faktisk føler sig skyldig eller ej. En normativ orden kan kun siges at »eksistere« eller »gælde« under forudsætning af, at den accepteres som bindende af samfundets store flertal. Hvis nu gerningsmanden hører til de få der ikke accepterer den orden han har krænket, vil han ikke føle sig skyldig. Han vil opleve omgivelsernes misbilligelse og uvilje, og de fysiske sanktioner han muligvis vil blive udsat for, som udslag af vilkårlig magt, ubehageligheder man må se at affinde sig med bedst muligt, sidestillet med andre genvordigheder og ulykker i livet. Sådan var det med den der i Hitlers rige blev kastet i koncentrationslejr, forfulgt og tortureret fordi han forsvarede menneskelig frihed og ret. Han brød den lov der var Hitlers vilje, men følte sig ikke skyldig.

Anderledes når gerningsmanden i rolig overvejelse må godkende den norm han har brudt. Hvis en anden havde begået det samme, ville han have misbilliget det og følt uvilje og vrede mod gerningsmanden. Det kan ikke gøre nogen forskel, at det nu er ham selv der er gerningsmanden – vel at mærke forudsat at der ikke i hans tilfælde foreligger særegenheder, legitimerende eller undskyldende omstændigheder, der begrundet en afvigende bedømmelse. Det gælder nemlig for al normativ bedømmelse, at den er afhængig af de kriterier normen opstiller, men uafhængig af gerningsmandens individualitet som sådan. Hvis de opstillede kriterier ikke kan begrunde nogen forskelsgørelse, må bedømmelsen blive den samme hvad enten gerningsmanden hedder Per eller Poul.

Heraf følger at den der har overtrådt en orden hvis gylldighed han anerkender (d.v.s. som af ham opleves som for-

bindende) i rolig overvejelse når handlingssøjeblikkets storm har lagt sig, må misbillige sin egen handlemåde og vredes på sig selv. Han må overfor sig selv nære de samme følelser af harme, forundring, sorg, eller indignation som han under samme omstændigheder ville have følt overfor en anden. Tendensen til fjendtlig aggression vil rette sig mod ham selv. En mand der føler sig skyldig er et hus i splid med sig selv. Det er som om han lider af akut schizofreni på et bestemt sjæleligt område. Han kan ligesom ikke finde sin identitet. Er han den samme som den der begik overtrædelsen? Hvordan kunne jeg dog gøre det, spørger han sig selv. Samtidig ved han at også omgivelserne, specielt den han har krænket, nærer mere eller mindre kølige følelser mod ham. Den varme kontakt er afbrudt, han er ligesom sat udenfor fællesskabet. Han lever i strid med både sin næste og sig selv.

Nær forbundet med skyldfølelsen er angeren. Den er sorgen over hvad man har forbrudt, og ønsket om, så vidt gørligt, at genoprette skaden, gøre det godt igen man har ødelagt. Det skete kan naturligvis aldrig gøres usket; men det betyder ikke at ingenting kan genoprettes. Vi taler netop om genoprettelse når man ved en efterfølgende handling frembringer en tilstand der (til en vis grad) er mægtig til den der bestod forud for et vist angreb – altså *status quo ante bellum*. I hvilken grad og hvorledes genoprettelse er mulig varierer i høj grad med krænkelsernes art. Materielle skader lader sig let genoprette ved compensation. Det ligger vanskeligere med de åndelige fornærmelser og traumer. I disse tilfælde har selve angerdemonstrationen betydelig lægende, genoprettende kraft. I den vedgår skyldneren sin skyld og anerkender berettigelsen af sin næstes vrede. Hermed viser han at han ikke længere er den samme som da han begik krænkelserne, og giver et tilsagn om, at han fremtidig vil bestræbe sig på at undgå gentagelser. Særlig stærkt virker angerdemonstrationen når den skyldige betoner sin underkastelse under næstens vrede ved at bede om, at han vil ophøre med at vredes, altså ved at bede om forladelse.

Skyldfølelsen vil opleves med forskelligt præg eftersom den moral den skyldige anerkender har karakter af en ydre, autoritær orden (Guds vilje, kirkens bud, naboernes mening) eller af en personlig, autonom samvittighedsmoral. Dette kan på interessant måde illustreres gennem religionshistorien.

Synd er et religiøst begreb. Dets centrale betydning er at betegne den overtrædelse (brøde) der får sin særlige farve ved at opfattes som overtrædelse af en guddommelig lov.¹ For en primitiv, autoritær moralopfattelse beror denne lovs forbindende kraft ikke på dens indhold, altså ikke på at den befaler hvad der er godt og retfærdigt, men på den guddommelige viljes blinde vilkårlighed. Det vil sige det samme som at den øverste moralske norm er et krav om blind, ubetinget lydighed, og al synd varianter af den ene: ulydighed mod Gud, opsætsighed mod hans vilje, oprør mod hans herredømme og magt.

Opfattelser efter dette mønster er almindelige i primitive religioner.² Indenfor vor egen kulturkreds fremtræder den med stor tydelighed i de mosaiske skrifter. Synden kom ind i verden da mennesket overtrådte Guds helt vilkårlige og urimelige bud om, at det ikke måtte spise af et bestemt træ der ville give det en viden som Gud selv besad. Synd er ulydighed, slet og ret egen vilje, selvbestemmelse³, og for denne synd blev Adam og Eva og deres afkom til alle tider straffet på det grummeste. Alle skulle vi fødes arveligt belastede med synd og under Guds vrede.

Lydighedskravet, den blinde underkastelse under »førens« vilje, gennemsyrrer det gamle testamente. Abraham prøves og prises fordi han var villig til i lydighed mod Guds befaling at dræbe sin eneste, elskede søn Isak⁴. Gud slutter pagt med Israels folk, det skal være hans ejendom fremfor noget andet folk og nyde hans særlige bevågenhed på betingelse af at det lyder hans røst⁵. Lydighedskravets negative modstykke er forbudet mod at dyrke andre Guder. Det er det første af de 10 bud: Du skal ikke have fremmede guder for mig. Dette bud gentages gang på gang samtidig

med at afguderer fordømmes som den groveste af alle synder⁶. Guldkalven var i og for sig en ganske uskyldig ting, en munter adspredelse med sang og dans. Synden lå udelukkende i frafaldet, opsætsigheden.

Det gamle testaments Gud er en grim og frygtelig Gud. Den der ser Jehova må dø⁷. Derfor må man i sandhed frygte Gud. Han er en fortærende ild, en nidkær Gud⁸. Han er en vældig krigsmand, hærskarernes Gud, kongernes konge. Verdens konger rådslår i deres indbildskhed mod ham, men han vil knuse dem med jernrør og sønderslå dem som en pottemagers kar. På vredens dag vil han ryste himmelen⁹.

Hvis nogen er ulydig mod Gud kender hans vrede ingen grænser. Han gribes af raserianfald værre end Hitlers. Den forsætlige overtrædelse af loven kender kun en straf, døden, ofte forbundet med de frygteligste hjemsøgelser og lidelser: feber, pest, svindsot, vilde dyr, og hungersnød der tvinger folk til at æde deres egne børn¹⁰. Korahs oprør straffedes med at jorden åbnede sig og opslugte hele hans slægt. Og en ild udgik fra Herren og fortærede 250 mand der havde frembåret røgelse¹¹. I et andet tilfælde straffer Gud afguderer ved at lade 24.000 omkomme af pest¹².

Guds straf rammer ikke blot den skyldige. Gang på gang optændes Guds vrede mod Israels folk for enkeltes synder¹³. Gud siger at han er en nidkær gud der vil hjemsøge fædres misgerninger på deres børn i tredje og fjerde led¹⁴. Arvesynden betyder, at vi alle er skyldige og hjemfaldne til fortabelse og straf på grund af Adam og Evas syndefald.

Enhver overtrædelse af loven, også den der sker af uvare, er en synd der vækker Guds vrede. Men i så fald er der dog mulighed for at formilde Gud ved gaver (skyldofre, syndofre) og lovprisninger der viser skyldnerens ydmyge underkastelse¹⁵. Det lykkes også undertiden for Moses at snakke Gud til rette så denne ligefrem angrer sin vrede og indgår på forligelse¹⁶.

På denne måde udmaler mosebøgerne et levende billede af en skyldfølelse (syndsbevidsthed) præget af en ydre

autoritetsmoral. Skyldens byrde er simpelthen frygten for den autoritære magts straffende hævn. Billedet skifter når vi kommer til profeterne. Der er ingen fred for de ugudelige, siger profeten Esaias. Derfor siger den Herre: Se mine tjenere skulle juble af hjertets lyst, men I skulle skribe af hjertets pine og hyle af åndens sønderknuselse¹⁷. Skyldfølelsen er hermed inderliggjort til en samvittighedskval. Dens byrde består ikke længere i den blotte frygt for straf, men i sjælens pine ved at føle sig afsondret fra Gud og i strid med sig selv og sin næste.

Skyld kan opleves med forskellig intensitet. Der synes i kristendommen at ligge en tendens til at intensivere skyldfølelsen sammenlignet med den jødiske tradition. Måske hænger dette sammen med, at medens den jødiske moral var legalistisk, dvs. bundet til forskrifter af bestemt og overkommeligt indhold, er den kristne udtryk for højstemte idealer om universel godhed og kærlighed der aldrig lader sig opfylde, men i det højeste kan virke som vinkende ledestjerner mod fjerne mål. Derfor er vi alle syndere for Gud, alle skyldige. Herfra er springet ikke langt til den følelse, at vi alle er skyldige – i alt.¹⁸ Men en skyldfølelse så overspændt truer med at ophæve sig selv. Ved at skære alle og alt over en kam udelukker den diskrimination og pragmatisk effekt. Når det står så galt til (og vi kun kan frelles ved Guds nåde) gør lidt mere eller mindre synd vel hverken fra eller til.

Skyldoplevelsens intensitet og måden at afvikle den på varierer også med forskellige personlighedstyper. Der forekommer mennesker af en indadvendt, grublende type der ikke blot oplever skyld som den værste kval – hjertets pine og åndens sønderknuselse som Esaias sagde – men tilmed føler det som en pligt stadig at holde denne følelse i live. Ubestandighed og lunkenhed i skyldfølelse bliver en ny synd med ny skyldbevidsthed.¹⁹ Herfra er skridtet til den udtalte sindssyge der gør patienten uegnet til at leve livet ikke langt.

En mand af denne type vil ikke alene martres med særlig

lidelse af den skyld han virkelig har pådraget sig. Hans smertefulde grublerier vil, måske som oftest, have med indbildt skyld at gøre. I situationer i hvilke han har været årsag til en eller anden ulykke uden dog at være skyld deri – der forelå et hændeligt uheld – vil han vedblive at spekulere over, hvad han dog måske kunne have gjort, og vil ikke kunne lade være at anklage sig selv, gruble over mulighederne, dømme sig selv skyldig. Det kan fx være at et barn pludselig løber ud bag en parkeret vogn med det resultat, at en bilist påkører og dræber det. Hvis bilisten har kørt i enhver henseende forsvarligt, er han efter almindelig opfattelse, den målestok som han selv også anlægger overfor andre, ikke skyld i ulykken. Et normalt menneske vil acceptere denne bedømmelse. Han vil føle sig ulykkelig over hvad der er sket, over at han blev en brik i det komplicerede sammenspil af hændelser der førte til en uforudseelig ulykke. Den grublesyge kan ikke slå sig til tåls hermed. Han vil i sin fantasi beskæftige sig med en række »hvis«er der ville kunne have forhindret ulykken. *Hvis* han var kørt hjemmefra noget tidligere, *hvis* han havde kørt langsommere, *hvis* han havde truttet kort før, o. s. v., o. s. v. Og han vil trods alle rationelle modargumenter ikke kunne frigøre sig for den følelse, at han trods alt er skyldig. Det kan ende med at han tager sig af dage²⁰.

Der gives en anden, måske enklere, men til gengæld sundere og frejdigere type der, uden at ville unddrage sig skyldens og angerens skærsild, dog opfatter denne som en prøvelse der skal gennemleves og overvindes for at lære én at gøre det bedre i fremtiden. Skylden opleves ikke som et brud med Gud der bærer fortabelse i sig; men som erkendelse af at have afvejet fra den rette vej, en erkendelse hvis værdi ligger i at stimulere ønsket om at finde tilbage til den rette vej. Angeren retter sig mere mod fremtiden end mod fortiden. Dens frugt er ikke selvanklagen og selvfordømmelsen i sig selv, men det faste forsæt om at ville gøre det bedre i fremtiden. Når man har gjort sit regnskab op, går man over til næste punkt på dagsordenen.

Endelig gives der også en ekstrem variant som modstykke til den religiøst grublende. Der er mennesker for hvem skyldfølelse og samvittighedsqual synes at være tomme ord. De synes ganske at mangle samvittighedens kompasnål og at være ude af stand til at internalisere omgivelsernes misbilligelse. Vi kalder dem psykopater. Også disse er uegnede til at leve livet, men på en anden måde end den religiøse, skyldbundne grubler. Medens denne på grund af sine patologiske hemninger havner på en nerveklinik for neurotikere, ender psykopaten på grund af sin patologiske mangel på hemninger i fængsler eller forvaringsanstalter²¹.

Skam er beslægtet med skyld men er et videre begreb. Man kan skamme sig over ting man ikke føler nogen skyld for, fx over at være nøgen, over sine grimme tænder, kluntede optræden, dumme bemærkninger, dårlige sprogkundskaber, o. s. v. »Han har kun bragt os skam«, siger forældrene om det barn det er gået dårligt og som har skuffet deres forventninger. For skammen, men ikke skylden, falder også på dem der føler sig solidariske med hovedmanden. Man skammer sig over det der pinligt berører ens ære, selvfølelse, selvagtelse, og nedsætter en i andre menneskers agtelse og anseelse. Herunder falder naturligvis også ens moralsk dårlige handlinger, men skam er ikke, som skyld, begrænset hertil.

Den særlige anvendelse af skam-udtryk i forbindelse med det sexuelle peger hen på noget centralt i begrebet. Det har noget med blottelse at gøre. Skamfølelse opstår når ens brist og skrøbeligheder, det være sig af legemlig, åndelig, eller moralsk art, stilles til skue for andre. Skam er forbundet med blusel, flovhed, og mindreværd. Den der skammer sig ønsker at unddrage sig andres blikke; og barnet der skal lære at skamme sig anbringes i skammekrog med ansigtet mod væggene.

Den reaktion fra omgivelsernes side der korresponderer med skamfølelse er ikke misbilligelse og vrede, men ringeagt, foragt, hån, spot, og latterliggørelse.

Kan man da ikke skamme sig for sig selv? Kan man ikke i ensomhed sige til sig selv: jeg skammer mig. Jeg tror ikke på anden måde end således, at man forestiller sig sine brist offentligt udstillet og føler, at man i denne situation ikke ville kunne møde andre med åben pande.

NOTER

Til punkt 1

1. Man kan godt sige at det dårlige vejr var skyld i ulykken; eller at det straffer sig at spise for godt.
2. Dette er ikke i modstrid med den metodiske retspositivisme jeg har gjort mig til talsmand for, se min afhandling »Naturret contra retspositivisme« *TfR* 1963, 497 f., 507.
3. Jfr. ndf. s. 46 f. og s. 184 f.
4. Den autonome, personlige moral har dog ingen sådan objektiv social eksistens, jfr. *Om ret og retfærdighed*, § 12, og *Directives and Norms*, 83 f.
5. *Om ret og retfærdighed*, 25, og *Directives and Norms*, 83 f.
6. Det vil fremgå af det følgende at »straf« her er taget i vid forstand. Udtrykket omfatter ikke blot den autoritativt fastsatte tildeling af en lidelse, men også omgivelsernes spontane reaktion med misbilligende uvilje.
7. Ndf. s. 34 f.
8. Ndf. s. 29 og s. 165.
9. »Vældige jord med al din syndebyrdes knugende vægt . . .«
10. Se fx om rettighedsbegrebet *Om ret og retfærdighed*, § 36; og »Tû-tû«, *Festskrift til Henry Ussing* (1951), 468 f.

Til punkt 2

1. Jfr. J. Hastings, *Dictionary of the Bible* (1899-1904), IV, 528.
2. Edward Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas* (2. ed. 1924-26) vol. II, 639 f., 659 f., jfr. vol. I, 193 f.
3. Anderledes i græsk tænkning. Zeus og de andre guder beskyttede moralen, men dikterede den ikke. Det gode var ikke godt fordi guderne ville det, men de ville det fordi det var godt, *a.st.*, II, 713, 732 f.
4. Gen. 22:12, jfr. fx Exod. 19:5; Exod. 20; Lev. 26:13 f.; Deut. 8:10-11.
5. Exod. 19:5.
6. Fx Exod. 32:10; 34:14; Lev. 10:1-3; 26:1; Deut. 12:1-3; 13:1 f.; 30:17; 32:16 og 21.

7. Exod. 33:20.
8. Deut. 4:24.
9. Esaias 2:12; 13:13; 42:13; 2. Psalme.
10. Lev. 26:14 f.
11. Num. 16:1 f.
12. Num. 25:9.
13. Fx Exod. 32:10.
14. Exod. 20:5; 34:7; Num. 14:18.
15. Lev. 4 - 7.
16. Exod. 32:14.
17. Esaias 57:21; 65:13-14.
18. Se citatet af Dostovjefski ndf. s. 52 note 5.
19. Således, ifølge Løgstrup, Søren Kierkegård, se K. E. Løgstrup i Stig Jørgensen m. fl., *Skyld og Ansvar* (1967), 70.
20. Et tilfælde af denne art er indgående skildret af Arthur Hailey i romanen »The Airport«. En indflyvningsleder forlader sin radarskærm for at gå på toilettet. Han afløses af en noget mindre kvalificeret observatør der til gengæld arbejder under en overordnetes tilsyn. Alt er gået helt korrekt til i overensstemmelse med det tjenstlige reglement. Men flyvelederen dvæler længere i toiletrummet end nødvendigt. Under hans fravær overser hans substitut visse tegn med det resultat, at en frygtelig sammenstødskatastrofe finder sted. I en tjenstlig undersøgelse bliver flyvelederen pure frifundet. Men kan ikke selv frifinde sig. Han hører bestandigt i sine øren en lille piges skrig der nåede frem over radioen. Og han kan ikke slippe den tanke, at *hvis* han var gået tilbage til sin post med det samme, ville ulykken ikke være sket.
21. Jfr. Thorkil Vanggård, »Psykopati og Psykopatbehandling,« *NTK* 1968, 300 f., 311.

Om ansvar

1. *En undersøgelse af ansvarets betingelser er ikke det samme som en analyse af ansvarsbegrebet.*

Der findes en betydelig litteratur om begrebet ansvar i retlig og moralsk forstand.¹ For det meste drejer denne litteratur sig om, under hvilke betingelser en person kan drages til ansvar. Det synes klart at den fundamentale betingelse er, at der menes at være begået en overtrædelse af en norm – en forseelse eller forbrydelse. Når et ansvar gøres gældende er det altid med den begrundelse, at der er begået noget der i medfør af en vis normativ orden ikke burde være sket, noget der er dadelværdigt eller forbudt, og som derfor giver anledning til den reaktion der består i at ansvaret gøres gældende. Det første skridt i denne reaktion går ud på at kræve den ansvarlige til regnskab, at forlange en nærmere redegørelse af ham for hvad der er sket. Hvis denne giver til resultat at en række betingelser, ansvarsbetingelserne, må anses for opfyldt, kendes anklagede skyldig og ifalder et ansvar: han mødes med bebrejdelser eller, i retlige forhold, idømmes straf, erstatning, eller anden form for sanktion.

Men hvem er den person der på den skildrede måde må stå til regnskab i anledning af en formentlig overtrædelse? Hvem er det der i den forstand er ansvarlig, at det er netop ham der skal *svare* på klager med krav om regnskab, og *forsvare* sig overfor krav om, at sanktioner skal bringes i anvendelse? Normalt er det den person der antages at have begået overtrædelsen, altså foretaget den lovstridige eller dadelværdige handling. Normalt bærer man kun ansvar for sine egne handlinger (og undladelser). Men det forekommer også i vist omfang at en person må

2 Skyld

stå til regnskab for hvad andre har gjort. Hvis *A* har medvirket til en forbrydelse eller forseelse udført af *B*; eller hvis *A* har forsømt at opfylde en pligt der påhviler ham til at instruere eller føre tilsyn og kontrol med *B*, kan *A*'s ansvar for *B*'s handlinger føres tilbage til hans egen måde at forholde sig på. Men der forekommer også tilfælde i hvilke *A* uden nogen form for medvirken eller forsømmelse må svare for hvad *B* har gjort. Det kan fx tænkes at en værts-husholder, uden at der på nogen måde kan lægges ham noget til last, må bære ansvaret for, at der i hans værtshus foregår visse ulovligheder, fx udskænkning af spiritus til mindreårige; eller at en minister på samme måde må bære ansvaret for, hvad der sker inden for hans administrations-område. Man taler i så fald om *vikarierende ansvarlighed*.²

Når det først står fast at en vis person er den der i nævnte forstand bærer ansvaret for en overtrædelse, altså er »rette sagvolder«, idet det er ham der kan indtales for at stå til regnskab for en moralsk eller retlig domstol, bliver det næste spørgsmål at afgøre, om han iøvrigt opfylder de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for at kunne pålægges eller ifalde ansvar, hvilket vil sige det samme som at mødes med en sanktion (bebrejdelse, misbilligelse, moralsk indignation, vrede, erstatning, straf). Det er nemlig en dybt forankret traditionel opfattelse, at der ud over det objektive forhold til overtrædelsen der ligger i at være den der bærer ansvaret for den, tillige må kræves visse subjektive eller psykiske betingelser opfyldt for at ifalde ansvar. Disse betingelser samles under navn af *skyld*. I retlige forhold er det i kontinental ret almindeligt at opdele disse betingelser i to grupper under navn af krav om henholdsvis *tilregnelser* og *tilregnelighed*, medens man i *common law* landene plejer at forene dem under navn af krav om *mens rea*. Kravet om tilregnelser går ud på at overtrædelsen skal være begået under visse psykologiske (viljesmæssige og forstandsmæssige) omstændigheder i gerningsmandens sind der på særlig måde knytter handlingen til ham og ikke til tilfældige omstændigheder. Normalt kræves hvad der kal-

des *forsæt*, undertiden blot *uagtsomhed* som betingelse for straf. Kravet om tilregnelighed går ud på at ansvar udelukkes dersom gerningsmanden da han begik overtrædelsen befandt sig i en sjælelig tilstand der afviger fra det normale voksne individs psyke. Der kan her være tale om forbigående eller varige psykiske forstyrrelser (sindssyge og lignende fænomener), om mangelfuld udvikling af åndsevnerne (åndssvaghed og lignende tilstande), eller om ung alder.

Det foregående skematiske rids af ansvarsbetingelserne er skrevet med fortrinsvis rettens forhold for øje. Men tilsvarende betingelser kan formuleres også hvad moralsk klage og dom angår, omend – da moralske normer og domme ikke foreligger institutionelt objektiverede og autoritativt formulerede således som de retlige – ikke med samme fasthed og præcision. Også efter gængs moralsk opfattelse forudsætter ansvar *skyld*, altså visse krav der må stilles til den handlendes psykiske habitus som betingelse for at han kan dømmes moralsk. Også den moralske bedømmelse accepterer undskyldninger baseret på den handlendes psykiske forhold til handlingen, altså manglende tilregnelighed (fx »jeg gjorde det ikke med vilje«, »det var et uheld jeg ikke kunne gøre for«); og ligeledes undskyldninger baseret i den handlendes anormale sindstilstand, altså manglende tilregnelighed (fx: »jeg var helt ude af mig selv af skræk«). Men det ejendommelige og interessante er, at den meget righoldige filosofiske litteratur om betingelserne for moralsk ansvar ikke handler om disse fra retsforholdene så velkendte undskyldninger, men om en anden, der vel også kendes i retsforhold, men dér kun spiller en underordnet rolle og kun sjældent påberåbes, nemlig at handlingen er foretaget under tvang. Man mener at moralsk ansvar forudsætter skyld i den forstand, at den handlende *kunne have handlet anderledes* end han gjorde i det øjeblik da han udførte den dadelværdige handling. Hvis dette ikke er tilfældet, hvis han var tvunget til at handle som han gjorde, kan han ikke dømmes moralsk. Herved

opstår en række problemer der udfordrer til logisk filosofisk afklaring. Hvad vil det sige at en person kunne have handlet anderledes end han faktisk gjorde – altså at tilværelsen og begivenhedernes forløb kunne have været anderledes end de faktisk er og har været? Hvorledes kan vi danne os nogen mening herom? Hvorledes, især, kan det konstateres, ikke blot at *A* faktisk ikke modstod en fristelse, men yderligere at han ikke *kunne* modstå den, at det ikke stod i hans magt at handle som moralen kræver? Herfra glider problematikken videre ud på det dybe: Har det overhovedet mening at tale om, at noget kunne være anderledes end det faktisk er, specielt at et menneske kunne have handlet anderledes end det faktisk har gjort? Hvis man med en deterministisk filosofi antager at alt hvad der sker, sker i kraft af ubønhørlige love der principielt (d. v. s. under forudsætning af visse informations- og intelligensbetingelser) muliggør forudsigelse af alle forløb, også menneskelige handlinger, må da ikke konsekvensen blive at al moralsk bebrejdelse er meningsløs og al tale om moralsk ansvar illusorisk?

Det er, som jeg begyndte med at sige, fortrinsvis herom den foreliggende filosofiske litteratur om ansvar handler. Man mere eller mindre tror eller foregiver at analysere ansvarsbegrebet. Men det man i virkeligheden gør er at undersøge en fundamental ansvarsbetingelse, nemlig den at man har handlet af »fri vilje«. Det man beskæftiger sig med er ikke ansvarsbegrebets *mening*, men *kriterierne* (eller et af disse) for at ansvar foreligger. Man undersøger under hvilke betingelser en person kan siges at være ansvarlig for en vis handling. Men svaret herpå giver ingen oplysning om, hvad det vil sige at personen er ansvarlig for handlingen.³

Det er min overbevisning at en tilfredsstillende behandling af problemet om skyld som betingelse for ansvar kun er mulig under forudsætning af en indgående analyse af ansvarsbegrebets mening. Jeg tror videre at visse fundamentale uklarheder og vildfarelser i den foreliggende lit-

teratur netop skyldes en manglende analyse af ansvarsbegrebet. Hensigten med nærværende afhandling er at yde et bidrag til en afklaring af ansvarsbegrebet og derigennem godtgøre en sådan analyses betydning for problemerne om skyld som ansvarsbetingelse.

2. *At bære ansvaret for (daglig tale: at være ansvarlig for) et forhold vil sige at være den der med rette kan kræves til regnskab for forholdet.*

Det fremgår af såvel juridisk som dagligdags sprogbrug at ansvar er noget man har *for* noget og *overfor* nogen. Man er ansvarlig for et mord, for en løgn, for at der er (eller ikke er) orden i lejren o. s. v. Man er ansvarlig overfor en domstol i videste forstand, det være sig statens professionelle domstole, den offentlige menings domstol, folketinget som politisk dømmende instans, medmennesket, eller sin egen samvittighed. Lige såvel som den juridiske domfældelse er også den moralske afgørelse – og ikke mindst den der finder sted for egen samvittigheds forum – resultatet af en *proces* (Kafka). Indklaget i denne proces er den der *prima facie* står som den skyldige fordi det netop er ham der har begået den »onde« (moralsk fordømmelige eller retstridige) handling, *actus reus*; eller fordi han står i sådant forhold til visse andre personer at han må bære ansvaret for deres handlinger. Processen går ud på at afgøre om indstævnte til sit forsvar kan anføre sådanne objektive retsmæssighedsgrunde (især nødværge, nødret, og samtykke), eller subjektive undskyldninger (manglende tilregnelser eller tilregnelighed) at han må frifindes som ikke-skyldig.¹ Ansvarets forbindelse med en proces forklarer at det at være ansvarlig for noget centralt kan betyde to forskellige ting bestemt i relation til processens to led: Anklage og dom. For det første at være den der *med rette kan anklages* (afkræves svar, forklaring). For det andet at være den der desuden også opfylder skyldbetingelserne og derfor *med rette kan domfældes*. Hvis vi inddeler domfældelses-

betingelserne i to grupper, de subjektive der vedrører skyldbetingelserne, og de »objektive« der iøvrigt vedrører de omstændigheder hvorunder handlingen er begået, kan vi også sige at ansvarlig i første betydning er den der opfylder de objektive betingelser for domfældelse; ansvarlig i den anden betydning den der tillige opfylder de subjektive.

Under dette punkt skal jeg nærmere omtale ansvar i den førstnævnte betydning. Almindelig sprogbrug markerer sondringen mellem de to betydninger derved, at medens frasen *at være ansvarlig for* kan benyttes indiskriminerende i begge betydninger, findes der en anden vending der kan benyttes om og kun benyttes om ansvar i førstnævnte betydning, og det er udtrykket *at bære ansvaret for*.² Jeg vil derfor for klarhedens skyld i det følgende konsekvent anvende vendingen »at bære ansvaret for« når der er tale om ansvar i førstnævnte betydning, og udtrykket »at være ansvarlig for« når der er tale om den anden betydning.³

Det vil være praktisk at knytte særlige navne til ansvarets to former. Da det at bære ansvaret for en handling betyder at være den der må svare for den i den forstand, at det er ham der kan kræves til regnskab, er det rimeligt herfor at bruge betegnelsen *regnskabsansvar* (resp. at være regnskabsansvarlig). Og da det at være ansvarlig for en handling betyder at være den der kan domfældes for dens begåelse kan man herfor bruge udtrykket *domsansvar* (resp. at være domsansvarlig).⁴

At »bære ansvaret for« et vist forhold betyder altså at være den der – overfor et vist forum – må stå til regnskab for forholdet. Det er klart at man først og fremmest må bære ansvaret for sine egne handlinger. Da dette er så selvfølgelig at det ikke trænger til at siges, finder den vending der udtrykker regnskabsansvaret fortrinsvis anvendelse når der er tale om at bære ansvaret for andres forhold. Hvis den regnskabsansvarlige i så fald tillige er domsansvarlig taler man om *vikarierende ansvarlighed*.

Nogle mennesker, som fx Dostoyevsky,⁵ kan opleve en

skyldfølelse af mystisk art der får dem til at mene at de må bære ansvaret for (og være ansvarlige for) alt hvad der sker i denne verden, alt hvad noget menneske foretager sig. Også Jesus mente at bære alverdens synd. Men hvis vi holder os til en mere jordbunden og borgerlig tænkning er det kun i undtagelsestilfælde at én person antages at bære ansvaret for hvad andre foretager sig.

Regnskabsansvar for andres handlinger forekommer især i samarbejdsforhold mellem overordnede og underordnede på forskellige trin. Det kan fx være at kaptajnen på et skib anses for at være den der bærer ansvaret for passagerernes velfærd, og ro og orden ombord. Det vil sige at kaptajnen er den der overfor et vist forum (passagererne, rederiet) må stå til regnskab for hvad der foretages af mandskabet ombord. Passagerer og reder kan holde sig til kaptajnen med krav om undersøgelse, redegørelse, genoprettelse og eventuelt videreplacering af ansvaret. Det er nemlig ikke sikkert at kaptajnen også er domsansvarlig for mandskabets handlinger, altså er vikarierende ansvarlig for disse.

Sådant vikarierende ansvar forekommer i retsforhold, begrundet især i bevismæssige omstændigheder i forbindelse med trang til stærk prævention. Således bærer fx efter dansk ret redaktionen for et her i riget trykt periodisk skrift ansvaret for skriftets indhold forsåvidt det hidrører fra en unavngiven forfatter, og det ganske uden hensyn til nogen direkte (medvirken) eller indirekte skyld (mangelende omsorg i valg, instruktion og tilsyn med de ansatte) fra hans side. Men sådanne tilfælde er sjældne og støder an mod gængs moralopfattelse der næppe i noget tilfælde vil acceptere vikarierende ansvarlighed.⁶

Regnskabsansvaret for underordnedes handlinger vil normalt være forbundet *dels* med lederens ansvar for egne handlinger til opfyldelse af de pligter der påhviler ham som leder; og *dels* med et ansvar hvilende på den underordnede *overfor* den overordnede, der igen selv delvis kan være et regnskabsansvar for andre underordnede. Det kan

fx tænkes at der ombord på skibet er en ledende maskinmester der overfor kaptajnen må bære ansvaret (stå til regnskab for) alle forhold vedrørende maskinrummet. Og således fremdeles. Kommandovejens trin vil ofte tillige være en trinfølge af ansvarsfora.

Dagligsprogets vending » A er ansvarlig for x « kan, alt efter hvad x står for, betyde forskelligt.

Hvis x står for en begået overtrædelse, fx et mord, vil betydningen normalt være at A er domsansvarlig, altså skyldig i drabet.

Hvis x derimod står for et mål der ønskes realiseret, en funktion der skal udøves eller lignende, er meningen at udpege A som den regnskabsansvarlige dersom målet ikke realiseres, funktionen ikke udføres på tilfredsstillende vis. Hvis x betegner en enkelt bestemt handling der forventes udført af A , foreligger simpelt ansvar for egen handling. Det samme er tilfældet dersom x betegner en simpel funktion der kan forventes udført direkte af A , fx at sørge for at porten lukkes hver aften. Hvis x derimod betegner et mere almindeligt holdt mål (passagerernes velfærd, ordrens opretholdelse, fremskaffelse af forsyninger til en hær, rettidig fuldendelse af et bygningsværk o. s. v.) eller funktion (Post- og Telegrafvæsen og mange andre »væsener«) som umuligt kan tænkes virkeliggjort eller udført direkte gennem A 's egne handlinger, vil meningen være at der påhviler A det ovenfor omtalte lederansvar, altså en kombination af regnskabsansvar for andres (underordnedes) med domsansvar for egne handlinger (ledelse og tilsyn).

Nogle illustrationer. Udsagnet »Eichmann var ansvarlig for 2 millioner jøders død« kan, alt efter den sammenhæng hvori det forekommer, betyde forskelligt. Det *kan* betyde at Eichmann overfor Hitler var regnskabsansvarlig for udførelsen af den funktion at ombringe 2 millioner jøder. Men den mest nærliggende forståelse, især når det forekommer i forbindelse med omtalen af en proces mod manden, er at Eichmann opfyldte alle strafbarhedsbetingelserne, de objektive såvel som de subjektive, og at han der-

for med rette kunne såvel kræves til regnskab for disse drab, som domfældes for dem. I første tilfælde figurerer »2 millioner jøders død« som et mål der skal realiseres, i det andet som en forbrydelse der skal straffes. Når *A* overgiver et brev til *B*, der har påtaget sig at poste det, og siger »Nu er du ansvarlig for at brevet bliver rettidigt afsendt«, er meningen øjensynlig at fremhæve at der nu påhviler *B* den pligt at poste brevet, og at han derfor er regnskabsansvarlig (bærer ansvaret) for at dette sker rettidigt. Er *B* skyld i at brevet ikke afsendes rettidigt er han tillige domsansvarlig. Der foreligger her simpelt ansvar for egen handling. Det samme er tilfældet når man siger at det er viceværten der er ansvarlig for (bærer ansvaret for) at porten lukkes om aftenen. Gennem denne vending identificerer man simpelthen viceværten som den hvem en bestemt pligt påhviler. Hvis man derimod siger at politimesteren i Køge er ansvarlig for ro og orden i denne by; eller at fængselsdirektøren er ansvarlig for at fangerne ikke undslipper; eller at guvernøren i et koloniområde er ansvarlig for 2 millioner menneskers liv; eller at sikkerhedsrådet er ansvarlig for opretholdelse af international fred og sikkerhed – så er der i alle tilfælde tale om et leder- eller funktionsansvar, et regnskabsansvar, dels for egne handlinger (ledelse og tilsyn), dels for andres handlinger.

Det er klart at lederens regnskabsansvar for egne handlinger, hvis fejl er begået og skyldbetingelserne opfyldt, tillige er et domsansvar. Det er derimod, som nævnt, ikke almindeligt at hans regnskabsansvar for andres handlinger tillige er et vikarierende domsansvar. (Jeg minder om, at hvis der foreligger medvirken eller manglende instruktion, tilsyn og kontrol, er lederen domsansvarlig for egne forhold). Disse forhold kan belyses gennem reglerne om ministres politiske og retlige ansvar i et parlamentarisk demokrati.

Politisk er en minister regnskabsansvarlig overfor Folketinget for ethvert offentligt anliggende der falder indenfor hans administrationsområde. Dette ansvar er udtrykkeligt

sikret i den danske Grundlovs § 53 der siger at ethvert medlem af Folketinget med dettes samtykke kan bringe ethvert offentligt anliggende under forhandling og derom æske ministrenes forklaring. Ministeren kan altså ikke, selv om det drejer sig om forhold han ikke umiddelbart har haft noget at gøre med, afvise forespørgslen som sig uvedkommende og henvise til den underordnede myndighed der umiddelbart har haft med sagen at gøre. Videre vil han politisk kunne blive gjort domsansvarlig for egne handlinger hvilket vil sige at han, hvis han har blameret sig politisk, vil kunne blive mødt med et mistillidsvotum der medfører hans afgang som minister. Men der vil politisk også kunne blive tale om et vikarierende ansvar for undergivnes handlinger. Det er ikke ualmindeligt at en minister, ligesom en general der har tabt et afgørende slag, rammes af mistillid blot fordi der inden for hans administrationsområde har fundet misbrug eller skandaler sted, uanset at disse på ingen måde kan lægges ham til last. Det er ældgammel skik at ombringe den leder under hvis styre ulykker rammer folket. I retlig henseende kan en minister derimod kun gøres ansvarlig for andres – Kongens, medministres og underordnedes – handlinger i overensstemmelse med almindelige regler om meddelagtighed og forsømmelighed, jfr. lov om ministres ansvarlighed nr. 117 af 15. april 1964. Der forekommer altså her ikke vikarierende ansvarlighed.

3. *At være ansvarlig for et forhold betyder at være den der med rette kan domfældes herfor. »Ansvar« er et tû-tû begreb.*

Jeg går nu over til at omtale ansvar i betydning af domsansvar, altså anvendelse af sætningen »A er ansvarlig for x« for dermed at sige at A opfylder samtlige betingelser, de subjektive såvel som de objektive, der er nødvendige og tilstrækkelige for at domfældes (idømmes straf eller erstatning, mødes med bebrejdelse). Det er klart at domsansva-

ret forudsætter regnskabsansvaret. *A* kan kun dømmes med rette for en overtrædelse under forudsætning af, at han med rette kan kræves til regnskab for den; eller: at opfylde samtlige betingelser for domfældelse må nødvendigvis involvere at opfylde de objektive betingelser herfor der er nødvendige og tilstrækkelige for at *A* kan kræves til regnskab.

Når sætningen »*A* er ansvarlig for *x*« anvendes med denne mening står *x* altid for en overtrædelse, en retlig strafbar eller en moralsk fordømmelig handling. I det følgende vil jeg, for at undgå idelig dobbeltomtale af dels retlige, dels moralske forhold, fortrinsvis have retsforhold for øje. Det kan så senere drøftes hvorvidt de anførte synspunkter *mutatis mutandi* kan antages at gælde også for moralske forhold. Videre vil jeg, ligeledes for simpelhedsskyld, hvad den retlige sanktion angår, holde mig udelukkende til straf; og se bort fra at det er muligt at *A* ikke blot med rette *kan* straffes, men også *skal* straffes, i den forstand, at der påhviler myndighederne en pligt til at drage ham til ansvar og domfælde ham. Med et neutralt udtryk kan man sige at *A* er hjemfalden til straf.

Med disse forenklinger in mente kan man sige at udtrykket, »at *A* er ansvarlig for *x*«, betyder det samme som at *A* med rette kan straffes for *x*. Jeg rejser nu det spørgsmål, hvad der nærmere ligger heri forsåvidt angår den vending, at *A med rette* kan straffes. Hvad der i det følgende siges herom gælder på ganske samme måde om regnskabsansvarets udsagn om, at *A med rette* kan kræves til regnskab for et vist forhold.

At sige at noget sker *med rette* indeholder (i juridisk tale) en henvisning til en som given forudsat retsorden, fx den danske. Det udtrykker at ifølge denne retsordens regler er den pågældende handlemåde tilladt, muligvis endog påbudt som pligt. At sige konkret at personen *A med rette* kan straffes for gerningen *x*, er altså det samme som at omtale en konkret retssituation bestemt derved, at retsordenens almindelige regler er bragt til anvendelse på fore-

liggende kendsgerninger. At påstå at *A* er ansvarlig for *x* er det samme som at hævde at der foreligger visse kendsgerninger (fx at *A* på en ham tilregnelig måde har myrdet *B*) der ifølge den gældende danske straffelov gør ham hjemfalden til straf.

Det er denne sammenhæng mellem betingende kendsgerninger og betinget retsfølge der bringes til udtryk i ansvarsudsagnet. Denne sammenhæng er ikke »naturlig« (kausal eller logisk), men eksisterer kun i kraft af retsreglen derved at kendsgerninger bedømmes på grundlag af retsregler. Ansvarer er udtryk for en retlig bedømmelse, og denne består igen i et direktivisk (normativt) krav som konklusion i en slutning: Da de og de kendsgerninger foreligger (kort: *A*'s skyld); og da loven er sådan og sådan, følger det at *A* skal straffes. Altså, at *A* (efter dansk ret) er ansvarlig for *x*, kan omskrives til et (direktivisk) *krav* om at *A* skal straffes, fordi han er skyldig; eller til en (indikativisk) *påstand* om, at et sådant krav følger når dansk ret bringes til anvendelse på foreliggende kendsgerninger. Til nærmere forklaring heraf må to vigtige synspunkter fremholdes.

(1) Ovenstående tyding af ansvarsudsagnet er tvetydigt. Der tales dels om at det kan omskrives til et krav, altså et direktivisk udsagn; dels om at det kan tydes som en påstand, altså et indikativisk udsagn. Hvad er meningen? Meningen er at ansvarsudsagnet alt efter omstændighederne kan fungere på den ene eller anden måde. Dette skal kun kort berøres da denne tvetydighed ikke er noget særkende for ansvarsudsagn, men genfindes i alle udsagn om konkrete retsforhold.¹

Lad os tænke os at *A*'s fader, efter at *A* har været indviklet i nogle spektakler, søger råd hos en advokat, og at denne til oplysning om situationens alvor fortæller faderen, at det ikke kan betvivles at *A* efter loven er ansvarlig for visse overgreb. I denne situation er ansvarsudsagnet øjensynligt ment rent informatorisk. Det er et oplysende udsagn om gældende ret, men er ikke i sig selv et retligt

udsagn, et direktiv som led af dansk ret. Og denne oplysning betyder i videre analyse at det er sandsynligt at en dommer, om sagen bringes for retten, vil finde *A* skyldig?

Når derimod anklagemyndigheden under en proces mod *A* gør gældende at han er ansvarlig for en vis lovovertrædelse, er det ikke meningen at oplyse dommeren om, hvad der er gældende ret, altså oplyse ham om, hvorledes han sandsynligvis vil afgøre sagen. I denne situation fungerer ansvarsudsagnet som et krav om at *A* skal straffes. Den offentlige anklager *omtaler* ikke hvad der er ret, men *gør* rettens normative krav *gældende*. Den offentlige anklager står ikke, som den rådgivende advokat, uengageret, iagttagende udenfor retten, om hvilken han meddeler visse oplysninger. Den offentlige anklager omtaler ikke retten, men taler rettens eget sprog. Han ligesom identificerer sig med retsordenen og fremfører i dens navn dens krav: han *gør retten gældende*.³

(2) Hvad enten ansvarsudsagnet fungerer som et krav eller en påstand er dets emne *sammenhængen* mellem skyld og straf, altså den sammenhæng der i kraft af retsreglen består i, at visse kendsgerninger begrunder at *A* er skyldig og dermed igen at *A* skal straffes.

Det kan være fristende at mene at ansvaret betegner enten det ene eller det andet af de forbundne led, altså *enten* de betingende kendsgerninger (at *A* på skyldig måde har begået et mord); *eller* den betingede følge (at han er hjemfalden til straf). Fristelsen opstår derved at der kan påvises en fast indarbejdet sprogbrug der synes at kunne tages til indtægt for en sådan opfattelse.

Vi kan på den ene side tænke os en samtale efter dette mønster:

– Du mener at *A* er ansvarlig for den gamle dames død. Hvorfor det?

– Jo, for jeg må anse det for bevist, at det var ham der med forsæt kom stryknin i hendes kaffe uden at der foreligger særlig psykisk unormalitet der kunne fritage ham for skyld.

I dette ræsonnement synes ansvaret at være opfattet som en *følge* af at de betingende kendsgerninger foreligger, altså at være udtryk for den *retsfølge* at *A* er hjemfalden til straf.

Men vi kan også tænke os en samtale således:

– Du mener at *A* bør straffes for den gamle dames død. Hvorfor det?

– Jo, for efter de foreliggende oplysninger må jeg anse at det er ham der er den ansvarlige (og ikke *B* der kun fungerede som et redskab for *A*).

I denne sammenhæng synes ansvaret at stå som betegnelse for det der begrundet straffekravet, altså de *betingende kendsgerninger*.

Sagen kan imidlertid ikke opfattes på den måde at ansvar (som så mange andre begreber) fungerer med forskelligt betydningsindhold efter den sammenhæng, hvori udtrykket forekommer. Der er nemlig intet i vejen for i *samme* sammenhæng at anvende ansvarsudsagnet på de angivne to måder. Man kan sige, at *A* er ansvarlig for den gamle dames død fordi han har kommet stryknin i hendes kaffe; og fordi han er ansvarlig for hendes død skal han straffes.

Det skulle ikke være svært at se at forklaringen er at ansvar er et systematisk *tû-tû* begreb.⁴ Sprogbrugen udtrykker sig som om ansvar er noget der opstår og eksisterer som et forbindende led mellem betingende kendsgerninger og betinget følge. Selvfølgelig eksisterer der intet sådant led. Alt hvad der foreligger er den retlige forbindelse af kendsgerninger og følge.

At ansvaret er uden semantisk referens betyder ikke at ansvarsudsagn er illusoriske som genstandsløse. Deres funktion er at udtrykke sammenhængen mellem skyld og straf, betingende kendsgerninger og betinget følge. De kan efter omstændighederne anvendes således at opmærksomheden fortrinsvis rettes enten mod de betingende kendsgerninger, skylden; eller mod følgen, kravet om straf.

4. Derivater og varianter.

Jeg har i det foregående omtalt at ansvarsudsagn kan referere til forskellige normative kategorier (af retlig, moralsk eller politisk karakter). Og jeg har sondret to forskellige, omend beslægtede indbyrdes forbundne ansvarsformer, regnskabsansvaret og domsansvaret, manifesteret henholdsvis i stereotyperne »*A* bærer ansvaret for *x*« (hvor *x* står for udførelse af en pligt, løsning af en opgave, realisering af et mål) og »*A* er ansvarlig for *x*« (hvor *x* står for en *actus reus*). Den grundstruktur der er den eksistentielle forudsætning for al tale om ansvar er eksistensen af en normativ orden ifølge hvilken en formentlig normovertrædelse kan give anledning til en proces mod den der bærer ansvaret for *actus reus* med det formål at fastslå om han er skyldig og følgelig ifalder ansvar for overtrædelsen.

I dagliglivets sprog forekommer udtryk og vendinger i ansvarsterminologi der formentlig alle kan forstås som derivater og varianter inden for dette skema.

At *A* bærer ansvaret for *x* betyder, som vi har set, at *A* er den der må stå til regnskab for *x*. Og vi har nævnt, at når *A* på denne måde udpeges er det ofte fordi der påhviler netop *A* visse pligter eller opgaver. Der findes i sprogbrugen en række vendinger der på lignende måde udtrykker samhörighed mellem en person og et ansvar og derved netop har det underliggende pligtforhold for øje. At ansvaret for portens lukning *påhviler* viceværten, eller at det er ham der må *stå til ansvar* herfor, fremhæver at en vis pligt *påhviler* netop ham. Man kan derfor *påtage* sig eller *vedstå* et ansvar, ligesom man kan *påtage* sig eller *vedstå* en pligt. At *påtage* sig ansvar for at porten lukkes vil simpelthen sige at *påtage* sig pligt hertil. Men man kan også *påtage* sig et domsansvar uden at *påtage* sig nogen pligt. Hvis to personer drøfter hvorvidt det vil være forsvarligt at foretage en vis handling, der muligvis kan medføre en risiko for skade, eller kritiseres som en forseelse, kan det tænkes at en af dem siger til den anden: »Kom nu

bare, jeg påtager mig ansvaret«. Meningen hermed er øjensynlig at sige at vedkommende er villig til i en eventuel proces at vedstå, at det var ham der tilskyndede til handlingens foretagelse, og at det derfor, om nogen, er ham der skal dømmes til ansvar. Det er et andet spørgsmål, der ikke vedkommer os i denne sammenhæng, om *A*, ved på denne måde at påtage sig domsansvaret, virkelig kan frigøre *B* for et ansvar der ellers ville ramme ham.

Modstykket til at påtage sig et ansvar er at *fraskrive* eller *fralægge* sig det. Også dette kan gå såvel på et regnskabsansvar (man benægter at have begået nogen *actus reus* eller at der påhviler en vis pligt) som på et domsansvar (man »vasker hænderne«, trækker sig tilbage fra al stimulans eller medvirken). Også her er det et andet spørgsmål om et sådant forsøg på at frigøre sig selv medfører den tilsigtede virkning.

At gøre noget *på en andens ansvar* vil sige at fraskrive sig selv ansvaret samtidig med at gøre gældende, at dette allerede påhviler en anden, eller vil blive påtaget af ham eller kan pålægges ham.

En række andre vendinger tager sigte på, hvorvidt de underliggende pligter der betinger ansvaret er opfyldt eller kan forventes opfyldt. At *leve op til sit ansvar* betyder at opfylde sine pligter således at man ikke ifalder ansvar. En *ansvarsløs* person er én om hvem man ikke tør antage at han gennemgående vil leve op til sit ansvar. En ansvarsløs presse er en presse der hyppigt handler i strid med god presseetik. En ansvarsløs gerning er, pudsigt nok, en gerning der vil pådrage sin gerningsmand ansvar. *Uansvarlig* kan betyde det samme som ansvarsløs, men gør det ofte ikke. Uansvarlige personer kan betyde personer der mangler myndighed eller andre forudsætninger for at udtale sig med vægt eller på anden måde handle betydningsfuldt, og hvis gerninger derfor er slag i luften der ikke pådrager dem ansvar. Således fx hvis man frakender en politisk udtalelse betydning med den begrundelse at den er fremsat af uansvarlige personer. Om en sindssyg kan man sige at han

ikke er ansvarlig for sine gerninger, eller simpelthen at han ikke er ansvarlig. Man vil derimod næppe kalde ham uansvarlig, endsi en uansvarlig person.

Man kan *tage let* eller *tungt* på sit ansvar og det vil sige det samme som at leve mere eller mindre samvittighedsfuldt op til sit ansvar, opfyldelsen af sine pligter.

Den hidtil omtalte sprogbrug refererer fortrinsvis til ansvarets forudsætninger, pligtforholdene og pligtovertrædelsen. Andre vendinger har mere ansvarsfølgen for øje. At *drages til ansvar* betyder at blive krævet til regnskab i en proces; og at *ifalde ansvar* at man domfældes. Det ansvar man ifalder kan *bestå* i straf, erstatning, bebrejdelse, vrede m. v.

5. *Misbilligelse er den moralske sanktion. Bebrejdelse er på én gang dom og sanktion (misbilligelse).*

Jeg sagde ovenfor under punkt 3 at fremstillingen af domsansvaret ville ske fortrinsvis med det retlige ansvar for øje. Det kunne så senere diskuteres i hvilket omfang analysens resultater må anses at gælde *mutatis mutandi* også for det moralske ansvar.

Det er min opfattelse at dette er tilfældet. Også i moralsk henseende forudsætter ansvar at der foreligger normer og spørgsmål om deres overtrædelse, anklage, proces og dom – selv om ingen af disse dele er institutionaliserede således som for rettens vedkommende. Også på dette område kan der sondres mellem at bære ansvaret for (være regnskabsansvarlig for) visse måls fremme eller opgavers løsning (fx for sine børns trivsel, ve og vel); og at være ansvarlig (domsansvarlig) for en ugerning, eller forseelse. De forskellige vendinger og varianter indenfor ansvarsprogbrugen der blev omtalt under foregående nummer kan, såvidt jeg kan se, alle anvendes lige så vel om moralske som om retlige anliggender.

Der er dog ét punkt hvor parallelismen kan forekomme tvivlsom. Det er med hensyn til den sanktion den anklagede er hjemfalden til når han ved dom er fundet skyldig.

Lad os først se lidt nærmere på, hvorledes det forholder sig med dom og sanktion i retsforhold. I engelsk straffeprocés gør man en skarp og betydningsfuld sondring mellem *conviction* og *sentence*. »Conviction« er den kendelse, afsagt normalt af nævninge, der fastslår at den anklagede er skyldig. »Sentence« er den af den juridiske dommer eller læge magistratsejersmand på dette grundlag truffene afgørelse af, hvilken straf (eller anden retsfølge) der skal overgå den skyldige. Selv om vi ikke i kontinental ret, hverken terminologisk eller processuelt, gør en tilsvarende sondring, er den naturligvis i lige grad mulig i den begrebslige analyse.

Vi kan derfor i afslutningen på en fældende straffesag sondre mellem *domfældelsen* i snævrere forstand, svarende til »conviction«, og *sanktionsansættelsen*, svarende til »sentence« – hvortil så naturligvis kommer *sanktionsudøvelsen*, straffens udståelse.

Det kunne være fristende, men ville være en misforståelse, at tro at domfældelsen er en rent indikativisk, konstaterende akt hvori den anklagedes skyld fastslås som en kendsgerning. Som forklaret ovenfor under punkt 3 er det at kende en mand ansvarlig eller skyldig noget andet og mere: det betyder at man gør rettens krav om straf gældende. Domfældelsen er altså implicit et krav om straf, og det er dette krav der efterkommes i sanktionsansættelsen.

Hvorvidt kan nu dette begrebsskema overføres på den moralske proces? Det er let nok at få øje på domfældelsen, den moralske dom om skyld. Men der synes ikke at være nogen sanktionsansættelse eller sanktionsudøvelse forskellig fra dommen selv. Er denne ikke sig selv nok? Udtømmer denne ikke den egentlige moralske reaktion og er øvrige mulige reaktioner af uvilje ikke i sig selv amoralske epifenomener?

Disse spørgsmål må efter min mening, men i modsætning til en udbredt opfattelse,¹ afgjort besvares benægtende.

Ideen om moralsk ansvar er, ganske som ideen om retligt

ansvar, udtryk for et normativt krav om sammenknytning af skyld med skyldfølge, den »straf« der her kaldes misbilligelse. At stemple en handling som moralsk forkastelig, fordømmelig, implicerer logisk et krav om, at handlingen skal misbilliges. Det ville være meningsløs (ulogisk) tale at sige »jeg fordømmer denne handling moralsk, men jeg misbilliger den ikke og forventer heller ikke at andre skal misbillige den«.

På den anden side må det betones at misbilligelsen ikke er identisk med fordømmelsen. Handlingen misbilliges *fordi* den er fordømt, og misbilligelsen sker til opfyldelse af det i fordømmelsen implicerede krav herom. Medens fordømmelsen, den moralske dom, ligesom den juridiske, er en tankeakt der udtrykker en mening, består misbilligelsen, ligesom strafudståelsen, i faktiske handlinger der demonstrerer og udløser omgivelsernes uvilje overfor den skyldige.

Når misforståelser vedrørende disse forhold er så hyppigt forekommende skyldes det to ting. For det første, at der ikke efter den moralske domfældelse finder nogen formelig ansættelse sted af misbilligelsens art og størrelse. Vel kan misbilligelsen forekomme i mange former og styrkegrader – fra mild beklagelse og bedrøvelse til forskellige udtryk for afstandtagen og antipati, stigende grader af vrede og harme og op til hysteriske udslag af voldsudøvelse (lynchning) – men hvorledes kravet om misbilligelse realiseres beror mere på spontane følelsesmæssige reaktioner end på formelig ansættelse i medfør af anerkendte standarder og skalaer. For det andet og især, at domfældelsen selv kan fungere som en misbilligelseshandling, altså, om man vil, være selvfuldbyrdende. Dette tiltrænger nærmere forklaring.

Den moralske dom kan, ligesom den juridiske, være enten »extern« eller »intern« d.v.s. enten et udsagn om moral eller et moralsk (moraliserende) udsagn. Ligesom den rådgivende advokat kan omtale retsordenen og dens krav uden at gøre disse gældende (ovf. punkt 3), således kan også en rådgivende ven passionsløst og helt informatorisk oplyse

en anden om, hvorledes en vis handling efter hans mening må bedømmes moralsk (og derfor kræves misbilliget). Han kan gøre dette uden selv at lufte misbilligelsen. Han foretager simpelt hen en kvalitetsbedømmelse eller karaktergivning, ganske på samme måde som den der er dommer på et dyrskue, censor ved eksamen, æblesorterer, eller »smager« til bedømmelse af te, vin eller smør. Ligesom et dårligt æble skydes ud fordi det ikke opfylder en given sorteringsstandard, bedømmes en handling som dårlig, fordi den ikke opfylder en forudsat moralsk standard (og der ikke foreligger omstændigheder der fritager for skyld og ansvar). »Nej,« siger han til sin ven, »jeg mener faktisk at du ikke burde have handlet på den måde.« Han meddeler ham dette som en oplysning til vejledning for fremtidig adfærd (fx at give en undskyldning), men ikke for selv at misbillige det skete. For i denne situation er venen netop kommet for at oplyses om, hvad moralens krav går ud på, ikke for at møde dem.

Men billedet skifter karakter når dommen over handlingen fremføres som en *bebrejdelse*. Ordene kan være de samme: »Det burde du ikke have gjort«, »Det var ikke rigtigt af dig,« altså vendinger der umiddelbart i sig selv kun udtrykker en bedømmelse af handlingen. Men efter situation, sammenhæng, og tonefald kan det være klart at funktionen ikke er informatorisk, at ytringen ikke fremsættes for at oplyse om moralens krav, men for at gøre dem gældende, at kræve misbilligelse og give udtryk for misbilligelse.

Dette kan ske på mange måder og i mange grader. Bebrejdelsen rummer altid et emotionelt moment, en vis kølig afstandstagen, en vis vrede, om ikke af personlig karakter så på vegne af de værdier og den almene orden som moralen er udtryk for. Bebrejdelser rummer et moment af fjendtlighed og aggression der antagelig evolutionært stammer ned fra hævnfølelsens spontane reaktion, men har mistet dennes egeninteresserede og ureflekterede karakter.² Vreden kan stige til harme og indignation, og de aggressive

emotioner kan blive så stærke at de slår ud i åben aggression fra skældsord til lussinger og lynchning. Må jeg til bekræftelse bede læseren prøve at sige ordene »Sådan en gemenhed! Din sjovert!« således som han kunne tænke sig dem anvendt i en virkelig livssituation. Jeg tror at han vil føle i sig en spirende vrede og aggressionslyst der naturligvis kun kan være en svag genklang af de emotioner han ville opleve når situationen var alvor og ikke *make belief*.

Bebrejdelser er altså på én gang dom og sanktion, misbilligelse³. Hermed stemmer det at folk faktisk ikke kan lide bebrejdelser. De virker som en straf, en på grund af skylden påført lidelse. Og derfor møder man bebrejdelser på en helt anden måde end den hvorpå man reagerer overfor informationer. Hvis nogen fortæller at Napoleon døde i 1820, eller fremsætter andre urigtige påstande eller teorier, kan det tænkes, at man er ligeglad og lader ham vrøvle, eller at man lidenskabsløst gør opmærksom på, at det var faktisk i 1821 Napoleon døde. Eller man siger: »Nå, mener du sådan og sådan, det kan jeg nu ikke anerkende,« og så videre. Men sådan reagerer man ikke hvis nogen bebrejder én at man har båret sig forkert eller gement ad. Bebrejdelsen er en aggression der opfordrer til enten overgivelse (indrømmelse, undskyldning, afbigt, struben i vejret) eller til forsvar (påvisning af misforståelser eller mistolkninger af hvad der faktisk er sket, udredelse af motiver og hensyn, tolkninger af hvad moralen kræver).

6. *Konsekvens: Den traditionelle modsætning mellem gengældelse og prævention som »formål« for straf er meningsløs.*¹

Herefter skal jeg antyde nogle af det foregående flydende konsekvenser af principiel betydning og for den filosofisk-juridiske debat om skyld og ansvar.

Under foregående punkt er det forklaret at den moralske misbilligelse opfylder samme funktion som straffen. Den er en sanktion der ligesom straffen virker som en pression til

virkeliggørelse af den sociale kontrol af menneskers handle-måde der tilsigtes såvel af rettens som af moralens norm-system. Bebrejdelsen – der på én gang er dom og sanktion – virker, ligesom den juridiske domfældelse og sanktionsudøvelse, som et instrument til pragmatisk adfærdsdirektion. Gennem bebrejdelser håndhæves moralens regler. Men ligesom rettens regler for en stor del udformes gennem domstolens praksis, således gælder det også at moralens vage standarder i vidt omfang først får mere præcis mening i samlivet gennem bebrejdelse-nes »praksis«. Ja, dette gælder i højere grad for moralens end for rettens vedkommende fordi der i moralske forhold kun i ringe grad, om overhovedet, finder en vedtægtsmæssig fastsættelse af reglerne sted. Grænserne for hvad der kan accepteres moralsk, grænserne fx for familiemedlemmernes moralske handlefrihed, etableres for en stor del gennem de bebrejdelser der forsøges, afvises eller accepteres. Det er ved at »bide fra sig«, ved angreb, forsvar og fredsslutning, at samlivets normer fæstner sig.

Heraf følger at lige så rigtigt det er at en bebrejdelse forudsætter skyld i den forstand, at den kun er velbegrundet og retfærdig under forudsætning af skyld (altså af at den anklagede på tilregnelig måde og i tilregnelig tilstand har begået en moralsk fordømmelig handling), lige så sandt er det at bebrejdelsens pragmatiske funktion er at virke adfærdsdirigerende. Bebrejdelsen *begrundes* eller *retfærdiggøres* ved at være gengældelse (emotional, fjendtlig reaktion) for skyld, men dens *pragmatiske formål* (mening, hensigt, funktion) er at virke *handlingsdirigerende, præventivt*. Ganske tilsvarende gælder naturligvis om straf som juridisk sanktion; og dette viser at den dybt rodfæstede, traditionelle problematik, hvorvidt straffens »formål« er gengældelse *eller* prævention, er meningsløs. Disse dele er ikke modsætninger. Gengældelsen, bebrejdelsen, er en emotional fjendtlig reaktion der i sig selv virker som en straf, altså direktivisk, præventivt.

Man har til det ulidelige som visdom citeret Senecas

ord, at vi straffer ikke *quia peccatur*, men *ut ne peccetur*, ikke *fordi* der er syndet, men *for at* der ikke skal syndes. Men denne modsætning er reverenter talt vrøvl der kun er mulig fordi man ikke har forstået at forbindelsesleddene »fordi« og »for at« betegner logisk helt forskellige relationer. Man straffer *A fordi* han har gjort sig skyldig i tyveri, og det vil sige at efter gældende ret er dommen over ham kun retfærdig (velbegrundet) dersom han faktisk er skyldig, altså opfylder lovens objektive og subjektive betingelser for straf. »Fordi« angiver en begrundelsesrelation og den eneste gode begrundelse dommeren kan give for at idømme manden straf for tyveri, er han har gjort sig skyldig i tyveri. Det er ingen begrundelse for *dommen* at samfundet eller *A selv* vil høste gavn af at *A* straffes. Noget andet er at samfundet har indført *love* om straf for tyveri og gennemfører disse love *for at* muliggøre det der kaldes ejendomsbesiddelse, og følgelig *for at* bekæmpe handlinger af den art der stemples som tyveri. »For at« angiver en formålsrelation og den eneste rimelige bestemmelse af formålet med lovgivning om straf for tyveri er, at man ønsker at bekæmpe handlinger af denne art.² Det er åbenbart urimeligt at antage at man skulle give straffelovene for at åbne mulighed for at borgerne kan begå overtrædelser som staten derefter kan møde med retfærdig gengældelse.³

Hvis det, som jeg tror, er rigtigt at straf og bebrejdelse som gengældelse for skyld er sublimerede former for spontan hævnreaktion,⁴ ligger heri en bekræftelse på og forklaring af, hvad der her er sagt om gengældelsens præventive funktion. For der kan vel ikke være tvivl om, at bevidstheden om at et væsen vil hævne sig, så vel som bevidstheden om at det vil forsvare sig, virker afskrækkende på andres aggressive hensigter. Hævnen er, kunne man sige, blot en retarderet forsvarsreaktion. Er den atomare terrorbalances genslag forsvar eller gengældelse?

7. *Problemet om det moralske ansvars betingelser er et normativt spørgsmål. Det drøftes sædvanligt dogmatisk-deskriptivt, ikke moral-kritisk.*

Jeg nævnte i indledningen til denne afhandling at en analyse af ansvarsbegrebet formentlig vil være af betydning for den filosofiske diskussion af betingelserne for og muligheden af moralsk ansvar.

I så henseende vil jeg for det første fremhæve at det af analysen tydeligt skulle fremgå at spørgsmålet om et ansvars betingelser er et normativt spørgsmål der kun kan besvares med henblik på en vis normativ orden. Det er således klart at spørgsmålet om det retlige ansvars betingelser kun kan besvares på grundlag af en bestemt positiv retsordens regler. Der findes ingen retsorden »som sådan«, der ikke eksisterer som et historisk-individuelt fænomen – altså som fx dansk ret, folkeretten, foreningsvedtægter, eller hvad det nu kan være. På samme måde også hvad det moralske ansvar og dets betingelser angår. Spørgsmål herom kan kun besvares ud fra en vis bestemt moralopfattelse. Der findes lige så lidt en moral *an sich* som en ret *an sich*. En særlig vanskelighed melder sig i den moralfilosofiske debat fordi moral ikke, sådan som ret, findes institutionaliseret og objektiveret gennem autoritative fastsættelser i relativt faste systemer. Moral er principielt et individuelt fænomen, selvom man nok kan tale om visse moralanskuelser som typiske eller fremherskende i en vis kulturkreds.¹

Hvilken moral bygger man på når talen er om betingelserne for moralsk ansvar? Er det katolsk eller protestantisk moral? Kommunistisk eller kapitalistisk? Kinesisk eller eskimoisk? Pligtmoral eller nyttemoral? Eller måske forfatterens egen private moral? Eller skulle der findes visse forudsætninger der er fælles for alle moralsystemer uanset deres afvigende indhold i vurderinger?

Dette er spørgsmål man kun sjældent har været opmærksom på i den foreliggende litteratur,² men som synes nødvendigvis at måtte afklares før diskussionen kan føres med

god mening. Når man undtagelsesvis har været opmærksom på problemet har man som oftest affundet sig med det ved på en noget svævende måde at henholde sig til en formentlig *communis opinio* indenfor humanistiske kredse i den vestlige verdens kulturmønster.³

I almindelighed er man uden at gå ind på disse grundlagsproblemer gået ud fra, at »moralbevidstheden« – hvad det nu måtte være – som betingelse for moralsk ansvar kræver at den handlende handlede af »fri vilje« i den forstand, at han kunne have handlet anderledes. Og man har ofret mange kræfter på subtile analyser af, hvad der nærmere ligger heri og om dette krav overhovedet er opfyldeligt.⁴

Uden at ville fornægte at denne diskussion har kastet lys over væsentlige problemer, mener jeg dog at den i det store og hele er utilfredsstillende netop fordi den ikke metodisk har gjort sig klart, hvad det er man analyserer, og hvad analysens resultat udviser.

Når man bygger analysen på, hvad noget der kaldes den almindelige moralbevidsthed kræver, kan resultatet aldrig blive andet og mere end en historisk redegørelse for hvad en vis positiv moralitet herskende blandt filosoffer i det 20. århundrede går ud på. Resultatet er ganske at side-stille med fx en redegørelse for, hvilke krav med hensyn til subjektiv skyld der efter nugældende dansk ret gælder som betingelse for at kunne idømmes straf. I det ene som i det andet tilfælde foreligger en simpel dogmatisk-deskriptiv analyse.

Men den interessante diskussion begynder efter min mening først når resultatet af den dogmatiske deskription foreligger. Når vi ved hvad dansk rets regler om strafferetlig skyld går ud på, melder det retspolitiske spørgsmål sig, om disse regler kan godkendes som rationelle og formålstjenlige når de kritisk vejes og vurderes derved at deres faktiske sociale virkninger måles i lys af visse målsætninger, vurderinger og principper. Det er den retspolitiske diskussion, ikke den dogmatiske fremstilling af gældende ret, der åbner op for perspektiver af filosofisk interesse.

3 Skyld

Tilsvarende gælder også, mener jeg, hvad drøftelsen af det moralske ansvar og dets betingelser angår. Når den dogmatiske redegørelse for »gængs moralopfattelse« foreligger, melder det »moralpolitiske« spørgsmål sig, om den opfattelse kan stå for en kritisk vurdering i lys af sådanne målsætninger, vurderinger og principper som jeg selv anerkender og som jeg håber også andre kan give deres tilslutning.

I en sådan rationel efterprøvelse af spontan moralitet må det, tror jeg, være en dominerende tanke, at bebrejdelse og anden straf fundamentalt er midler til direktion af menneskelig handling og derfor bør finde anvendelse, og kun finde anvendelse, under betingelser hvor de efter almindelig menneskelig erfaring har vist sig tjenlige hertil, uden at man kender andre midler der er mere tjenlige. Det er formentlig – groft formuleret – den rationelle tanke der uklart ligger bag kravet om, at den skyldige skulle kunne have handlet anderledes.⁵ Vi har ophørt med at betragte vådliggeri som en strafbar forseelse, og er gået over til at betragte og behandle fænomenet som en sygdom, fordi passende medicinsk og psykisk behandling har vist sig mere effektiv end bebrejdelser og anden straf. På den anden side er det urimeligt med en vis moderne retning at ville forkaste al straf og bebrejdelse med den begrundelse at det sociale reaktionssystemets formål er præventivt, ikke retributivt.⁶ Som fremstillet ovenfor er det en misforståelse at stille prævention og bebrejdende gengældelse i modsætning til hinanden. Bebrejdelsen har i sig selv en direktivisk-præventiv funktion.

Men hvorledes det antydede synspunkt om rationel formulering af betingelserne for bebrejdelse og straf nærmere skal udformes er naturligvis en lang historie der ikke kan tages op i denne sammenhæng.

NOTER

Til punkt 1

1. Udover de gængse håndbøger i strafferet og etik kan eksempel-

vis anføres: Harald Ofstad, *Freedom of Decision* (1961); *Freedom and Responsibility*, ed. Herbert Morris (1961); Stig Jørgensen m. fl.: *Skyld og Ansvar* (1967); H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility* (1968); forskellige af indlæggene i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. Sidney Hook (1958); J. J. C. Smart, »Free Will, Praise and Blame«, *Mind* 1961, 291; John Charvet, »Criticism and Punishment«, *Mind* 1966, 573; L. Kenner, »On Blaming«, *Mind* 1966, 238; Oliver Wendell Holmes, *The Common Law* (1923), 1 ff.; J. L. Austin, »Ifs and Cans« i *Philosophical Papers* (1961); Justus Hartnack, *Filosofiske Essays* (1957) og *Politik og Filosofi* (1966); Gilbert Ryle, *Concept of Mind* (Penguin 1963), 69 f.; A. C. McIntyre, »Determinism«, *Mind* 1957, 28; J. Wilson, »Freedom and Compulsion«, *Mind* 1958, 60; Haskel Fain, »Prediction and Constraint«, *Mind* 1958, 366; Antony Hew, »Determinism and Rational Behaviour«, *Mind* 1959; R. C. Skinner, »Freedom of Choice«, *Mind* 1963, 463; P. H. Nowell-Smith, »Ifs and Cans«, *Theoria*, 1960, 85; Harald Ofstad, »Begrebet moralsk ansvar«, *TfR* 1955, 287; Richard Taylor, »I can«, *Ph. Review*, 1960, 78.

2. For dansk ret se Stephan Hurwitz, *Den danske Kriminalret Alm. Del*, § 42. Hermann Mannheim, »Problems of Collective Responsibility«, *Theoria* 1948, 144 f., 158, omtaler den systematiske og effektive måde hvorpå man i tyske koncentrationslejre bragte vikarierende ansvar i anvendelse: »The idea was that every prisoner ought to feel responsible for any act committed by any other prisoner«. (»Tanken var at enhver fange skulle føle sig ansvarlig for enhver handling begået af en hvilken som helst anden fange«).
3. En vigtig undtagelse er Hart, *a. St.*, 211 f., jfr. 264 f. der ikke har været uden betydning for fremstillinger her.

Til punkt 2

1. Jeg bortser fra bevisspørgsmål med hensyn til om den anklagede har begået de handlinger han anklages for.
2. Jfr. hertil Ross, *Dansk Statsforfatningsret I* (2. udg. 1966), § 108, sp. note 14 om de fortolkningsstvív der kan opstå når man ikke gør sig denne sondring klar.
3. Dette gælder naturligvis ikke i refererende omtale af gængse talemåder.

4. Regnskabsansvaret synes at være ordets oprindelige og centrale betydning. »Det første led i ordet *ansvar* er ikke den tyske præposition *an* (som i *anse*, *angå* o.s.v.), men et gammelt præfiks *ant-* som genfindes i tysk *antwort*, græsk *anti* o. s. v. og som betyder »imod«, »overfor«. I ordet ligger der altså både oprindeligt og aktuelt den forestilling at ansvar er noget man har overfor en person som man er pligtig til at svare når han kræver en redegørelse«. Paul Diderichsen i *Perspektiv* 1953 nr. 8, side 24.
5. »Mother, little heart of mine«, he said (he had begun using such strange caressing words at that time), »little heart of mine, my joy, believe me, everyone is really responsible to all men and for everything. I don't know how to explain it to you, but I feel it is so, painfully even. And how is it we went on then living, getting angry and not knowing«. (»Mor, mit lille hjerte«, sagde han (han var på den tid begyndt at bruge sådanne mærkelige kælenavne), »mit lille hjerte, min glæde, tro mig, i virkeligheden er enhver af os ansvarlig overfor alle andre og for alting. Jeg ved ikke hvordan jeg skal forklare dig det, men jeg føler at det er sådan, føler det smertefuldt. Og hvordan kan det gå til at vi bliver ved at leve og bliver vrede og ikke forstår det«). Fra *Brødrene Karamazov*, citeret efter *Freedom and Responsibility*, ed. Herbert Morris (1961), 1.
6. Presseloven nr. 147 af 13. april 1938 § 6, jfr. Stephan Hurwitz, *A. St.*, § 42 IV og V.

Til punkt 3

1. Se Alf Ross, *Norms and Directives* (1968), 36–37, jfr. *TfR* 1967, 300, og *Om Ret og Retfærdighed* (1953), 18 f.
2. *Om Ret og Retfærdighed* (1953), § 9.
3. Dette udtryk, der på så træffende måde vækker den forestilling at rettens »gyldighed« eller »kraft« bringes i direktivistisk anvendelse, har desværre ikke noget sidestykke på engelsk.
4. Alf Ross, »Tû-Tû«, *Festskrift til Henry Ussing* (1951), 468 f.; 70 *Harv. L. R.* (1957), 812 f.; *Lecture di filosofia del diretto*. Università di Torino, 45 f. Spansk oversættelse besørget af Genario R. Carrio. (Buenos Aires) 1961; jfr. *Om Ret og Retfærdighed*, § 36.

Til punkt 5

1. Se nedenfor under punkt 7.
2. Edward Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas* (2. ed. 1924), I, 42 f.; Oliwer Wendell Holmes, *The Common Law* (1923), 1 f. Se nærmere ndf. s. 185 f.
3. R. E. Hobart får formentlig ikke fat i det væsentlige når han vil forklare bebrejdelse (blame, praise and dispraise) som en kombination af en beskrivelse og visse følelser. »And what are praise and dispraise? Always, everywhere, they are *descriptions* of a person (more or less explicit) with favourable or unfavourable feeling at what is described . . .« (»Og hvad er ros og dadel? De er, altid og overalt, (mere eller mindre udtrykkelige) *beskrivelser* af en person forbundet med gunstige eller ugunstige følelser overfor det beskrevne . . .«), *Free Will and Determinism*, ed. Bernard Berofsky (1966), 68. Hvilke følelser der end ledsager en *beskrivelse* er og bliver denne efter sin logiske karakter et konstaterende, indikativisk udsagn der er enten sandt eller falsk. Men en bebrejdelse er hverken sand eller falsk, men kan naturligvis hvile på sande eller falske forudsætninger om, hvad der faktisk er tilfældet. Bebrejdelsen er en direktivisk taleakt med specifik pragmatisk funktion. Den kan også udtrykkes i et operativ (Austin: performative): »Jeg bebrejder dig at . . .«, jfr. Alf Ross, *Directives and Norms* (1968), § 12, jfr. § 2, og »Rise and Fall of the Doctrine of Performatives«.

Til punkt 6

1. Jfr. ndf. s. 69 f. og s. 90 f.
2. I en afhandling om »straffens formål« har jeg nærmere forklaret at dette ikke udelukker at straffelovgivningen tillige bestemmes af hensyn til visse biformal og restriktive principper.
3. Modsætningen mellem »justification« af straffelovgivning og af dens anvendelse i en dom er tidligere påpeget af S. I. Benn »An Approach to the Problems of Punishment«, *Philosophy* 1958, 325 f., og af H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility* (1968), 3 f. Disse forfattere synes imidlertid ikke at have bemærket at den »justification« de indiskriminerende taler om betyder noget forskelligt i de to situationer.
4. Se ovenfor punkt 5, note 2.

Til punkt 7

1. *Om ret og retfærdighed*, 76; *Directives and Norms*, 93.

2. En undtagelse er Harald Ofstad, *Freedom of Decision* (1961), der stærkt betoner sammenhængen mellem analyse og etik.
3. Ingemar Hedenius, »Idén om viljans frihet«, *Harald Nordenson 60 år* (1946), 139 f., baserer sin analyse på »våre moraliska principper« og siger (141) at han dermed sigter til »den särskilda moraluppfattning, som är gemensam för mig själv och mange andra någorlunda humana och av teologisk påverkan oberoende personer; nutidens västerländska kulturkrets«. På lignende måde opererer H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility*, ud fra forestillingen om en almindelig accepteret moralopfattelse, se pp. 21, 22, 37, 44, 73, 77, 82, 152, 207 m. fl. hvor der anvendes udtryk som »our moral code« (»vor moralske kodex«), »the real moral objection that most thinking people have to . . .« (»den virkelige moralske indvending som de fleste tænkende mennesker har overfor . . .«), »utilitarianism of the plain man« (»den jævne mands utilitarianisme«), »common notions of justice« (»almindelige retfærdighedsbegreber«), »many people including myself« (»mange folk, herunder også jeg selv . . .«).
4. Særlig kan nævnes P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (1954), 273 f.; »If and Cans«, *Theoria* 1960, 85; J. L. Austin, »If and Cans«, *Proceedings of the British Academy* 1956, optrykt i *Philosophical Papers* (1961); Gilbert Ryle, *Concept of Mind* (Penguin 1963), 69 f.; C. A. Campbell, »Is 'free will' a Pseudo-Problem?« *Mind* 1951, 446 f.; G. E. Moore, *Ethics* (1912), 122 f.; Richard Taylor, »I can«, *Ph. Review* 1960, 78; M. R. Ayers, *The Refutation of Determinism* (1968), 119 f.; Nils Jareborg, *Handling och uppsåt* (1969), 140 f.
5. Denne pragmatiske tolkning af ansvarskriteriet findes fx hos Harald Höfding, *Etik* (1913), 122; Sidney Hook i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. Sidney Hook (1958), 176; H. van Reusselar Wilson, *a. st.*, 231; Erling Jacobsen i Stig Jørgensen m. fl., *Skyld og Ansvar* (1967), 59; M. C. Bradley i *Mind* 1959, 526; P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (Penguin 1954), 300 f.; Charles L. Stevenson, *Ethics and Language* (1944), 313; G. E. Moore, *Ethics* (1912), 133.
6. Som typiske repræsentanter for denne retning kan nævnes Olof Kinberg, »Punishment or Impunity«, *Acta Psychiatrica et Neurologica* 1946, 429 f.; Barbara Wotton, *Crime and the Criminal Law* 1963; *Social Science and Social Pathology* (1959), ch. VII og VIII.

»Straffens formål«

1. *Den traditionelle problemstilling om, hvad der er »straffens formål«, er problemtilslørende og begrebsforvirrende.*

Helt fra tidernes morgen, eller for at være mere nøjagtig, ihvertfald fra Protagoras' tid for mere end to tusinde år siden, har man drøftet spørgsmålet om »straffens formål«. Platon lader i *Protagoras* denne filosof sige:

Den der vil straffe på en fornuftig måde, tildeles ikke straffen som en gengældelse for en uretfærdig handling – det der er gjort er han jo ikke i stand til at gøre ugjort – men han straffer med fremtiden for øje, både for at ikke det samme menneske påny skal begå noget urigtigt, og for at hindre andre i at gøre det, når de har set han er blevet straffet . . . Han straffes med afskrækkelse som mål.

Et halvt århundrede senere fremdrog den romerske filosof Seneca dette citat der ad denne vej er gået over til eftertiden i den bekendte formulering: *Nemo prudens punit quia peccatum est, sed ne peccatur* (Ingen fornuftig mand straffer fordi der er syndet, men for at der ikke skal syndes). Og hermed er et tema anslået der siden hen er gået igen og igen, varieret og parafraseret men i det væsentlige uændret, i den endeløse litteratur om »straffens formål«. I enhver lærebog i strafferet, ligesom i et utal af rets- eller moralfilosofiske skrifter, genfinder man den samme opstilling. På den ene side de teorier der med Kant og den katolske kirke i spidsen, vil bestemme straffens formål som retfærdig gengældelse af det ved en forbrydelse skete angreb på samfundsordenen og moralen. På den anden

side de teorier der, med Protagoras, Seneca, Bentham og de fleste moderne forfattere, hævder at straffens formål er at modvirke begåelse af forbrydelser i fremtiden. De to hovedsynspunkter konfronteres traditionelt under slagordene *retribution* og *prævention*. Straffens præventive virkning inddeles i specialprævention, der går ud på at modvirke at den straffede påny forser sig, altså recidiv; og generalprævention, hvis mål er at påvirke befolkningen i almindelighed til at afholde sig fra kriminelle handlinger, hvad enten der er tale om første gangs forbrydelse eller recidiv. Hver af disse præventive virkninger kan tænkes opnået enten ved appel til frygt, her menneskets egeninteresse i ikke at blive udsat for straffens lidelse og andre dermed forbundne tab af goder; eller ved appel til moralske følelser. En sådan appel fremkommer dels derved at straffedommen giver udtryk for samfundets misbilligelse af handlingen; og dels derved at strafudståelsen tilsigter en forbedring af den straffedes karakter. Præventionsteoriene kan følgelig optræde i mange varianter alt eftersom man betoner specialprævention eller generalprævention kombineret med enten straffens afskrækkende eller dens moralpåvirkende funktion.

Naturligvis optræder også gengældelsestanken i en række varianter. Det samlede resultat er at der findes et stort, men dog overskueligt, antal af såkaldte straffeteorier der alle mener at beskæftige sig med et og samme problem, nemlig spørgsmålet om, hvad der er straffens *formål* eller, sagt på en anden måde, *hvorfor* vi straffer. Svaret herpå søges i en af mulighederne indenfor det angivne skema, eventuelt i en kombination af flere af disse.

Når bortses fra, at tanken om straffens generalpræventive funktion via påvirkning af samfundsmedlemmernes moralske indstillinger er opstået i nyere tid i Tyskland (v. Bar) og senere med stor styrke uddybet i skandinavisk retsvidenskab (Lundstedt, Ekelöf, Olivecrona), er det forbavsende så statisk-stereotyp diskussionen har holdt sig gennem et par årtusinder. I ulidelig gentagelse er det det

samme skema og de samme argumenter der går igen og igen. Moralfilosofiske og religiøse anskuelser om skyld, fri vilje og soning synes at spille den afgørende rolle i valget mellem retribution og prævention. Og indenfor gruppen af præventive teorier synes valget at bero på mere eller mindre løst funderede anskuelser om psykologiske og sociale kausalforhold, og man kan let få det indtryk at de herskende teorier afløser hinanden som moderetninger.

Det er ikke min hensigt med denne afhandling at byde på et nyt indlæg i denne debat. Jeg agter at udtale mig om den. Jeg vil forsøge at forklare hvorfor den er så stereotyp og snarere virker som en dans på stedet end en march fremad. Og hovedsynspunktet i denne forklaring er, at man ikke har gjort sig klart hvad det er man diskuterer, hvilke spørgsmål det er man rejser og søger besvaret under rubrikken »Straffens Formål«. Man har ikke indset, at ved at lukke diskussionen fast i denne problemstilling der forudsætter, at opgaven er at finde noget der kaldes »formålet« for noget der kaldes »straffen«, har man på forhånd fastlåst den i en spændetrøje der suggererer til den forestilling, at sagen drejer sig om *et* spørgsmål og *et* svar.

Men det er ingenlunde tilfældet. Et blik på litteraturen vil hurtigt overbevise én om, at det der drøftes er intet mindre end de grundlæggende regulative principper for hele straffesystemets udformning. Først og fremmest principperne for straffelovgivningen: hvilke handlinger skal kriminaliseres; hvilken straf, kvalitativt og kvantitativt, skal knyttes til de kriminaliserede handlinger? Under hvilke betingelser skal straf kunne bringes i anvendelse overfor en bestemt person, og under hvilke betingelser er andre reaktioner indiceret? Men også principperne for straffelovgivningens administration og håndhævelse, straffeprocessen, straffedommen og straffuldbyrdelsen: Efter hvilke retningslinier skal de forskellige administrative, dømmende og fuldbyrdende myndigheder udøve den frihed til at træffe valg og afgørelser som lovgiveren overlader dem indenfor lovens rammer? Videre må det bemærkes at alle de omtalte kri-

minalpolitiske principper kan være principper af højst ulige art, hvilende på indbyrdes inkommensurable betragtninger og vurderinger. Der kan være tale om målsætninger og disses rationelle fundering i interesser og behov; eller om valg af midler og disses rationelle fundering i målsætninger; eller om moralske eller retlige vurderinger af mål og midler som tilladelige eller pligtpåbudte; og muligvis andre problemstillinger af relevans for kriminalpolitikken.

Hvorledes har man kunnet tro at alle disse omfattende problemer rationelt kan stilles og drøftes som et spørgsmål om »straffens formål«? For det første er det højst uklart hvad denne frase overhovedet skal betyde. »Formål« er noget der – under visse betingelser – kan tilskrives en menneskelig handling. Vi er ikke i tvivl om hvad meningen er, hvis der fx spørges om, hvad der var formålet med A's rejse til Amerika. Men det er alt andet end klart hvad der menes med at spørge om »straffens« formål. Den abstrakte udtryksmåde indicerer at der ikke hermed sigtes til en bestemt konkret lovgivningsakt eller domsakt, men til straffeinstitutionen i dens helhed. Men hvorledes kan tanken om et formål overhovedet bringes til anvendelse på en social institution der er givet os som et nedarvet kulturelt faktum hvis eksistens ikke kan tilskrives beslutning af noget menneske, nulevende eller afdødt? Og hvis man betragter straffeinstitutionen som indbegrebet af de tusindvis af handlinger af legislativ, administrativ og judiciel karakter hvorigennem den manifesterer sig i samfundslivet, hvorledes kan det så være muligt at tilskrive dem alle et fælles formål? Jeg vil ikke hermed påstå at disse spørgsmål er ubesvarlige, kun at de ihvertfald må afklares og besvares før det er muligt at forstå hvad der menes med frasen »straffens formål«. For det andet, og især, må det på forhånd forekomme usandsynligt at de mange og mangeartede problemer om kriminalpolitikens regulative principper skulle kunne finde deres besvarelse ved angivelse af et enkelt eller nogle få kombinerede »formål«.

Inden jeg går over til at give en analytisk systematisk ud-

redning af den problematik der skjuler sig under etiketten »straffens formål«, vil det være hensigtsmæssigt at indskyde to afsnit. Først et om begrebet »straf«. Dernæst et andet hvori en simpel model (at bygge et hus) gøres til genstand for analyse med henblik på at klargøre, hvorledes man i denne situation med god mening kan enten efterfølgende »forklare« eller forudgående planlægge en handling i lys af formålsbetragtninger og andre regulative principper.

2. Begrebet »straf« defineres.

Ordet »straf« anvendes i mangfoldige forskellige sammenhæng – retlige, religiøse, moralske, pædagogiske, naturlige (det straffer sig at spise for meget) – med vekslende betydning, men dog således at der i alle tilfælde synes at eksistere en familiemæssig lighed (Wittgenstein) mellem de forskellige betydninger. Jeg tror derfor det vil være hensigtsmæssigt med Hart (mere eller mindre vilkårligt) at fastlægge en vis central betydning defineret gennem en række kendetegn og derefter placere andre betydninger som varianter eller derivater i forhold hertil, derved at enkelte kendetegn afsvækkes eller forsvinder eller andre tilføjes.

I tilslutning til Benn og Flew fastlægger Hart ordets centrale betydning gennem 5 elementer. Straf må:

1. involvere *lidelse* eller andre konsekvenser der normalt anses som ubehagelige;
2. pålægges *for* overtrædelse af en retsregel;
3. pålægges *den* der virkelig eller formentlig har begået overtrædelsen;
4. pålægges bevidst *af* et andet menneske end den overtrædende selv; og
5. pålægges *af* en myndighed oprettet af det retssystem hvis regel er overtrådt.¹

Som man vil se er det straf i juridisk forstand² Hart har for øje, men definitionen er ud fra dette synspunkt næppe tilfredsstillende.

Det er mindre væsentligt at punkt 4 synes at kunne udgå

som overflødig fordi det deri indeholdte krav er involveret i punkt 5.

Derimod er det efter min mening en væsentlig mangel at definitionen ikke rummer noget krav om, at reaktionen må være udtryk for en *misbilligelse* af overtrædelsen og dermed for en *bebrejdelse* rettet mod overtræderen. Det er efter min mening simpelthen en logisk umulighed at håndhæve en normativ orden, altså gøre dens normative krav gældende, uden at dette samtidig udtrykker en misbilligelse. I anden sammenhæng har jeg udførligt redegjort for, at det at en social norm eksisterer eller gælder – og altså ikke er blot et forslag eller et fantasiprodukt – vil sige at normen ikke blot i det hele og store externt efterleves, men yderligere at dette sker fordi normen internt opleves som »bindende«. Dette vil netop sige at overtrædelser misbilliges og forventes misbilliget også af samfundets andre medlemmer.³ Den misbilligelse der opleves i forbindelse med overtrædelse af en retsregel er forskellig fra den der er knyttet til en moralsk forkastelig handling. Den udspringer psykologisk af den følelse af respekt for lov og ret (den formelle retsbevidsthed) der er retsordenens fundament. Den moralske misbilligelse derimod udspringer af en følelse af respekt for samvittighedens røst eller en accepteret autoritativ moralordens krav. Det er muligt rent informatorisk, og altså uden nogen misbilligelse, at *omtale* hvad en normativ ordens krav går ud på, og hvorledes en konkret situation må bedømmes på dette grundlag. Men det er ikke muligt at *gøre* en normativ ordens krav *gældende*, altså ikke tale *om* ret og moral, men *i* rettens og moralens eget *direktive sprog*, uden at dette samtidig betyder en misbilligelse.⁴

Misbilligelsen er i sig selv en tankeakt der kan foretages uden at meddeles til andre. Den til den skyldige meddelte misbilligelse kaldes en bebrejdelse. Den er ikke blot en tankeakt, men også en taleakt med pragmatisk funktion, d. v. s. en kommunikationshandling med en vis typisk virkning der består netop i at give udtryk for misbilligende følelser og

indstillinger af afstandstagende, uvelvillig eller fjendtlig karakter. Disse følelsers »temperatur« kan variere fra kølrig afstandtagen, sørgmodig bedrøvelse, og op til hvidglødende vrede og indignation der kan give sig udslag i fysiske voldsomheder, fx lynchning.

Bebrejdelser er derfor ikke blot moralsk domfældelse, men samtidig i sig selv sanktion: Misbilligelse der betyder lidelse, eller ihvertfald ubehag, for den person den rettes mod. Når der herudover påføres overtræderen lidelse på anden måde, altså straf i retlig forstand, er det forståeligt at denne, såvel af den straffede selv som af samfundsmedlemmerne iøvrigt, opleves som et forstærket udtryk for den fjendtlige holdning misbilligelsen i sig selv er udtryk for.

Straffen er på én gang lidelse og misbilligelse og disse dele hænger, som påvist, intimt sammen. Denne sammenhæng overses af Hart når han definerer straf som lidelse uden noget krav om misbilligelse. Og samme fejl, men i omvendt perspektiv, begås af Hurwitz når han fremhæver straffens karakter af misbilligelse, men stiller sig tvivlende til, om den bør defineres også som en lidelse.⁵

Det er hensigtsmæssigt at optage såvel lidelse som misbilligelse som momenter i straffens definition. For det er netop gennem disse kendetegn straffen adskiller sig fra andre sociale reaktioner på en overtrædelse, de der sædvanligvis går under fællesbetegnelsen »behandling«. Straf er naturligvis også en form for behandling i dette ords dagligdags betydning. Som kriminologisk term må der følgelig være tale om behandling i snævrere forstand forskellig fra den straffende behandling, og denne forskel ligger netop deri, at »behandling« hverken tilsigter at påføre lidelse eller at give udtryk for misbilligelse, men kun – ligesom behandling for lungebetændelse – at forandre individets psyko-fysiske organisme på ønskelig måde. Et eksempel på rendyrket behandling ville foreligge om vi tænkte os at et individ der følte forbryderiske tilbøjeligheder af en eller anden art spire i sig, kunne henvende sig på en klinik for at få disse fjernet ved indtagelse af dertil egnede piller.

Når det kan være svært i praksis at holde sig denne forskel mellem straf og behandling klar, skyldes det, at de behandlinger der efter vor viden i dag kan komme på tale er af en sådan art, at de kræver frihedsberøvelse eller ihvertfald andre indgreb eller kontrolforanstaltninger, og derfor opleves som lidelse eller ubehag – der som bekendt ofte kan være større end den som en regulær straf ville medføre. I praksis vil kriteriet derfor ofte komme til at stå på om reaktionen er udtryk for en misbilligelse.

Ved at optage samfundets misbilligelse som moment i straffens definition er der naturligvis ikke på nogen måde taget stilling til det kriminalpolitiske spørgsmål, om og i hvilken grad reaktionssystemet skal præges af misbilligelse. Definitionen klarer begreberne, men afskærer naturligvis ikke nogen fra at mene at straf, altså reaktion der medfører lidelse og rummer misbilligelse, er en forældet institution, baseret i metafysiske begreber uværdige for en videnskabelig tidsalder; eller fra at kræve at straf af såvel moralske som tekniske grunde bør søges overvundet til fordel for lidelsesfri og moralsk neutral behandling af lovovertrædere.⁶

Jeg finder det hensigtsmæssigt at gøre endnu en korrektion af Harts definition, nemlig ved at udelade punkt 3, kravet om at reaktionen for at være straf må ramme den der virkelig eller formentlig har begået overtrædelsen. Hvis dette moment optages i definitionen vil vi afskære os fra at tale om vikarierende strafansvar, d. v. s. strafansvar for andres handlinger, noget vi faktisk gør såvel i daglig tale som i specifik juridisk sprogbrug. Noget andet er, at man gennemgående vil finde det forkasteligt og uhensigtsmæssigt at straffe *A* for hvad *B* har gjort. Men netop en sådan formuleret indstilling viser jo at en sådan reaktion ikke udelukkes fra begrebet »straf«.

Efter disse korrektioner skulle begrebet kunne bestemmes gennem fire elementer. Straffen er den sociale reaktion der

1. sker for overtrædelse af en retsregel;
2. pålægges og fuldbyrdes af hertil autoriserede myndig-

heder oprettet i medfør af den retsorden hvis regel er overtrådt;

3. involverer en lidelse eller ihvertfald andre normalt som ubehagelige ansete konsekvenser; og
4. er udtryk for en misbilligelse af overtrædelsen.

Jeg føler mig imidlertid ikke overbevist om at denne definition er tilfredsstillende. Der kan opstå forskellige vanskelige afgrænsningsproblemer, især overfor begrebet erstatning. Jeg anser det dog ikke for nødvendigt at gå ind herpå. Den foreslåede definition er, tror jeg, tilstrækkelig for problemstillingen i denne afhandling, uanset at den ignorerer differentieringer der i anden sammenhæng kan være betydningsfulde.

3. *En simpel model af et handlingskompleks analyseres med henblik på at belyse, hvad det betyder at spørge om, hvorfor en vis kompleks handling udføres.*

Sprogligt leder ordet »formål« tanken hen på forestillingen om et mål der ligger forude. »Mål« betyder i denne sammenhæng antagelig »endemål«, altså noget der er tilsigtet, tilstræbt; og »forude« må vel betyde at det tilstræbte mål ligger forude i tids- og hændelsesforløbet i forhold til en vis aktivitet affødt af den stræben målet forudsætter. Det forekommer rimeligt at bestemme ordets centrale betydning i overensstemmelse hermed: Et formål forudsætter en vis menneskelig aktivitet og bestræbelse og er det udenfor denne selv liggende endemål der tilstræbes fremkaldt gennem den udfoldede aktivitet.

Handlingen og dens formål må ikke opfattes som to forskellige af hinanden uafhængige ting. Formålet bestemmer handlingens nærmere karakter og forløb og ofte kan en handling ikke beskrives bedre end ved at angive dens formål. »At kaste en sten i retning af *A*« er noget højst forskelligt eftersom formålet er at *A* skal gribe den, eller at *A* skal rammes og såres. »At skrive et brev til *A*« kan være

alt muligt, og ved vi ikke andet om denne handling ved vi ikke meget. Oplyses det derimod at formålet hermed var at give *A* en bestemt oplysning, forstår vi hvad der er foregået.

Ikke al menneskelig aktivitet foretages med et formål for øje. Når jeg spiser fordi jeg er sulten (modsat hvis jeg spiser for at tage på i vægt); eller går en spadseretur i det dejlige vejr (modsat hvis jeg går for at optræne benmusklerne), er disse handlinger mål i sig selv, altså formålsløse. Det samme er også tilfældet når jeg udfører en handling af pligt, fx betaler en gældspost (modsat at jeg ubevæget af egen pligtfølelse betaler for at undgå vrøvl eller sagsanlæg). Det samme gælder andre handlinger der foretages uden overlæg, men som følge af en spontan emotionel impuls, fx at slå i vrede.

Formålsbestemt handling forudsætter altså overlæg. Den forudsætter at den handlende *sætter sit mål* og *tilpasser* sin handlemåde herefter, altså således at den gennem sine konsekvenser må antages at føre til at målet virkeliggøres. Handlingen sigter mod målet – men det er naturligvis ikke altid at der rammes.

Målsætningen bestemmes af den handlende ud fra overvejelser over, hvad der tjener hans *interesser*, og kan derfor kritiseres ud fra det synspunkt, om målsætningen er *interessarationel*, d. v. s. bestemt i god harmoni med agentens interesseleje. (Hvad der nærmere skal forstås herved vil jeg nødtigt gå nærmere ind på). Handlingen tilpasses efter målet og kan derfor kritiseres ud fra det synspunkt, om den er *formålsrationel*, d. v. s. virkelig tjener dette måls fremme.

Det kan tænkes at *A* udfolder en vis aktivitet der faktisk tjener til fremme af visse af hans interesser, men uden at dette er ham bevidst eller bestemmende for ham. Han går fx hver dag til sin arbejdsplads for at spare penge, men fremmer samtidig sin sundhed. Denne virkning er da ikke noget formål for de daglige spadsereture, men kan kaldes en *funktion* af disse.

En ofte anvendt frase i tale om formål er denne: »Formålet med x er . . .«. Hvad kan heri x stå for? (1) En enkelt isoleret handling, fx hvad er formålet med at A kaster en sten i retning af B ? (2) Et handlingskompleks der antages at udgøre en koordineret aktivitet netop derved at det har et fælles målsigte; fx en rejse til Amerika, en sydpolsekspedition, den juridiske uddannelse ved Københavns Universitet. (3) En ting eller indretning, fx hvad er formålet med den tingest på taget? Men logisk kan denne vending reduceres til en af de forud nævnte – der spørges om formålet med *at anbringe* en sådan ting på taget.

En handlings formål er bestemmende for, *at* den foretages og *hvorledes* den foretages. Men den er ikke den eneste virkende faktor. Lad os prøve at se på hvilke *determinanter* eller *hensyn* der kan udskilles som bestemmende for den aktivitet der består i at A bygger sig et hus.

Hvis man hører at A har besluttet at bygge sig et hus vil man som regel næppe spørge om, hvad formålet hermed er. Man vil vel gå ud fra som givet at han gør det for at skaffe sig og sin familie et sted at bo, eller et sted der er bedre end det han har. Men selv om det er rigtigt at dette er *hovedformålet* eller det bestemmende formål i den forstand, at huset ikke ville være blevet bygget om A ikke havde næret denne interesse og sat sig dette mål, kan det meget vel være at der ved siden heraf kan påvises andre formål, *biformål* eller medbestemmende formål. Det kan fx tænkes at A samtidig tilsigter at gøre en fordelagtig investering; eller at give en ung arkitekt en chance for at vise hvad han duer til; eller at forhindre at grundstykket af andre udnyttes på skæmmende måde – således at disse biformål ihvertfald er medbestemmende for, *hvorledes* handlingen foretages og måske også for *at* den foretages.

Man kan også tale om *negative* formål og dermed mene virkninger som A af interessemæssige grunde stræber mod at undgå, således fx det hensyn at udgifterne ikke overstiger et vist beløb; eller at ejendommen ikke kan forventes eksproprieret.

Men selvom de omtalte hoved- og biformål af positiv eller negativ karakter kan forklare *at* huset bygges, kan de ikke forklare, ihvertfald ikke udtømmende, *hvorledes* det bygges. Når den *grundlæggende beslutning* er taget bliver der tale om en lang række *eksekutive beslutninger* der hver for sig bestemmes gennem formålshensyn som de nævnte. Bygningens enkelte rum og indretninger udformes hver for sig med særlige *underformål* for øje. Denne fløj skal først og fremmest tjene som garage, men samtidig også som redskabsskur, formålet med denne indretning er at opvarme huset, o. s. v.

De nævnte formålshensyn af forskellig art har det tilfælles at deres motiverende og dirigerende kraft udspringer af, at de dikteres (mere eller mindre rationelt) af *A's* interesser. Ved siden af disse, og ofte i modstrid med dem, virker forskellige *restriktive hensyn* ind på byggeforetagendets udformning, hensyn som bygherren mere eller mindre frivilligt eller nødtvunget tager i betragtning.

Først er der *retlige* bånd og begrænsninger. Bygherren må naturligvis indrette sine planer således at de er forenelige med de krav landets retsorden stiller: Han må være lovlig ejer af grundstykket, respektere love, byggevedtægter, servitutter, m. m.

Dernæst kan også, selv om det i denne handlesituation er mindre typisk, *moralske* hensyn til andres interesser og almene værdier gøre sig gældende. Måske føler *A* at det ville være hensynsløst overfor naboerne om han byggede på en måde der spolerede fælles værdier, fx en smuk udsigt eller adgang til havet.

Når alle hensyn, interessebestemte som restriktive er kortlagt, bliver der dog determinanter tilbage der ikke er nævnt, determinanter der ikke figurerer i de bevidste overvejelser, men dog er med til at sætte deres præg på resultatet. En række faktorer af kulturhistorisk og teknisk art er bestemmende for den byggestil og -teknik der kan komme på tale, og danner ligesom en barriere indenfor hvilken bygherrens bevidste overvejelser må bevæge sig. Her i lan-

det bygger vi ikke pagoder, bambushuse på pæle, eller gotiske borge.

Denne modelanalyse viser, at hvis der spørges: »Hvorfor byggede *A* et hus og hvorfor byggede han det netop på den måde?«, så vil det »fordi« hvormed svaret indledes kunne udtrykke logisk vidt forskellige relationer, og åbne vej ind til problemer og sammenhæng af vidt forskellig natur.

For det første kan svaret tilsigte en *kausal forklaring* uafhængig af de bevidste hensyn der har ledet *A*. Det kan gå ud på at han byggede sådan og sådan fordi han levede i en vis kulturkreds og tilhørte et vist socialt milieu. Eller en forklaring kan ud fra dybdepsykologiske, eventuelt psykoanalytiske, forudsætninger søges i personlige omstændigheder. Han byggede så prangende fordi han led af mindre værdsfølelse eller fordi han ikke var blevet ammet af sin mor.

Dernæst kan svaret tilsigte en *formålsforklaring*, d. v. s. en udredning af det samspil af interessebestemte hensyn der har været afgørende for, at *A* besluttede sig til at bygge et hus, og for at byggeforetagendet blev gennemført netop på den måde som sket er. Det kan fx gå ud på, at *A* byggede huset for at (fordi han var interesseret i at) skaffe bedre boligforhold for sin voksende familie, at han byggede just dér og på den måde for at leve i sunde omgivelser med gode trafikale forbindelser, o. s. v. o. s. v.

Endelig, for det tredje, kan spørgsmål og svar referere sig til de normative hensyn, retlige og moralske, der kan have spillet ind. Svaret giver en *begrundelse* for en vis normativ bedømmelse af handlingen. Hvorfor bygger *A* sit hus kun i *en* etage (når to ville passe ham bedre)? Fordi der hviler en servitut på grunden (der forpligter ham retligt hertil); eller fordi han føler sig moralsk forpligtet til at respektere et ønske herom i forældrenes testamente. Hvorfor har *A* bygget huset en meter ind på naboens grund? Fordi han har opnået samtykke der berettiger ham hertil.

Man vil se at »hvorfor« kan betyde (1) »af hvilken år-

sag«; (2) »med hvilket formål«; og (3) »med hvilken begrundelse (hvad angår retlig eller moralsk ret eller pligt)«. ¹

4. I lys af denne model kortlægges den problematik der skjuler sig bag spørgsmålet om, hvorfor vi straffer.

Når vi nu på denne baggrund vender os til spørgsmålet om, »hvorfor vi straffer«, eller »hvad der er straffens formål«, vil det være hensigtsmæssigt indledningsvis at fastslå nogle synspunkter hvis rigtighed skulle fremgå af det foregående:

(1) Spørgsmålet om, *hvorfor* vi straffer, dækker i det mindste over tre vidt forskellige problemstillinger der umuligt kan tænkes besvaret under ét.

(2) Spørgsmålet om, hvad der er *straffens* formål, refererer ikke til *en* enkelt bestemt handling, men til en stor mangfoldighed af koordinerede handlinger (beslutninger) der tilsammen udgør *straffeinstitutionen*, inden for hvilken man ihvertfald kan udsondre disse tre trin som genstand for »hvorfor«-spørgsmålene:

(a) Straffeinstitutionen *som sådan*, d. v. s. anvendelsen af straffesanktionen ganske uanset indholdet af de regler der sanktioneres på denne måde;

b Straffeinstitutionens udfoldelse i de *straffelove* der bestemmer hvilke handlinger der skal kriminaliseres; og

c Straffeinstitutionens udfoldelse i *administrative og judicielle akter* til konkret håndhævelse af lovens krav om idømmelse af straf for kriminelle handlinger.

Benn sonderer mellem »punishment in general (i. e. as an institution)« og »particular penal decisions as applications of it«. Og på lignende måde sonderer Hart mellem straffeinstitutionen som sådan (the general practice of punishment) og den konkrete tildeling af straf (the distribution of punishment), herunder spørgsmålene om, hvem der kan straffes og hvor strengt. ¹ Det er imidlertid ikke ganske klart hvad der menes med *straffeinstitutionen som sådan*,

»punishment in general«, modsat et bestemt udformet straffesystem. Meningen synes at måtte være at abstrahere fra alle »materielle« faktorer: hvilke handlinger man vil straffe, under hvilke omstændigheder, på hvilken måde, for alene at holde sig til det helt formelle forhold at straf, altså en autoritativt fastsat reaktion der rummer lidelse og misbilligelse, *overhovedet* (under visse omstændigheder) bringes i anvendelse når en retsregel er overtrådt. Det betyder at de nævnte forfattere har overset et væsentligt trin mellem straffeinstitutionen som sådan og den specifikke idømmelse af straf, nemlig straffelovene der bestemmer hvilke handlinger der skal kriminaliseres og fastsætter regler for tildeling og udmåling af straf. Spørgsmålet om, hvorfor straf overhovedet bringes i anvendelse, er forskelligt fra spørgsmålet om, hvorfor netop disse handlinger belægges med straf.

(3) Ved at kombinere de forskellige problemstillinger med de forskellige emner de kan have til genstand, opstår mulighed for en righoldig differentieret, men dog systematisk koordineret problematik.

(4) Spørgsmålet om straffens *formål* angiver kun en af de tre fundamentale »hvorfor«-betydninger. I overensstemmelse med sædvanlig sprogbrug afgrænses formålsbetragtningerne til at angå de *interessebestemte* hensyn (set fra den handlendes standpunkt) der motiverer og dirigerer hans handling. Hvis den handlende betegnes som »samfundet« (her ligger et problem som jeg lader ligge) er altså straffens formål betegnelse for de almindelige samfundsmæssige interesser – i modsætning til individets interesser som sådan – der motiverer straffeinstitutionen.

(5) Den traditionelle modsætning af retribution og prævention (*quia peccatum – ne peccetur*) er meningsløs fordi de modstillede svar ikke angår samme spørgsmål. Når man hævder at man straffer *for at* forhindre forbrydelser ligger heri et svar på spørgsmålet om, hvad der er *straffelovgivningens formål*. Når man siger at man straffer *fordi* forbryderen har pådraget sig en (retlig, moralsk) skyld, ligger

heri et svar på det spørgsmål, med hvilken (retlig, moralsk) *begrundelse der idømmes straf*.

(6) Når bortses fra den kausale kan de forskellige problemstillinger give anledning ikke blot til at »forklare« hvorledes den bestående tilstand er, men også til en kritisk vurdering. Formålsbetragtningerne kan give anledning til spørgsmål, om straffelovens målsætning er *interesserationel* og deres nærmere indhold *målrational*. De restriktive hensyn af retlig og moralsk karakter kan give anledning til spørgsmål, om straffesystemet er *værdirationelt*, d. v. s. til kritisk vurdering af positivt givne normative anskuelser i lys af postulerede grundværdier i forbindelse med social og psykologisk indsigt af empirisk art.

Herefter skal jeg forsøge at give en skematisk oversigt over de forskellige problemområder der gemmer sig bag spørgsmålet om, hvorfor vi straffer. Det sker med den begrænsning at jeg lader alle kausale problemer og forklaringer ude af betragtning. Især den retssociologiske og retshistoriske forklaring af, hvorledes den strafferet som hver generation forefinder som et faktum har udviklet sig af blodhævn og andre primitive mønstre oppebåret af hævn som en på engang spontan reaktion og nyttig forsvarsmekanisme, og iøvrigt af en blanding af magiske, religiøse og rationelle hensyn. Ligeledes den dybdepsykologiske analyse af de kræfter og drivfjedre der i vore dage forklarer det fortsatte krav om straf. Tilbage bliver altså kun betragtninger angående formål og restriktive normative hensyn. Når »A«, »B«, og »C« står for de omtalte 3 trin indenfor den hele straffeinstitution; og »1«, »2«, og »3« for spørgsmål henholdsvis om formål, retlige og moralske restriktive hensyn, giver deres kombination 9 forskellige problemgrupper.

A. 1. Spørger vi nu om, hvad der er *formålet eller formålene* med overhovedet at bringe straf i anvendelse – altså uanset hvilke handlinger der kriminaliseres og hvorledes – synes svaret kun at kunne være at hovedformålet med denne foranstaltning er at påvirke samfundsmedlemmernes

adfærd i retning af at afholde dem fra at begå *visse* handlinger og dermed muliggøre et samfundsliv i overensstemmelse med visse som ønskelige ansete mønstre. Forskellige biformål kan tænkes at gøre sig gældende der endda i særlige tilfælde kan fortrænge det nævnte adfærdsdirigerende formål. Opgøret med landsvigerne var nok mindre bestemt af præventive hensyn med henblik på lignende situationer engang ud i fremtiden, end af krav om straffelidelse som hævn. Og lovgivningen om seksuelle anliggender synes i mange lande mere at være bestemt af en betydelig befolkningens ønske om straffemisbilligelse (moralsk fordømmelse) end af virkelig vilje til at dirigere adfærden.²

Derimod synes det ganske at savne mening – og ikke bare sandhed – at anføre retfærdig gengældelse af en pådraget skyld som straffens formål, altså samfundets bevægende *interesse* i at straffe. En sådan interesse vil ihvertfald kun kunne antages ud fra den magisk-religiøse forestilling, at forbryderen gennem sin gerning pådrager det hele samfund en skyldsmitte der udsætter det for gudernes straf om ikke samfundet rensar sig selv gennem forbryderens afstraffelse. Hvis vi ser bort fra forestillinger af denne art der ikke længere er virksomme i moderne samfund, fremtræder tanken om gengældelse som et *moralsk* begrundet krav: det er øvrighedens moralske pligt at fuldbyrde retfærdighedens bud om gengældelse af skyld. Men en handlingens moralske status, specielt at dens foretagelse er moralsk pligt, har intet med dens formål at gøre. Hvis der er noget hold i tanken om retfærdig gengældelse hører den ihvertfald ikke hjemme i denne sammenhæng og skal derfor ikke nærmere drøftes her.³

Hvor forvirret den traditionelle modstilling af gengældelse og prævention (adfærdsdirektion) som alternative formål for anvendelse af straf er, fremgår også deraf, at der vel aldrig er nogen gengældelsesteoretiker der har ment at straffelovene ikke tilsigter at afholde folk fra at begå forbrydelser. Hvis man virkelig gjorde alvor af den tanke, at straffelovene ikke har præventive formål, men at det

eneste af interesse er, at skyld gengældes, måtte konsekvensen være at det er ligegyldigt, set fra statsmagtens side, om der begås få eller mange mord, når blot de der begås straffes. Straffen ville blive ligesom en entreafgift: Kom bare ind, begå blot mord, når bare I betaler!

A. 2. Spørgsmålet om der findes i egentlig forstand *retlige skranker* for overhovedet at bringe straf i anvendelse, altså bortset fra hvad og hvorledes der kriminaliseres, har næppe nogen praktisk mening – ihvertfald ikke medmindre det antages at den statslige retsorden er afledt og betinget af en »naturlig« der sætter skranker i så henseende.

A. 3. Med referens til en vis historisk given eller hypotetisk postuleret moralopfattelse kan lovgiverens frihed til at straffe overhovedet, altså uanset straffelovens materielle indhold, tænkes begrænset på to måder: ved begrænsninger i den *moralske ret* til at straffe eller ved eksistensen af *moralsk pligt* hertil. Men heller ikke disse spørgsmål synes at have synderlig mening, når det fastholdes at det er institutionen som sådan og ikke nogen bestemt straffelovgivning der er tale om.

Det første spørgsmål går nærmere bestemt ud på, om det overhovedet kan anses for moralsk forsvarligt i noget tilfælde at anordne straffesanktion; eller om dette middel kategorisk må afvises som umoralsk ganske uanset hvilke handlinger der kriminaliseres og hvorledes. Bortset fra ekstreme anarkister og religiøse fantaster og fanatikere er der næppe nogen der på denne måde ubetinget ville fordømme enhver anvendelse af straf.⁴

Det andet spørgsmål betyder på tilsvarende måde om der består en moralsk pligt for staten til under alle omstændigheder på en eller anden måde at bringe straf i anvendelse uafhængig af hvilke handlinger der kriminaliseres og hvorledes. Der findes næppe nogen der vil hævde det.

ad A 1-3. Det fremgår heraf at det eneste af »hvorfor«-spørgsmålene der med mening og interesse kan rettes mod *straffesanktionen som sådan* er det der vedrører formålsproblematikken; at der herpå næppe kan tænkes andet

svar end at straffens hovedformål er af direktivisk art: man tilsigter at modvirke visse handlingstyper for derved at muliggøre visse samlivsmønstre. Hertil kan knytte sig forskellige biformål.

B. Straffeinstitutionen eksisterer konkret kun i form af en bestemt *straffelovgivning*. I denne bestemmes (1) hvilke handlinger der er strafbare; (2) hvem der kan (skal) straffes for begåelse af en sådan handling; og (3) med hvilken straf efter art og strengthed. Hvad det andet punkt angår er det det normale at man kun straffer den der kan betegnes som handlingens gerningsmand (medgerningsmand) og kun under betingelse af subjektiv skyld (tilregnelighed). Som oftest tilsteder loven dommeren betydelig frihed hvad strafansættelsen angår, eller giver ham mulighed for at bringe andre reaktioner end straf i anvendelse, enten som tillæg til eller i stedet for straf.

B 1. *Hovedformålet* med en straffelov er at modvirke foretagelse af de handlinger denne lov kriminaliserer for derved at muliggøre bestemte samlivsmønstre. Tyveri og andre berigelsesforbrydelser kriminaliseres for at afholde folk fra at begå handlinger der er uforenelige med opretholdelsen af det samlivsmønster vi kalder ejendomsbesiddelse.

Adskillige straffelove har biformål der i visse tilfælde endda kan stille præventionen i skygge eller fortrænge den.

At det simpelthen er meningsløst at tale om, at retfærdig gengældelse skulle være en straffelovs formål, er særlig tydeligt med henblik på sådanne love der af ordensmæssige grunde kriminaliserer handlinger der ikke i sig selv, d. v. s. bortset netop fra straffeloven, fremstår som forkastelige, fx færdselslove (*leges meres penales, mala prohibita*). Det turde være klart at disses formål er at muliggøre en effektiv trafik med så små tab som muligt – og ikke at skabe en mulighed for at begå overtrædelser og derefter gengælde dem.

Men det samme gælder også for love der straffer handlinger der i sig selv anses for onde, fx mord. Loven om

manddrab har til formål at bekæmpe tilskyndelser til at dræbe. Spørgsmål om gengældelse for skyld har intet hermed at gøre, men angår de retlige og moralske spørgsmål om statens ret (pligt) til at give straffelove og til at bringe straf til anvendelse overfor et bestemt individ, se ndf. under B 2-3 og C 2-3.

Formålssynspunkter giver anledning til en omfattende kritisk problematik der ikke må sammenblandes med den moralske justification. Der er tale om interesser, ikke moral.

Først er der den *interesserationelle kritik*, d. v. s. spørgsmålet om den målsætning at kriminalisere visse handlinger er velfunderet i samfundsmæssige interesser. Hvilke hensyn og sammenhæng gør det ønskeligt at søge netop disse handlinger modvirket? Er der fx samfundsmæssige interesser i at straffe handlinger som kortspil i almindelighed, hasardspil, tobaksrygning, opiumsrygning, aflytning af udenlandske radiostationer, bilkørsel med $\frac{1}{2}$ ‰ alkohol i blodet, udbredelse af rygter, eller handlinger der af den officielle moral anses for fordømmelige, men som dog ikke umiddelbart krænker andres interesser på anden måde end via forargelsen (utilfredsstillet vrede)? Svaret på det sidstnævnte af disse spørgsmål vil bero på omstændighederne og på de forestillinger man gør sig af teoretisk art vedrørende sociale sammenhæng. Hvis man fx i analogi med ældre tiders magisk-religiøse anskuelse tror at ustraffede brud på den officielle morals krav vil føre til samfundets opløsning og undergang,⁵ så ligger der heri et argument til støtte for, at straf for sådanne handlinger er målrationel. Men det må fastholdes at diskussionen på dette stadium intet har at gøre med spørgsmålet om statens moralske ret eller pligt til at gribe ind overfor sådanne handlinger. Et mål er noget man sætter sig fordi man tror det tjener ens interesser. Spørgsmålet om dette nu virkelig også er tilfældet har intet at gøre med det andet spørgsmål, om sådan målsætning er moralsk forsvarlig.

Dernæst er der den *formålsrationelle kritik*. Er straf et

velegnet middel til virkeliggørelse af straffelovens formål? Et er at det er ønskeligt at overvinde vådliggeri. Et andet om straf er egnet til at realisere dette mål. På samme måde fx med prostitution og mange andre samfundsonder. Det er en populær kortslutning i tankegangen at mene, at hvis noget er diagnosticeret som et samfundsonde må terapien være en straffelov. Videre, selv om straf i og for sig må anses for tjenlig, hvorledes bliver stillingen når også uønskelige sidevirkninger, omkostninger og tab, indgår i balance og resultatopgørelse? Er der muligvis andre midler hvis samfundsmæssige nettooverskud må anses for større?

Spørgsmålet om, hvorvidt straf er et egnet og et velegnet middel til at realisere en vis straffelovs formål er ikke noget filosofisk, men et empirisk spørgsmål. Kun erfaringer kan afgive grundlag for dets besvarelse. Det er en opgave for den individual- og socialpsykologiske kriminologi at udvikle almindelige teorier om, gennem hvilken mekanik straffelovgivningen og dens håndhævelse i retsplejen er i stand til at indvirke dirigerende på samfundsmedlemmernes adfærd. Desværre er det et problem om hvilket der i dag foreligger så godt som ingen velfunderede forskningsresultater. Kriminalpolitikeren er i alt væsentligt henvist til at henholde sig til almenmenneskelige erfaringer og tolke disse i lys af sund fornuft og visse generelle hypoteser om drivkræfterne til menneskelig aktivitet. Denne mangel på præcis viden forklarer at den kriminalpolitiske debat om straffens virkemåde og egnethed viser tendens til at stereotypere sig som en strid mellem skoler der veksler og afløser hinanden som moderetninger.

Skemaet for debatten er sontringen mellem special- og generalprævention. Den første tager sigte på straffedommens og strafudståelsens evne til at afholde den straffede fra at forse sig påny; den sidste på straffelovens evne – under forudsætning af dens effektive håndhævelse – til i almindelighed at afholde borgerne fra at begå overtrædelser. Hvad begge virkemåder angår kan teoriens nærmere udformning ske med henblik på straffens karakter

dels som lidelse, dels som misbilligelse. Den specialpræventive virkning kan delvis forklares ved dommens og straffens virkning som en alvorlig lærestreg, en »huskekage« der indskærper alvoren i straffelovens trusel (brændt barn skyr ilden, siger man jo); og delvis ved den opstramning af hans moralske følelse og forbedring af hans karakter der skulle være en følge af den offentlige misbilligelse der ligger i dommen og den pædagogiske påvirkning der tilsigtes i forbindelse med udståelse af frihedsstraf. Den generalpræventive virkning kan på tilsvarende måde tildels føres tilbage til frygten for straffelidelsen og den dermed forbundne sociale fornedrelse, (den *afskrækkende* virkning); tildels til straffesystemets evne til gennem den offentlige misbilligelse at indpræge i befolkningen visse vurderinger og attituder der igen fæstner sig i sædvanemæssige og moralske handlemønstre, der rejser følelsesmæssige barrierer mod forbryderiske tendenser. En slags primitiv hjernevask, kunne man sige. Det er ikke frygten for straf der får den veltrænede borger til at afholde sig fra tyveri. Tanken om at stjæle melder sig slet ikke fordi tyveri er moralsk-retligt bandlyst. Man taler om straffesystemets *vanedannende, moralbefæstende* og *moraldannende* virkninger.⁶

Disse forskellige teorier udelukker naturligvis ikke hinanden, men man kan tillægge dem forskellig vægt som grundlag for kriminalpolitikens udformning. Det er velkendt at såvel specialprævention (i forskellige varianter) som generalprævention (i forskellige varianter) har haft deres varme fortalere. Striden mellem disse to hovedsynspunkter er stadig levende og måske det mest betydningsfulde kriminalpolitiske problem i vore dage – ikke mindst fordi der ikke er noget langt skridt fra en ensidig specialpræventiv teori til det standpunkt helt at eliminere straf (lidelse og misbilligelse) til fordel for »behandling«.

Det ligger udenfor denne afhandlings opgave at tage stilling til denne strid. Men jeg vil gerne fremhæve, at diskussionen efter min mening ikke, som det ofte er sket, kan føres ganske abstrakt, men kun under hensyntagen til

hvilken straffelov, hvilken forbrydelseskategori der er tale om;⁷ og lige nævne at den stærke betoning af specialpræventive eller rent behandlingsmæssige synspunkter der er fremherskende blandt de fleste medicinske, sociologiske, pædagogiske og psykologiske fagfolk efter min opfattelse har deres rod i fejlagtige filosofiske spekulationer over determinisme og moral og en kuriøs præntention om, at det skulle være »uvidenskabeligt« at reagere emotionelt misbilligende på forbrydelser.⁸

B 2. Egentlig *juridiske skranker* for lovgiverens frihed til at kriminalisere bestemte handlinger er ikke af større betydning. I en stats forfatning eller i internationale overenskomster kan der være garanteret borgerne visse friheder eller fastslået visse principper der begrænser lovgiverens frihed, fx forbud mod straffelove med tilbagevirkende gyldighed, mod inhumane straffemetoder, eller mod overhovedet at gribe ind i de reservede frihedsområder.

B 3. Derimod åbner spørgsmålet om *restriktive hensyn af moralsk natur* til begrænsning af lovgiverens frihed til at forfølge sine adfærdsdirigerende formål sluserne op for en mangesidet moralfilosofisk og kriminalpolitisk debat. Dens problemer kan koncentrerer i følgende punkter:

- a. Hvorledes begrundes og begrænses statens moralske *ret* til at kriminalisere visse handlinger?
- b. Hvilke handlinger, om nogle, har staten *moralsk pligt* til at straffe?
- c. Hvilke moralske principper gælder for fastsættelse af de *betingelser hvorunder* en bestemt person ifalder straf og for straffens *udmåling*?

Af disse tre spørgsmål udskydes omtalen af det sidste til afsnit C.

ad a. Spørgsmålet om begrundelsen og grænserne for statens moralske ret til at straffe er givetvis et af de mest centrale punkter i den problematik der sædvanligvis be-

nævnes spørgsmålet om »straffens formål«. Men den traditionelle problemstilling er så forkludret, at det næppe er muligt med klarhed at udrede hvad opfattelserne går ud på. Man plejer at stille »gengældelsesteoriene« op imod de utilitaristiske, »nytteteoriene«. Men for det første har, som flere gange påpeget, gengældelsestanken intet med spørgsmålet om straffens formål at gøre. For det andet vistnok heller ikke med det her behandlede spørgsmål om, *hvilke handlinger* staten med moralsk ret kan kriminalisere. Uklarheden stammer fra at man uldent taler om statens ret »til at straffe« uden at se at der under denne formel skjuler sig ihvertfald to helt forskellige problemer, nemlig de der er betegnet ovenfor med henholdsvis (a) og (c).

Medens gengældelsestanken har klar mening hvad problem (c) angår – den angiver betingelse og målestok for den individuelt pålignede straf – er det svært at se hvilken rimelig mening den skulle kunne have til besvarelse af spørgsmålet om, hvilke handlinger staten har ret til at kriminalisere. Hvis nemlig den skulle være relevant i så henseende måtte den jo betyde at staten kun er berettiget til at straffe handlinger der i sig selv, altså bortset fra strafeloven, må stemples som onde, moralsk forkastelige, idet straffen kun under denne forudsætning bliver gengældelse af selvstændig moralsk skyld. Men jeg ved ikke af nogen der har hævdet dette og kan dårligt tænke mig at nogen ville gøre det. For det ville jo betyde at man frakendte staten ret til med straf at sanktionere de utallige forskrifter der regulerer livet i et moderne samfund – om trafik, næringsliv, konkurrence, bygningsforhold, offentlig hygiejne, o.s.v. o.s.v. – og som for største delen kriminaliserer handlinger der ikke i sig selv anses for moralsk fordømmelige. Man kan naturligvis ikke komme uden om denne vanskelighed ved at henvise til at enhver straffelov som led af den gældende samfundsorden skaber en moralsk pligt for borgerne til at adlyde og at den idømte straf for såvidt altid er gengældelse for en moralsk skyld. For dette ræsonnement angår den idømte straf og drager efter selve sit indhold

ingen grænse for, hvilke handlinger der kan kriminaliseres. Ræsonnementet angår jo »enhver straffelov«.

Jeg mener derfor at spørgsmålet om, hvilke handlinger staten med moralsk ret kan kriminalisere, ikke kan tænkes besvaret på anden måde end efter utilitaristiske linier, d.v.s. ved en henvisning til lovens formentlige samfundsnyttige virkninger målt i forhold til ulemper og tab. Nærmere bestemt må man vurdere straffelovens formål, straffens relative evne til at fremme dette formål og herimod afveje uønskelige bivirkninger og selve straffelidelsens indgreb i den menneskelige lykke.

Der er desværre ingen mulighed for objektivt at fastslå hvilke grundlæggende vurderingssynspunkter der skal regnes med i denne kalkulation, og ej heller nogen mulighed for at kvantificere de positive eller negative værdistørrelser man på dette grundlag når frem til. Man kan søge at rationalisere afvejningen så meget som muligt, dels ved at blotlægge lovens formentlige sociale virkninger i den ene og anden retning, dels ved at klargøre sig sine vurderingsforudsætninger. Men i sidste instans kan afgørelsen ikke rationaliseres, men fremstår som udfaldet af en irreduktibel proces i hvilken alle relevante hensyn integreres i en beslutning.⁹

Det må betones at en kalkulation som den omtalte må angå en bestemt straffelov. Altfor ofte taler de utilitaristiske forfattere i almindelige vendinger om »straffens« eller »straffeinstitutionens« justifikation via dens samfundsnyttige virkninger. Men det er tom tale der ikke løser noget problem. Således fx når Lundstedt erklærer at »straffens« retsgrund (∴ moralske berettigelse) ikke kan adskilles fra dens formål. Retsgrunden er simpelthen at ellers kunne samfundet ikke bestå.¹⁰ Dette argument fører jo kun til at *uden en eller anden* straffelovgivning kan et samfund ikke bestå. Men det siger intet om, hvorledes denne straffelovgivning nærmere bør være indrettet, specielt hvilke handlinger der bør eller ikke bør kriminaliseres, om ordningen skal kunne godkendes som moralsk forsvarlig.

Selvfølgelig har man lov til at filosofere over, om der kan findes en mere effektiv nøgle til løsning af problemet end den afvejning af hensyn jeg har talt om, således at der kunne opstilles et mere præcist kriterium for, hvilke handlinger der er kriminalisable (ud fra moralske synspunkter med rette kan kriminaliseres) og hvilke der ikke er det. Men jeg tror ikke meget på at den kan findes. Den formel som John Stuart Mill forsvarede i sin bog *On Liberty* var ihvertfald ikke andet end en af de velkendte tomgangsformler der i det skjulte forudsætter som givet hvad der skal begrundes. Mill's princip gik ud på, at det eneste der kan legitimere statens tvangsudøvelse overfor individet er det formål at forhindre individet i at skade andre. Da nu »skade« ikke kan være identisk med enhver interessekrænkelse – enhver der gør sin ret gældende »skader« jo i den forstand andre – må meningen være at handlefriheden med rette kan begrænses under hensyn til andres modstående rettigheder. Disse må (da der jo er tale om at angive en rettesnor for lovgiveren) nødvendigvis være *naturlige* rettigheder. Men dermed har man forudsat som kendt den ideale retstilstand princippet skulle begrunde.

ad b. Hvis man betragter straffelovgivning som et middel hvormed samfundet søger at fremme »egne« interesser, synes spørgsmålet, om der er handlinger som staten har moralsk pligt til at straffe, ikke rigtig at have nogen mening. Det er derimod relevant hvis man antager at det er statens moralske opgave at virkeliggøre moralsk retfærdighed, og at denne kræver at den moralsk fordømmelige handling mødes med gengældende lidelse, altså straf. Anlægges dette synspunkt fører det til at staten bør straffe alle handlinger der ud fra et vist forudsat moralsystem anses for fordømmelige. Visse varianter af gengældelsesteorien har vistnok dette indhold og sammensmelter her med det utilitaristiske synspunkt, at dersom »moralen« ikke håndhæves går samfundet i opløsning.¹¹

C. En straffelov er en realitet kun i og med sin håndhævelse. En trusel der ikke bliver alvor taber sin mening.

Ligeledes en misbilligelse der ikke giver sig udslag i nogen reaktion mod overtrædelsen. Straffelovens håndhævelse gennem efterforskning, anklage, proces, dom og eksekution er derfor en nødvendig forudsætning for at de kan tjene de adfærdsdirigerende formål vi har omtalt.

Ved dom afgøres det om en overtrædelse har fundet sted, om den anklagede skal straffes (og/eller underkastes behandling) herfor, og i så fald hvorledes. I denne afgørelse ledes dommeren af lovens anvisninger, der dog typisk vil lade betydeligt spillerum åbent for selvstændig stillingtagen og valg fra dommerens side.

C 1. En dommer udfører sin gerning som en embedspligt. Det synes derfor ikke at have mening at spørge om, med hvilket *formål* han dømmer. Vi har ovenfor påpeget at en handling der foretages af ren pligtfølelse ikke har noget formål. Hertil må dog bemærkes at der naturligvis ikke er noget til hinder for at indholdet af en pligt kan være bestemt netop som pligt til at søge visse formål virkeliggjort. Og således må det vel antages at være for dommerens vedkommende. Han oplever det som sin opgave og embedspligt at håndhæve straffelovene til fremme af de formål som disse love må antages at tjene. I valg af reaktionsart og -strenghed ledes han af special- og generalpræventive betragtninger over, ved hjælp af hvilke midler disse mål bedst realiseres.

C 2. Medens spørgsmålet om »straffens« *retsgrund* viste sig temmelig interesseløst i relation til straffeinstitutionen som sådan og straffelovgivningen, er det derimod relevant i forhold til dommen.

Dommeren er, i sin samfundsnyttige gerning med det formål at bekæmpe forbrydelser og overtrædelser, bundet af loven. Den eneste holdbare begrundelse han kan give for at idømme den anklagede straf er, at lovens betingelser herfor er opfyldt: at der er begået en overtrædelse, at anklagede er den der må stå til ansvar herfor og samtidig opfylder lovens betingelser om skyld (tilregnelser og tilregnelighed). Enhver anden begrundelse, fx den at anklagede i

alle tilfælde vil have godt af en straffekur, at det vil være gavnligt for befolkningens tillid til politiet at en eller anden domfældes, at en ophidset folkestemning kræver en syndebuk, eller netop denne mand dømt, eller andre lignende utilitaristiske hensyn, er uden enhver vægt eller gyldighed og vil gøre dommen til en justitsforbrydelse, såvel retligt som moralsk.

Jeg tror de fleste vil være enig med mig heri, også hvad den moralske vurdering angår. Måske kan det undre at det er dette og intet andet Kant udtaler på det berømte og ofte citerede sted der traditionelt anføres til støtte for at Kant skulle mene at »straffens« (straffelovenes) formål er gengældelse. Noget sådant tøv har Kant aldrig sagt eller ment. Han skriver:

Richterliche Strafe (*poena forensis*), die von der natürlichen (*poena naturalis*), dadurch das Laster sich selbst bestraft und auf welche der Gesetzgeber gar nicht Rücksicht nimmt, verschieden, kann niemals bloss als Mittel ein anderes Gute zu befördern für den Verbrecher selbst, oder für die bürgerliche Gesellschaft, sondern muss jederzeit nur darum wider ihn verhängt werden, weil er verbrauchen hat; denn der Mensch kann nie bloss als Mittel zu den Absichten eines anderen gehandhabt und unter die Gegenstände des Sachenrechts gemengt werden, wowider ihn seine angeborne Persönlichkeit schützt, ob er gleich die bürgerliche einzubüssen gar wohl verurteilt werden kann. Er muss vorher strafbar befunden sein, ehe noch daran gedacht wird, aus dieser Strafe einigen Nutzen für ihn selbst oder seine Mitbürger zu ziehen. Das Strafgesetz ist ein kategorischer Imperativ, und wehe dem, welcher die Schlangengewindungen der Glückseligkeitslehre durchkriecht, um etwas aufzufinden, was durch den Vorteil, den es verspricht, ihn von der Strafe, oder auch nur einem Grade derselben entbinde nach dem pharisäischen Wahlspruch: »Es ist besser, dass ein Mensch sterbe, als dass das ganze

Volk verderbe«; denn wenn die Gerechtigkeit untergeht, so hat es keinen Wert mehr, dass Menschen auf Erden leben.

(Straf idømt af domstolene (*poena forensis*) adskiller sig fra naturens straf (*poena naturalis*) derved at laster straffer sig selv uden lovgiverens mellemkomst. Straf kan aldrig idømmes blot som middel for at fremme et andet gode – det være sig et gode for forbryderen selv eller for det borgerlige samfund – men kan altid kun pålægges, fordi han har forbrudt sig. Thi mennesket må aldrig behandles som blot et middel for andres formål og derved sidestilles med tingsrettens genstande. Herimod beskyttes han af sin medfødte personlighed, uanset at han kan fradømmes sin borgerlige personlighed. Uden at han først er fundet strafbar kan der ikke blive tale om at drage nogen nytte af denne straf, hverken for ham selv eller for hans medborgere. Straffeloven er et kategorisk imperativ, og ve den der kryber gennem lykkemoralens krogge for der at finde noget der i kraft af sin nytte kan løse ham fra straffen, eller blot fra en grad af denne, i overensstemmelse med det farisæiske valgsprog: »Det er bedre at ét menneske dør, end at det hele folk går til grunde«; thi når retfærdigheden går fortabt, har det ikke længere nogen værdi at mennesker lever på jorden) (Kants fremhævelser).¹²

C 3. I det just anførte Kant-citat ligger først den tanke at dommeren skal følge loven: ingen nyttehensyn kan retfærdiggøre at dømme en uskyldig eller lade en skyldig slippe. Loven er et kategorisk imperativ! Men der ligger også noget mere, nogle forudsatte moralske krav til straffelovens indhold der af Kant er følt som så selvfølgelige at de ikke har fundet eksplicit udtryk. For det er jo klart at tænkte vi os fx en straffelov der bestemte, at i tilfælde af

et begået mord skulle der trækkes lod mellem byens borgere om, hvem der i den anledning skulle hænges, ville en sådan lov ikke repræsentere den retfærdighed Kant kræver respekteret.

De dybere liggende krav skinner frem gennem den fordring, at grundbetingelsen for med rette at kunne straffe en person er, at han har *forbrudt sig*. Heri ligger impliceret to *moralske krav der gælder som restriktive principper* overfor lovgiverens ønsker om effektiv realisering af visse sociale formål ved hjælp af straffelovgivningens adfærdsdirigerende teknik.

Det første er, at straf på grund af en overtrædelse kun må ramme den der objektivt har begået overtrædelsen, gerningsmanden, herunder selvfølgelig også den der teknisk betegnes som meddelagtig i en andens forbrydelse. Herved udelukkes *vikarierende ansvar*, altså ansvar for en andens gerning uden nogen meddelagtighed heri (manglende tilsyn o.s.v.). Forbudet rammer sådanne foreteelser som kollektive straffe (hele kompagniet, hele klassen må bøde for hvad en enkelt der ikke kan identificeres har gjort) og straf af gidsler (straf som repressalie mod vilkårligt udtagne ofre). At sådanne foranstaltninger kan være effektive instrumenter til adfærdsdirektion er hævet over al tvivl. Utallige vidnesbyrd foreligger herom fra kostskoler, kasernelevet, koncentrationslejre, fjendtlig besættelse af et land og andre former for rene voldsregimenter.¹³ Kravet om at sådanne metoder er utilstedelige kan altså klarligen ikke udledes af straffelovgivningens formål, men er et regulativt princip til begrænsning af den frihed hvormed formålet kan forfølges.

Det andet krav der ligger impliceret i den betingelse, at den der skal kunne straffes må have forbrudt sig, er at han ikke blot objektivt er gerningsmand, men at gerningen også subjektivt kan tilregnes ham som *skyld*. Heri ligger krav dels om tilregnelser (normalt forsæt), dels om tilregnelighed (en vis psykisk normalitet). Der kan næppe være tvivl om at Kant ikke under udtrykket »at have forbrudt

sig« vil medregne tilfælde i hvilke en person aldeles uforvarende kommer til at forårsage en ulykkelig hændelse; eller ulykker forårsaget af små børn, åndssvage eller sindsyge der er ude af stand til at fatte hvad de gør.

Også her er der tale om et restriktivt princip udsprungen af den fundamentale moralske ide, at ansvar forudsætter skyld. For det er klart, at straf uden skyld godt kan være formålsrationel. Hvis vi tænkte os at man regelmæssigt straffede ikke blot forsætlige men også uagtsomme og hændelige overtrædelser, kan der næppe være tvivl om at overtrædelsernes antal ville reduceres betydeligt. Folk ville tvinges til at udvise en skærpet agtpågivenhed og ved forebyggende foranstaltninger søge at undgå alle situationer der kunne forudses at medføre visse risici for skadeforvoldelse. Noget lignende gælder også hvad tilregnelighedskravet angår. Bortset fra at sindssyge og andre utilregnelige i et vist omfang er påvirkelige af straffetruslen, må elimination af tilregnelighedskravet antages at medføre en vis generalpræventiv virkning: den mulighed der ellers består for at eludere loven ved at plædere på en foregiven utilregnelighedsgrund vil forsvinde.

Hvorledes skyldkravet, retligt og moralsk, nærmere skal udformes er et centralt og intrikat problem, antagelig det vanskeligste indenfor den hele straffefilosofi, som jeg naturligvis ikke kan tage op i denne sammenhæng. Her drejer det sig alene om at klargøre, at der heri ligger et moralsk regulativt princip uafhængig af formålsrationelle betragtninger.

Hvis man læser videre i Kants fremstilling det citerede sted vil man se at han i gengældelsestanken indlægger endnu et tredje moralsk restriktivt princip, nemlig kravet om at straffen ikke blot forudsætter skyld, men også skal ansættes i lighed med denne hvad såvel art som kvantitet angår. Det er *gengældelse som strafudmålingsprincip*. Kant udvikler denne tanke på en rigorøs måde der næppe vil finde genklang hos nogen i dag. Det er på dette og alene på dette punkt (der intet har med »straffens formål« at

gøre) der kan være grund til med en tone af farisæisk selvglæde at tage afstand fra Kants gengældelseslære og fordømme denne som barbarisk og antikveret.

Men når dette er sagt må det på den anden side hævdes at kravet om en vis proportionalitet mellem skyld og straf stadig figurerer mellem de ideer der præger vor straffelovgivning og retspraksis og af mange opfattes som et moralsk retfærdighedskrav. Det er klart at der også her er tale om et restriktivt princip uafhængigt af formålsrationelle overvejelser. For det kan vel ikke betvivles at maksimal straf for enhver overtrædelse ville medføre en betydelig præventiv effekt, fx en betydelig nedgang i antallet af tyverier og røverier.

De tre nævnte restriktive principper kan samles under navn af *gengældelsesprincippet*. Hermed udtrykkes den moralske ide, at individet ikke skal kunne gøres til samfundets syndebuk. Statens ret til gennem trusler om sanktioner at dirigere borgernes sociale adfærd mod visse sociale målsætninger begrænses af et modstående hensyn til individets *retssikkerhed*. Ingen skal risikere at straf en dag rammer ham som lyn fra en blå himmel blot fordi hans ofring vil tjene statsraison. Individet skal have chance for i sikkerhed overfor vilkårlige indgreb at kunne planlægge sit liv for at holde sig fri af retsmaskineriets tvangsindgreb. Han skal kunne regne med at dersom han på sin side ikke forbryder sig, skal han være i sikkerhed overfor statsmagtens straffende myndighed. Det er en anden sag om han ikke ønsker at udnytte denne chance; eller om han af psykologiske eller sociale grunde ikke er i stand dertil. Chancen skal han have.

Retssikkerhedshensyn ligger også bag *legalitetsprincippet*, fra gammel tid udtrykt i sentenserne *nullum crimen sine lege* og *nulla poena sine lege*. Hermed stilles krav til straffesystemets retskildemæssige grundlag, krav der især går ud på at udelukke arbitrære straffe, straffelove med tilbagevirkende gyldighed og en for vidtgående frihed i domstolens fortolkning af straffelove og som, ligesom gengældel-

sesprincippet, tjener til at beskytte individet mod det vilkårlige og uforudseelige.

Endelig præges vor strafferet af forskellige andre restriktive hensyn der passende kan samles under navn af *humanitetsprincippet*, der kræver at effektivitetshensyn må vige overfor respekt for forbryderens menneskeværd. Mange vil mene at dødsstraf af den grund må være udelukket. Og de fleste vil formentlig være enige om, at straffen ikke bør rumme uforudset lidelse og aldrig tilsigte fornædelse af mennesket i forbryderen.

Det er ikke min opgave i denne afhandling nærmere at udvikle indholdet af de omtalte restriktive principper eller at tage stilling til deres berettigelse, men kun at prøve at udrede arten af den debat de kan give anledning til.

De omtalte principper er som sagt *moralske* principper. Der kan derfor, ihvertfald ud fra en non-cognitivistisk moralfilosofis forudsætninger, ikke være tale om en forudsætningsløs videnskabelig begrundelse af deres gyldighed. Videnskabelig erkendelse og anden indsigt er naturligvis ikke uden betydning for den stilling man indtager til dem, men denne vil altid samtidig være medbestemt af vurderingsattituder af subjektiv natur. Men dette udelukker ikke at de, ligesom andre normative spørgsmål, indenfor visse rammer kan være genstand for videnskabelig undersøgelse og rationel diskussion.

En opgave er at beskrive i hvilket omfang ideer som de omtalte faktisk præger eller ikke præger et vist historisk givet straffesystem, fx det nutidige danske; eller i hvilket omfang de faktisk accepteres eller ikke accepteres af bestemte personer eller personkredse, fx den danske lægebefolkning i det store og hele, kriminalister, filosoffer eller andre ekspertgrupper.

En anden opgave er den filosofisk-analytiske at udrede hvad der nærmere ligger i disse ideer forsåvidt de kommer til udtryk i gængse vendinger der antages at manifestere »den almindelige moralbevidsthed«, »vore fælles begreber om retfærdighed«, hvad »vi« mener om skyld og ansvar.

Især er store kræfter blevet sat ind på at analysere hvad der menes med vendingen »han kunne have handlet anderledes« der antages at udtrykke en almindelig accepteret grundbetingelse for moralsk skyld og ansvar.¹⁴

Det er mit indtryk at når denne analyse er blevet foretaget med så stor iver, og debatten derom har været så livlig, er det fordi deltagerne mere eller mindre bevidst eller ubevidst er gået ud fra at netop en sådan analyse er det sidste ord i sagen, et ord der implicite rummer også en stillingtagen. Når vi ved hvad »vor moralbevidsthed« går ud på, hvad der rummes i »vore fælles begreber om skyld og ansvar«, er der ikke mere at spørge om, intet at diskutere for så *ved* vi hvad »moralens« krav er.

Men dette er galt. For det første er den foregivne *opinio communis* naturligvis en tilsnigelse. Der foreligger i det højeste en vis samstemighed indenfor en vis kulturkreds. For det andet, uden et metafysisk postulat om en overindividual moralbevidsthed som åbenbaring af evige sandheder er analysens resultater intet andet end en deskription, en beretning om indholdet af en vis positiv moralitet forefundet som historisk faktum i en vis kulturkreds til en vis tid. Ganske det samme gælder når en forfatter beretter om hvad hans egen moralske overbevisning går ud på. Der foreligger i så fald en personlig bekendelse der kan have samme menneskelige interesse som enhver anden bekendelse, men derudover ingen videnskabelig eller filosofisk interesse.

Beskrivelsen af hvilke krav der rummes i en vis given positiv moralitet, den kan være sig mere eller mindre »almindelig« eller individuel, kan kaldes dogmatisk, *moral-dogmatisk*, på samme måde som vi er vant til at kalde den beskrivende fremstilling af en vis positiv retsorden for dogmatisk, retsdogmatisk.

En dogmatisk fremstilling (af den ene eller den anden art) forsyner os med nyttig viden om, hvordan verden faktisk er, hvilke normative oplevelser der faktisk indgår i den.

En anden og på en måde mere spændende problematik opstår, når man begynder at tage kritisk stilling til det givne

og overvejer hvorledes tingene burde være, hvorledes man i lys af visse værdier kunne ønske at ændre det givne. Således når man fra en retsdogmatisk fremstilling går over til en *retspolitisk* vurdering. Og på samme måde når man fra en moraldogmatisk beskrivelse går over til en *moralpolitisk* kritik.¹⁵

Men betragtninger af denne art er relativt sjældne, især i den filosofiske litteratur. Forsåvidt de forekommer går de overvejende ud på at forkaste kravet om skyld, såvel retligt som moralsk. Det er jo nemlig hovedpunktet i den fra Ferri udgåede »positive« kriminalfilosofiske skole, at kravet om skyld (tilregnelighed) er meningsløst fordi det forudsætter en metafysisk fri vilje og derfor er uforeneligt med en konsekvent determinisme. I denne tankegangs nyeste udformning er også kravet om skyld som tilregnelse kastet på møddingen.¹⁶

H. L. A. Hart er mig bekendt den eneste der dybtborende har behandlet problemet og søgt at vise at kravet om subjektive skyldbetingelser, *mens rea*, kan have velbegrundet mening også uden metafysisk indeterminisme. Det er det centrale emne i en række retsfilosofiske essays udgivet i årene siden 1958 og nu samlet under titlen *Punishment and Responsibility* (1968). Han vakler her mellem to udveje. Enten simpelthen at holde sig til det faktum at *mens rea* – kravet om skyld som betingelse for straf – udtrykker et retfærdighedsprincip som »vor« moralbevidsthed faktisk tillægger betydning, som faktisk indgår i »our moral code«, »our common notions of justice« og stemmer med hvad »most thinking people« mener.¹⁷ Eller også at forsøge at »forklare« (begrunde) kravet rationelt (realt) ved at påvise at dets iagttagelse medfører virkninger der må anses for ønskelige set i lys af visse fundamentale, almindeligt anerkendte værdier.¹⁸

Det fremgår af hvad jeg har sagt i det foregående, at den første udvej efter min mening ikke er nogen udvej, d.v.s. ikke nogen værdirationel begrundelse men blot en beskrivelse eller en bekendelse. Den moralkritiske refleksion

kan aldrig acceptere nogen »bevidsthed« eller »følelse« som det sidste ord i et moralsk spørgsmål.¹⁹ Dens opgave må altid være at søge en real begrundelse, d.v.s. en vurdering af reale konsekvenser ud fra forudsatte værdipræmisser. Det er mig en glæde at kunne tilføje, at Hart efter min mening har givet værdifulde bidrag til en sådan værdi-rational begrundelse af det strafferetlige skyldkrav.

5. *Den traditionelle modstilling af gengældelse og prævention som »straffens formål« er meningsløs og beror på misforståelser.*

Den kortlægning af problematikken omkring »straffens formål« der er foretaget under foregående punkt viser hvor forskelligartede de problemer er der traditionelt indiskriminerende rodes sammen under denne rubrik. Og den bekræfter navnlig påstanden om, at det centrale punkt i den traditionelle debat, retribution ctr. prævention, blot er et skinproblem der skyldes sproglig uklarhed (hvad betyder »hvorfor«?) og sammenblanding af forskellige kategorier af spørgsmål. Prævention, bredere sagt adfærdsdirektion, er det eneste adækvate svar når der er spørgsmål om straffelovgivningens formål. Retribution, d.v.s. krav om skyld (forårsagelse, tilregnelighed og tilregnelighed) som forudsætning og mål for straf, er det eneste adækvate svar når der er spørgsmål om de restriktive moralske hensyn der begrænser statens ret til at benytte straf som adfærdsdirigerende instrument.¹

Efter gængs opfattelse angår »straffeteorierne« spørgsmålet om hvad der er »straffens formål«, altså hvilke virkninger der tilsigtes (eller bør tilsigtes) fremkaldt gennem straffelovene og deres opretholdelse i strafferetsplejen. Og det hævdes at der fra gammel tid har gjort sig en grundlæggende dualisme gældende eftersom man har bestemt dette formål enten som retribution, d.v.s. retfærdig gengældelse (de absolutte teorier, *quia peccatum est*); eller som prævention, d.v.s. bekæmpelse af sådanne handlinger

der som samfundsskadelige stemples som forbrydelser (de relative teorier, *ne peccetur*).

Denne forståelse af den nedarvede problemstilling er, som sagt, forkert. Straffeteorierne har fra gammel tid været *moralfilosofiske* teorier angående statens (moraliske) ret og/eller pligt til at straffe. Netop fordi straffen er forsættelig tilføjelse af lidelse måtte det, indenfor et moralsystem der anser lidelse for et fundamentalt onde og forbudt mod (uberettiget) at skade andre for en fundamental moralsk lov, blive et problem med hvilken ret staten gennem straffen tilføjer individet lidelse – en lidelse der ofte vil bestå i indgreb i de højeste goder, frihedens og selve livets.²

Det er dette moralfilosofiske spørgsmål der besvares ud fra to væsensforskellige synspunkter. Efter det ene udledes statens ret af et etisk princip, retfærdighedens princip, der tillader – eller endog kræver – at ondt gengældes med ondt. Staten er derfor berettiget (eventuelt endog forpligtet) til med straf at møde den der på skyldig måde har forbrudt sig. Efter det andet synspunkt udledes berettigelsen til at straffe af straffens samfundsnyttige virkninger: Forbryderen må tåle straffens lidelse fordi den er det nødvendige middel til opretholdelse af et samfundsliv i overensstemmelse med visse mønstre. Det er straffens formål, kan man også sige, der betinger dens berettigelse.

Men i begge tilfælde er temaet altså straffens moralske berettigelse, ikke dens formål. Formålet kommer kun indirekte i betragtning forsåvidt det, ifølge de relative teorier, antages at begrunde den moralske berettigelse. Ganske særligt er det klart at gengældelsesteoriene intet har med straffens formål at gøre.

De to teorier eller teoryper står altså overfor hinanden som afvigende løsninger af et og samme problem, det moralfilosofiske spørgsmål om straffens etiske status som ret eller pligt for staten. Når jeg anvender udtrykket »moralfilosofisk« må det tages med et vist forbehold. Efter den opfattelse der i vore dage er gængs, ihvertfald i kredse behersket af en empiristisk orienteret filosofi, begrænses rets-

begrebet til at angå sådanne normsystemer der er institutionaliseret som »positiv« ret. Hvad der ligger herudover betegnes som moral (konvention). Anderledes tidligere da man antog eksistensen af en ret af højere orden, en naturret der dog netop blev anset for en retsorden og ikke som blot moral.³ I overensstemmelse hermed blev den problematik vi har omtalt ikke formuleret som et spørgsmål om straffens moralske berettigelse, men om dens *retsgrund*. Da man nu senere hen, i positivismens tidsalder, eliminerede forestillingen om en overpositiv ret, var det naturligt at man blandt *jurister*⁴ anså spørgsmålet om straffens retsgrund for et skinproblem og alene interesserede sig for spørgsmål om straffens formål.⁵ De relative teorier passede uden videre ind i det nye tankeskema – man undlod blot at interessere sig for hvad der før havde været pointen, nemlig at formålet *legitimerer* straffen. Da nu de relative og de absolutte teorier altid havde stået overfor hinanden som kontrære løsninger af samme problem, var det nærmest en selvfølge at den positivistiske omtolkning af problemstillingen måtte føre med sig, at også de absolutte teorier blev forstået som teorier om straffens formål. På denne måde førte den historiske udvikling den urimelighed med sig, at de absolutte teorier blev tolket som en lære om, at retfærdig gengældelse skulle være straffelovgivningens formål.

Dette er nonsens. Gengældelse er aldrig blevet opfattet som formål (tilsigtet virkning) af straffen, men som dens legitimation og princip for strafudmålingen. Dette er helt klart forsåvidt angår moderne forfattere der, som fx Hart, går ind for kravet om skyld (*mens rea*) som et restriktivt princip i strid med formålshensyn.⁶ Men det gælder også den klassiske skoles teoretikere, Kant,⁷ Stahl, Hegel, Binding og hvem man nu ellers særlig vil nævne. Når man ikke forlængst har indset dette skyldes det vel i første række simpelthen at man ikke længere læser disse forfattere. Man skriver af efter hinanden og gentager at efter de absolutte teorier er retfærdig gengældelse – og ikke prævention –

straffens formål. Ingen reflekterer over at denne påstand er så urimelig, at det må forekomme usandsynligt at tænkere af Kants klasse skulle have hævdet noget sådant tøv. Hvis endelig man har gjort sig den ulejlighed at læse disse gamle værker har man uden tilstrækkelig idehistorisk baggrund savnet mulighed for at forstå dem. Det skal villigt indrømmes at det er hård læsning. En særlig vanskelighed ligger deri, at selve problemstillingen og de grundlæggende begreber er analytisk ganske ureflekterede og kun forståelige ud fra et sæt af stiltiende forudsætninger der er os ganske fremmede. Man må stadig have for øje at man bevæger sig indenfor en aprioristisk rets- og moralfilosofis begrebsverden og at derfor udtryk som »ret«, »retsgrund«, »nødvendighed«, »følge« – og også »formål« – har en betydning helt forskellig fra den vi uvilkårligt vil tillægge dem.

Tag nu fx Karl Binding der dog skrev endnu i vort århundrede. Prøv at læse hans *Grundriss des deutschen Strafrechts, Allgemeiner Teil* (8. Aufl. 1913), afsnittet om *Grund und Zweck des Strafrechts* (§§84–92). Det vil være mig komplet umuligt at gengive grundtankerne i dette afsnit. Enkelte prøver til illustration må være nok.

Binding bekæmper den anskuelse, at »straffen er forbrydelsens *nødvendige*, og altså *uundgåelige* følge« (§ 84). (Forf. udh.). Det er klart at udtrykkene »nødvendig« og »uundgåelig« ikke kan være ment i den betydning vi uvilkårligt ville lægge i dem. De forfattere der som Hegel har hævdet dette vil naturligvis ikke dermed sige at enhver forbrydelse faktisk uden undtagelse rammes af straf. Vi bevæger os indenfor en aprioristisk moralfilosofis terminologi, og dér har disse udtryk en ganske anden intention: de angår moralsk, ikke faktisk nødvendighed. Man må derfor heller ikke lade sig vildlede af at Binding betegner »gengældelse« eller »opresjning« som straffens »formål«. Med »formål« menes ikke den faktisk tilsigtede, men den retligt (moralisk) legitimerende virkning af straffen. Efter Bindings egen udformning af gengældelsesteorien pålægges straf »for at opretholde den krænkede lovs autoritet.«

(§ 92). Det forklares nærmere at straffen er lovens svar på forbryderens oprør mod retsorden. Svaret er den tvangsmæssige underkastelse under lovens magt og herlighed. »Straffen er således *retsmagtens bekræftelse*, altså den skyldiges tvangsmæssige underkastelse under rettens stærke arm.« Pointen i denne »retskonstruktion« er, at straffens etiske berettigelse udledes af lovens autoritet og »herlighed«, altså dens etiske gyldighed og den deraf følgende pligt til lydighed. Det er imidlertid klart, at respekt for lovens autoritet i praksis ikke kan manifestere sig på anden vis end derved at loven efterleves, altså at forbrydelser ikke begås. Det vil derfor være absurd at tilskrive Binding den mening, at lovgiveren ikke gennem straffelovgivningen skulle tilsinde at motivere borgerne til en vis adfærd, at straffen altså ikke skulle have preventive formål. En sådan påstand ville ligge ganske udenfor hans problemstilling. Hvad han mener er at straffens etiske berettigelse ikke kan udledes af disse tilsigtede virkninger, men kun af lovens immanente gyldighed, dens herlighed. Man kan mene om sådan en teori hvad man vil – efter min mening er det noget tøjleri – men man har ikke ret i at sige at ifølge Binding skulle straffelovgivningens praktisk tilsigtede formål ikke være prævention, men retfærdig gengældelse.

Hvor dybt rodfæstet den moralfilosofiske problemstilling har været illustreres på slående vis når man læser Ferri, grundlæggeren af den såkaldte positive skole i kriminologien. Trods den prætenderede naturvidenskabelig-eksperimentelle metode⁸ der synes at skulle hæve kriminologien op over moralfilosofiske problemer,⁹ er et af de hovedproblemer Ferri beskæftiger sig med netop spørgsmålet om statens *ret* til at straffe. Hans grundtanke er at denne ret ikke (som den klassiske skole ville det) kan udledes af en moralsk skyld eller ansvar, fordi en sådan forudsætter en fri vilje der på videnskabeligt grundlag må afvises som en illusion.¹⁰ Retten til at straffe må udledes af de naturlige eksistensbetingelser, nærmere bestemt ethvert levende væsens kamp for at eksistere og forsvare sig mod angreb.¹¹

På dette grundlag udvikles begrebet social ansvarlighed betinget blot af den kendsgerning at mennesket lever i et samfund og uafhængigt af fri vilje, moralsk ansvar og skyld: »Voilà comme l'école positiviste au critérium, contesté et indéfini, de la responsabilité *morale*, comme raison et fondement du droit de punir, substitue le critérium positif et précis de la responsabilité *sociale* ou juridique, comme raison et fondement du droit de défense sociale des honnetés gens contre les criminels«. (»På denne måde erstatter den positive skole det omstridte og ubestemte kriterium, hvorefter den *moralske* ansvarlighed udgør begrundelse og basis for retten til at straffe, med det positive og præcise kriterium, hvorefter den *sociale* eller juridiske ansvarlighed udgør begrundelse og basis for hæderlige folks ret til at forsvare sig mod forbryderne«).¹²

6. *Problemstillingen reorganiseres.*

Det kan være af interesse, tror jeg, at omgruppere de under punkt 4 omtalte 3×3 spørgsmål således at det i det væsentlige interesseløse udelades og resten samles i grupper efter spørgsmålets art.

Der er først det *samfundspolitiske* spørgsmål: hvilke mål skal samfundet sætte sig med hensyn til mønstre for samlivet (fx kapitalistisk økonomi, demokratisk styreform, sikkerhed for menneskerettigheder og andre frihedsgoder, o.s.v. – alt naturligvis helt anderledes detaljeret defineret), og hvilke handlinger er det i overensstemmelse hermed ønskeligt at modvirke? I alt væsentligt er dette et spørgsmål der må besvares af politikere ad sædvanlig politisk vej, jeg mener ad lovgivningsvejen under sædvanligt pres af partimæssigt udtrykte interesser og ideologier. Fra sagkundskabens side (statsvidenskab, økonomi, sociologi, ideologikritik) kan der hertil ydes en vis bistand af væsentlig negativ-kritisk karakter. Således hvis det fx kan påvises at visse målsætninger er indbyrdes uforenelige; eller at en vis målsætning er baseret i uholdbare forudsætninger om faktiske

forhold, fx den tro at samfundet vil gå til grunde om visse seksuelle tabu ikke omgærdes med straffeforbud.

Der er dernæst det *teknisk-kriminalpolitiske spørgsmål*, om straf er et egnet og velegnet middel til fremme af givne socialpolitiske modsætninger. Med »velegnet« mener jeg at straf er bedre egnet end sådanne »behandlinger« der kunne tænkes at træde i straffens sted. I bekræftende fald videre spørgsmål om den mest formålstjenlige udformning af straffelovene hvad angår betingelserne for idømmelse af straf, strafudmåling, strafarter o.s.v. Dette er spørgsmål som det må tilfalde den kriminologiske sagkundskab at besvare med bistand af eksperter af forskellig art, fortrinsvis sociologer, psykologer, og medicinere. Desværre må det indrømmes at den for disse spørgsmåls besvarelse relevante viden endnu er yderst mangelfuld. Det drejer sig bredt sagt om drivkræfterne for menneskelig adfærd og mulighederne for at påvirke disse i ønsket retning, mere specielt om straffelovgivningens mulighed for at virke på denne måde. Af grundlæggende betydning for de meninger man gør sig herom er naturligvis de desværre endnu kun svagt funderede teorier om straffelovgivningens og straffehåndhævelsens *specielle og almene præventionsvirkninger*.

Det må betones at den forskning og viden der på dette stade er brug for er af ren empirisk karakter. Det er en empirisk kendsgerning at menneskelig adfærd indenfor visse grænser er påvirkelig gennem indgreb fra andre menneskers side; og denne kendsgerning kan så lidt som nogen anden kendsgerning anfægtes eller omstødes i kraft af filosofiske eller moralske argumenter. Især kan ingen filosofiske spekulationer, det være sig af deterministisk eller indeterministisk art, rokke en tøddel ved den sandhed, at menneskelig adfærd indenfor visse grænser er modifiabel ved appel såvel til frygt (straffen som lidelse) som til moralske indstillinger (straffen som misbilligelse).

Endelig er der de *moralsk-kriminalpolitiske* spørgsmål om de restriktive hensyn der lægger bånd på samfundets ret til gennem straffelovgivningen at forfølge adfærds-

regulative formål (prævention). Det drejer sig især om, hvilke handlinger staten moralsk har ret til at kriminalisere; og om kravet om skyld (forårsagelse, tilregnelser og tilregnelighed) som betingelse og mål for idømmelse af straf. Har dommeren ret til at rette smed for bager hvis social uro kan bekæmpes derved? Det er spørgsmål af moral- og retsfilosofisk art, og på dette punkt kan man ikke på forhånd afvise at filosofiske anskuelser om determinisme og indeterminisme kan være relevante. Noget andet er, at de konsekvenser i retning af, at skyld og ansvar er meningsløse begreber, som man fra visse hold har villet drage ud fra deterministiske forudsætninger, efter min mening er vildfarelser beroende på misforståelser.¹

Jeg tror det ville være en gevinst dersom det traditionelle kapitel om »straffens formål« i lærebøgerne blev erstattet med et problemoplæg efter de her skitserede retningslinier.

Heller ikke »justification«, der er nøgleordet i den tilsvarende filosofiske debat, er adækvat.² Hvis det, hvad der synes mest nærliggende at antage, betyder »moralisk retfærdiggørelse«, er det utilstrækkeligt fordi den retspolitiske diskussion, som vi har set, angår andet og mere end spørgsmål om moralsk berettigelse, nemlig spørgsmålene om interesserational målsætning og målrational middelevendelse.

NOTER

Til punkt 2

1. H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility* (1968), 4-5; S. I. Benn, »An Approach to the Problems of Punishment«, *Philosophy* 1958, 325-26, optrykt i *Freedom and Responsibility*, ed. by Herbert Morris (1961), 517 f.; A. Flew, »The Justification of Punishment«, *Philosophy* 1954, 291. Se også Donald Loftsgordon, »Present-Day British Philosophers on Punishment«, *Philosophy* 1966, 341 f., 342, og Sv. Gram Jensen, »Straffens grundproblemer«, *Juristen* 1967, 227 f.
2. Dette er ikke det samme som et legalt begreb om straf, jfr. ndf. note 5.
3. Alf Ross, *Directives and Norms* (1968), § 21; *Om Ret og Ret-*

- færdighed* (1953), §§ 2 og 11; *Dansk Statsforfatningsret* Bd. I (2. udg. 1966), § 9; »Om begrebet gældende ret hos Theodor Geiger«, *TfR* 1950, 244 f. Lignende synspunkter gøres gældende af John Charvet, »Criticism and Punishment«, *Mind* 1966, 573.
4. *Directives and Norms* (1968), § 9; ovf. s. 37.
 5. Stephan Hurwitz, *Den danske kriminalret, Almindelig del* (1952), § 5, der henviser til at visse forholdsregler der af loven betegnes som straf, navnlig det såkaldte ungdomsfængsel og idømmelse af betinget dom med tilsynsforanstaltninger, ikke tilsigter tilføjelse af lidelse. Lovens sprogbrug er naturligvis afgørende for en fremstilling af gældende ret, men ikke for en definition af strafbegrebet for såvidt dette skal være relevant for sådanne etiske og socialpolitiske problemstillinger der rejses i diskussionen om »straffens formål«.
 6. Som en ekstrem repræsentant for en sådan opfattelse kan nævnes Barbara Wootton, *Crime and the Criminal Law* (1963); *Social Science and Social Pathology* (1959), Ch. VII og VIII. – At en misbilligende reaktion fra befolkningens side må forekomme så længe straffelovens normer opleves som »gældende« eller »bindende«, er omtalt ovf. ved noterne 3 og 4. Men dette udelukker ikke at myndighedernes reaktion udformes således at man søger at frigøre sig fra den spontane, misbilligende reaktion.

Til punkt 3

1. Også Sv. Gram Jensen i *Juristen* 1967, 227, sondrer mellem kausale, etiske, og retspolitiske problemstillinger.

Til punkt 4

1. Benn, *a.st.*; Hart, *a.st.*, 1 f.
2. Vilhelm Aubert, *Om straffens sociale funktion* (1954) kap. 9.
3. I lærebøgerne figurerer Kant regelmæssigt som repræsentant for den anskuelse, at straffens formål er gengældelse. Som det nærmere dokumenteres ndf. ved note 12 har Kant aldrig givet udtryk for en sådan urimelighed.
4. Til dette selskab hører egentlig også ikke så få af de »modernister« der på videnskabeligt-deterministisk grundlag vil udelukke al tale om skyld, ansvar og straf. For, hvor pudsigt inkonsekvent det end er, går deres argumentation delvis ud på at det er *uberettiget* at tale om skyld og give udtryk for misbilligelse og bebrejdelse, jfr. ndf. s. 130 og s. 179 f.
5. Om synspunkter af denne art hos James Fitzjames Stephen og Lord Devlin, se H. L. A. Hart, *Law, Liberty and Morality* (1963), 48 f.

6. Den efter min mening grundigste og klareste fremstilling af dette synspunkt er givet af Per Olof Ekelöf i hans bog *Straffet, skadeståndet och vitet* (1942), kap. 1.
7. Således også Ekelöf, *a.st.*, 47 f.; Johs. Andenæs, *Avhandlingar og foredrag* (1962), 116 f.
8. Ingen får mig til at tro at Olof Kinberg og andre der teoretisk hævder dette ikke selv reagerer emotionelt misbilligende når de åndeligt eller legemligt trædes over tærne. Jeg har iøvrigt svært ved at forstå hvad det vil sige at kalde det for »uvidenskabeligt« at lægge en emotion for dagen, tilmed en der udøver en hensigtsmæssig funktion.
9. *Om Ret og Retfærdighed* (1953), § 78.
10. Vilhelm Lundstedt, »Strafverkstillighet och allmänprevention«, *Sv.J.T.* 1946, 642-43. Der er vel kun få, om overhovedet noget, straffebud, om hvilket det virkelig gælder at uden det kunne samfundet ikke bestå. Tænkte vi os fx straffen for manddrab eller for bedrageri ophævet, ville samlivet utvivlsomt blive ubehageligt, og borgerne ville nødes til for egen regning at træffe en række sikkerhedsforanstaltninger. Men jeg ser ikke hvorfor alt samfundsliv skulle ophøre. Disse, og andre straffebud er ikke nødvendige betingelser slet og ret for samfundets eksistens, men for dets eksistens på en måde der harmonerer med visse vurderinger og krav.
11. Se ovf. note 5.
12. Immanuel Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre* (1797), Rechtslehre, 2. Teil. Das Staatsrecht E, Vom Straf- und Begnadigungsrecht.
13. Se Hermann Mannheim, »Problems of Collective Responsibility«, *Theoria* 1948, 144 f.
14. Særlig kan nævnes P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (1954), 273 f.; »If and Cans«, *Theoria* 1960, 85; J. L. Austin, »Ifs and Cans«, *Proceeding of the British Academy* 1956, optrykt i *Philosophical Papers* (1961); Gilbert Ryle, *Concept of Mind* (Penguin 1963), 69 f.; C. A. Campbell, »Is 'free will' a Pseudo-Problem?«, *Mind* 1951, 446 f.; G. E. Moore, *Ethics* (1912), 122 f.; Richard Taylor, »I can«, *Ph. Review* 1960, 78.
15. Jfr. hertil H. L. A. Hart i note 5 *a.st.*, 17 f. og min efterfølgende afhandling »Om determinisme og moral«, punkterne 8-10.
16. Barbara Wootton, *Crime and the Criminal Law* (1963), ch. 2. Se herom min afhandling »Kampen mod straffen«, ndf. s. 118 f.
17. H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility* (1968), 21, 37, 77, 207.
18. Hart, *a.st.*, 22, jfr. 44 f.
19. Jeg kan derfor heller ikke acceptere den modstilling af »ju-

stice« og »social utility« som Torstein Eckhoff går ind for i sin afhandling »Justice and Social Utility« i *Legal Essays. A Tribute to Frede Castberg* (1963), 74 f., jfr. Per Olof Ekelöf i *TfR* 1968, 130.

Til punkt 5

1. Dette udelukker naturligvis ikke at også andre hensyn end moralske kan sætte grænser for strafdeling og strafudmåling.
2. Således også Sv. Gram Jensen i *Juristen* 1967, 230 f., jfr. 227.
3. Jfr. Alf Ross, *Virkelighed og Gyldighed i Retslæren* (1934), 26 f., og *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), 231 f.
4. Anderledes blandt filosoffer. Her går den traditionelle problemstilling ikke på straffens formål, men på dens justification. Se fx Donald Loftsgordon's oversigtsafhandling »Present-Day British Philosophers on Punishment«, *Philosophy* 1966, 341; og »*The Right to Punish* published under the auspices of the UNESCO and Institut International de Philosophie on the occasion of the Xth International Congress of Philosophy, Amsterdam, August 1948« optaget i *Theoria* 1948, 111 f.
5. Se fx Stephan Hurwitz, *Den danske kriminalret. Almindelig del* (1952), 61, der afviser forsøg på at finde en af formålet uafhængig »retsgrund« som spekulativ tænkning uden rod i virkeligheden.
6. Se fx afhandlingen »Legal Responsibility and Excuses« optrykt i H. L. A. Hart *Punishment and Responsibility* (1968), 28 f.
7. Se ovf. s. 82.
8. Henri Ferri, *La Sociologie criminelle* (1893), 7.
9. I virkeligheden var Ferri's »positive« kriminalsociologi lige så lidt ren naturvidenskab som August Comte's positivisme, hvoraf den er inspireret (Ferri, *a.st.*, 261), men en metafysisk moralteori baseret på den antagelse at den moralske norm fremgår umiddelbart af virkeligheden selv som udtryk for dennes immanente tendenser. Den skildring jeg i *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), 245 f., har givet af den franske sociologiske positivisme passer i ét og alt på Ferri's kriminologiske positivisme.
10. Ferri, *a.st.*, 261 f.
11. *A.st.*, 291, 293.
12. *A.st.*, 427. Se også s. 330, 242, 344, 347 og 419. Se nærmere min efterfølgende afhandling »Kampen mod straffen«, punkt 2.

Til punkt 6

1. Se herom de efterfølgende afhandlinger »Kampen mod straffen« og »Om determinisme og moral«.
2. Se fx Loftsgordon's i note 28 citerede oversigtsafhandling.

Kampen mod straffen

1. *Kravet om afskaffelse af straf som kriminalpolitisk program.*

Jeg føler trang til indledningsvis at gøre en bemærkning om min kompetence til at skrive denne afhandling. Dens genstand er et kriminalpolitisk program, der under devisen »afskaffelse af straf« kræver vidtgående ændringer i det kriminalretlige reaktionssystem. Man kan med en vis ret sige, at jeg, der er uden såvel kriminologisk uddannelse som praktisk erfaring på dette område, savner de nødvendige forudsætninger for at beskæftige mig med en sådan sag. Men også kun med en *vis* ret. Det omtalte program hviler, som ethvert andet handleprogram, på en teori, og denne teori kan, som enhver anden teori, gøres til genstand for analyse og kritik ud fra logiske og videnskabsteoretiske synspunkter uafhængige af specifik sagkundskab. Hvis fx teorien involverer visse anskuelser i det filosofiske spørgsmål om determinisme ctr. indeterminisme, må disse anskuelser og deres relevans for det kriminalpolitiske program kunne analyseres og kritiseres i lys af almindelig filosofisk indsigt. Hvis argumentationen hviler på logisk uholdbare slutninger må dette kunne påvises. Hvis de begreber, der benyttes, er uklare, tvetydige, tomme eller modsigende må også sådanne mangler kunne påpeges. Også en vurdering i lys af moralske principper må kunne foretages uden speciel sagkundskab. Og endelig må det vel også være en ikke-kriminalist tilladt at tage stilling til empirisk betingede anskuelser forsåvidt disse mere hviler på almene end på specifik kriminologiske erfaringer. Jeg har til hensigt i denne afhandling at holde mig indenfor de således afstukne grænser.

Programmet går som sagt ud på, at straf bør afskaffes¹. Men da man ikke nærmere definerer dette begreb, er det ikke uden videre klart, hvad der menes. Olof Kinberg, fx, kræver straf afskaffet, men går dog samtidig ind for at tidsbestemt indespærring i et fængsel stadig skal forekomme blandt de kriminalretlige reaktioner.² Det er derfor nødvendigt at søge afklaret, hvad der menes med »straf«.

Såvel i lovgivningen som i doktrinen sondres der indenfor det kriminalretlige reaktionssystem mellem »straf« og »andre retsfølger«, men det er ikke altid klart, hvorvidt en bestemt foranstaltning skal henregnes til den ene eller anden gruppe. Således henregnes fx ungdomsfængsel i Danmark blandt straffene, medens den tilsvarende foranstaltning i Norge ikke betragtes på denne måde.³ Efter min mening vil det være mest i overensstemmelse med almindelig sprogbrug, og mest relevant for en principdebat om straffens berettigelse, at afgrænse strafbegrebet gennem disse to mærker: (1) Straffen tilsigter at påføre den straffede en *lidelse*; og (2) straffen er udtryk for en *misbilligelse* af den handling, der straffes for. Herefter falder udenfor strafbegrebet:

(a) Forholdsregler der tilsigter lidelse, men ikke er udtryk for misbilligelse. Prototypen er den »betingning« af reflekser, der finder sted i forsøg med dyr. Ved at administrere lyst og ulyst (fx føde, elektriske chok) dirigeres dyrets adfærd. Tilsvarende kan også gøres med mennesker;

(b) Forholdsregler der giver udtryk for misbilligelse, men ikke tilsigter at påføre lidelse. Når dette udtryk tages i vid betydning som omfattende også ubehag og ulyst af forskellige grader er sådanne forholdsregler utænelige. Misbilligelsen – der når den udtrykkes overfor vedkommende kaldes *bebrejdelse* – rummer nemlig i sig selv en attitude af fjendtlighed, der indenfor et bredt spektrum kan variere fra kølig afstandtagen til håndgribelig aggression og derfor af den den rettes mod opleves som noget ubehageligt.⁴ Vi må derfor indskrænke denne rubrik til at angå foranstaltninger, der er udtryk for misbilligelse, men

ikke tilsigter at påføre nogen yderligere lidelse ud over den der ligger i bebrejdelsen selv. Foranstaltninger af denne art forekommer i praksis i form af irettesættelse, advarsel, offentlig fordømmelse, o. lign., men er ikke af større betydning for kriminalretten;

(c) Forholdsregler der hverken tilsigter at påføre lidelse eller at give udtryk for misbilligelse. Herunder falder foranstaltninger med opdragende, kurativt eller uskadeliggørende formål. De træffes i samme ånd som den, hvori lægen behandler sin patient. Bebrejdelser er udelukket, og der *tilsigtes* ikke påført lidelse – hvilket naturligvis (som enhver der har været hos tandlæge ved!) ikke udelukker, at behandlingen medfører lidelse. Og således er det da også på det kriminalistiske område. Sålænge videnskaben ikke har opfundet piller, stråler eller lignende der kan kurere kriminelle tilbøjeligheder, vil de foranstaltninger, der her er tale om, som regel kræve frihedsberøvelse for længere, eventuelt ubestemt tid.

Det fremgår af litteraturen, at de kriminalister, der som Kinberg, ønsker straf afskaffet, i første række tænker sig, at de kriminalretlige reaktioner skal bestå i sådanne opdragende, kurative og uskadeliggørende foranstaltninger som omtalt under (c). Forbrydelse betragtes af dem fortrinsvis i samme lys som sygdom, d. v. s. som et fænomen der kræver diagnose og behandling baseret på teori om sygdommens art og årsager, en behandling der alene tilsigter helbredelse, ikke lidelse eller dadel. Men man vil ikke afvise, at det herudover kan blive nødvendigt at anvende også foranstaltninger som omtalt under (a), altså følelseskold administration af lidelse (bøde, fængsel) som handlingsdirigerende middel, hvor kurativ behandling ikke er indiceret. Derimod må det i fortsættelse af programmets bærende ideer sikkert antages, at foranstaltninger som omtalt under (b) vil blive afvist.

Det fremgår heraf, at det er *straffen som misbilligelse*, ikke *straffen som lidelse* man vil til livs. Det er vigtigt at betone dette, om programmet ikke skal misforstås. »Af-

skaffelse af straf« kunne lyde, som om forbryderne kunne se en sorgfri fremtid i møde. Dette er så langt fra tilfældet. Tilsigtet lidelse skal stadig kunne doseres, og de kurative foranstaltninger vil ofte faktisk være mere ubehagelige end regulær straf. Forholdet er snarere lige modsat: når reaktionen ikke rummer nogen misbilligelse, er den ikke betinget af skyld, og en væsentlig skranke for samfundets reaktion bortfaldet. Når dommeren (jeg mener hermed den, der dømmer skyldig) erstattes med manipulatorens og terapeuten, når kriminalretten baseres på at behandle borgerne som mus eller som patienter uden ansvar, åbnes der for perspektiver, der snarere end noget forbryderparadis lader én ane diktaturstatens mekaniske og grænseløse magt over individet.

Opgaven vil være først at give et kort referat af, hvad programmet går ud på, og hvorledes det begrundes. Der findes naturligvis ingen autoritativ formulering. Det drejer sig om en tankeretning, der har sit udgangspunkt i den af Lombroso, Garofalo og Ferri grundlagte såkaldte positive kriminologiske skole (1878). I tidens løb har synspunkterne i nogen grad ændret sig og varianter er opstået. Jeg finder det imidlertid ikke umagen værd at studere doktrinen historiske udvikling⁵, men vil i stedet for studere den, som den i nyeste tid foreligger hos to typiske og fremstående repræsentanter: svenskeren Olof Kinberg og englænderinden Barbara Wootton.

Det næste skridt vil være analytisk at udestillere tankegangens bærende elementer, hvorefter turen kommer til en kritisk vurdering.

Derimod vil Karl Menninger, *The Crime of Punishment* (New York 1968), ikke blive taget i betragtning. Sammenlignet med Barbara Wootton's indtrængende analyser og videnskabsteoretisk velskolede tænkning er Menningers bog et overfladisk og retorisk indlæg og forbavsende dilettantisk, når det kommer til spørgsmål af principiel og grundlæggende karakter.

For en stor del indeholder bogen en sviende kritik af amerikansk fængselsvæsen og kriminalretspleje. Det er emner, som det ligger udenfor min kompetence at udtale mig om. Kritikken munder ud

i bogens centrale tanke: Det hele kriminalvæsen baseret på kravet om gengældende straf er én stor forbrydelse begået af samfundet overfor de lovovertrædere, der mere eller mindre tilfældigt er blevet hængende i retsapparatets net. Straf skal afskaffes, men – »certainly the abolition of punishment does not mean the omission or curtailment of penalties; quite the contrary. Penalties should be greater and surer and quicker in coming. I favor stricter penalties for many offences, and more swift and certain assessment of them«. (»Afskaffelse af straf [punishment] betyder rigtignok ikke afskaffelse eller afsvækkelse af straffesanktioner [penalties]; tværtimod. Straffesanktioner skal være strengere og ramme med større sikkerhed og hurtighed. Jeg går ind for strengere straffesanktioner for mange overtrædelser, og for hurtigere og sikrere udmåling af dem«). (S. 202).

Altså: ikke *punishment*, men *penalty*. Hvad er forskellen? Den kan ikke ligge i kravene om strenghed, sikkerhed og hurtighed; disse vedrører ikke reaktionens natur, men dens udmåling og processuelle gennemførelse. Forfatteren søger ved forskellige eksempler at illustrere forskellen mellem de to begreber, men er, på dette helt centrale punkt, ikke i stand til at sige, hvori den består. Men der kan næppe være tvivl om, at det, der foresvæver ham, er, at medens »punishment« rummer en moralsk misbilligelse er »penalty« en følelseskold reaktion dikteret af nødvendigheden af, at samfundet forsvare sig mod overgreb. Dette stemmer godt med hans afvisning af »justice« (retfærdighed) som grundlag for straf – hvilket dog ikke forhindrer ham i at karakterisere »penalization« som »equitable« (billig) og »just« (retfærdig) (203).

Menningers bog har størst interesse derved, at den så levende illustrerer den naive, ukritiske scientisme, der kendetegner så mange af denne retnings tilhængere. Han betoner *den videnskabelige indstilling*. Hans arbejde er skrevet ud fra synspunkter som den må anlægge der har tilbragt sit liv med videnskabelig forskning« (4). Common sense og juridisk tænkning afvises som fordomsfulde og skolastiske. Grundlaget skal være »behavioral science«, herunder kriminologi, de øvrige sociale videnskaber og psykiatri (5, 17) – vel at mærke »den helt ny psykiatri« for hvilken Menninger øjensynlig er bannerfører, medens kollegerne i *American Psychiatric Association* (»alvorlige, hæderlige, flittige, enfoldige fyre«) stadig er fanget i middelalderlig nonsens og overtro (118 f.). På dette grundlag mener Menninger at kunne hævde, at hans fordømmelse af straf ikke er »en følelsesmæssig overbevisning. Den er en logisk konklusion baseret på videnskabelig erfaring« (204). Hans tankeverden er altså uforstyrret af den grundsetning, der er almindeligt anerkendt i moderne videnskabsteori: Fra logisk-indikativiske (teoretiske) præmisser kan der logisk kun

drages slutninger, der selv er indikative. Ingen videnskabelig erkendelse kan alene (d. v. s. uden at forbindes med værdiudsagn) afgive grundlag for opstilling af et handlingsprogram.

Hvad er det så for sandheder Menninger udvikler med krav om videnskabelig begrundelse og autoritet? Bortset fra velkendte freudianske betragtninger over forbrydelse og straf, vrimler bogen af meninger og påstande, for hvilke der ikke gives, og muligvis ikke kan gives, nogen videnskabelig begrundelse, og som ihvertfald falder ganske udenfor det område, der er forfatterens faggebet. Det drejer sig fx om kriminalsystemets generalpræventive virkning, der kort afvises som nonsens (108, 133). Eller om spørgsmålet om kriminalsystemets justifikation, om sygdoms betydning for den kriminalretlige reaktion, om sygdomsbegrebets afgrænsning, og om afvejning af hensynet til samfundets sikkerhed overfor hensynet til individets retssikkerhed – altsammen spørgsmål der ikke kan afgøres ved simpel påberåbelse af »videnskab«. Det er åbenbart, at Menninger udtaler sig om disse spørgsmål på linie med andre borgere, og det kan da heller ikke undre, at han til begrundelse for »penalization« påberåber sig – common sense (68).

Iøvrigt må den metode, der følges af denne videnskabens forkæmper, forbavse. Hans argumentation bygger på en række »case«-beretninger, kriminaltilfælde eller sygdomsberetninger. De gengives i anekdotisk form uden det fjerneste forsøg på ad statistisk eller anden vej at anføre noget til støtte for, i hvilket omfang disse tilfælde kan betragtes som repræsentative for noget alment, og ikke blot som kuriøse specialfald. Dokumentationen er ofte spinkel. Forfatteren viger endda ikke tilbage for til illustration af en påstand at anføre et tilfælde som »was reported to me by the chaplain of a penal institution« (110).

På dansk foreligger ingen mere indgående behandling af emnet. Synspunkter i programmets ånd findes i Louis le Maire's afhandling *Kampen mod Straffen*, optaget i hans bog med samme titel (1952).

2. *Ferri's »positive« kriminologi er en moralfilosofisk teori om statens ret til at straffe.*

Det vil være hensigtsmæssigt, som baggrund for forståelsen af de moderne forfattere, kort at opridse tankegangen i Ferri's positive kriminologi.

Ferri selv fremhævede, at det der karakteriserer den positive skole er dens metode. Den vil studere forbrydelse og straf, ikke som juridiske fænomener, men ved hjælp af

naturvidenskabernes metode, iagttagelse og eksperiment. Den vil derfor hente inspiration fra antropologi, psykologi, statistik og sociologi.¹ Men uanset denne naturvidenskabelige principklæring var det hovedproblem, hvormed Ferri beskæftigede sig, det gamle moralfilosofiske problem om statens *ret* til at straffe.² Hans grundtanke er, at denne ret ikke (som den klassiske skole ville det) kan udledes af en moralsk skyld eller ansvar hos forbryderen; for et sådant ansvar forudsætter en fri vilje, der på videnskabeligt grundlag må afvises som en illusion.³ Retten til at straffe må udledes af menneskets naturlige eksistensbetingelser, nærmere bestemt ethvert levende væsens kamp for at eksistere og forsvare sig mod angreb.⁴ På dette grundlag udvikles begrebet social ansvarlighed betinget blot af den kendsgerning, at mennesker lever i samfund og uafhængig af fri vilje, moralsk ansvar og skyld: »Voilà comme l'école positiviste au critérium, contesté et indéfini, da la responsabilité *morale*, comme raison et fondement du droit de punir, substitue le critérium positif et précis de la responsabilité *sociale* ou juridique, comme raison et fondement du droit de défense sociale des honnêtes gens contre les criminels.« (»På denne måde erstatter den positive skole det omstridte og ubestemte kriterium, hvorefter den *moralske* ansvarlighed udgør begrundelse og basis for retten til at straffe, med det positive og præcise kriterium, hvorefter den *sociale* eller juridiske ansvarlighed udgør begrundelse og basis for hæderlige folks ret til at forsvare sig mod forbryderne«).⁵

Set ud fra vor tids forudsætninger må man undre sig over, at Ferri kunne mene ved hjælp af en naturvidenskabelig metode baseret på iagttagelse og eksperiment at kunne nå frem til at opstille en moralsk handlenorm, normen om statens ret til at straffe. Set i historiens lys bliver denne kendsgerning mindre gådefuld. Ferri's positive kriminologi var i virkeligheden lige så lidt ren naturvidenskab som August Comte's positivisme, hvoraf den var inspireret. Begge var en metafysisk-naturretlig moralteori baseret på den antagelse, at den moralske norm fremgår umiddelbart

af virkeligheden selv som udtryk for dennes immanente tendenser. Af det faktum, at levende væsener forsvarer sig mod angreb, fremgår at de også har moralsk ret dertil. Den skildring, jeg andetsteds⁶ har givet af den franske sociologiske positivisme som kamufleret naturret, passer i ét og alt også på Ferri's kriminologiske positivisme.

Ferri summerede selv sin lære i tre grundteser stillet i modsætning til den klassiske skoles postulater.⁷

(1) Først, som nævnt, tesen at den fri vilje, postuleret af den klassiske skole som forudsætningen for moralsk ansvar, som påvist af den positive fysio-psykologi er en illusion.

(2) Dernæst den tese, at forbryderen på grund af organiske og psykiske anomaliteter, arvede eller erhvervede, er en speciel varietet af den menneskelige slægt, en tese der stilles i modsætning til den klassiske skoles tro på, at forbryderen er udrustet med forestillinger og følelser som andre mennesker; og

(3) den påstand, at forbrydelser blomstrer, tiltager, aftager eller forsvinder som følge af ganske andre årsager end idømmelse af straf, en opfattelse der stilles i modsætning til den klassiske skoles tro på, at straffens principale virkning er at modvirke, at forbrydelsernes antal øges.

På dette grundlag opstillede Ferri et reformprogram, hvis grundtanke var, at den kriminalretlige reaktion måtte skifte karakter. Den skulle ikke længere være straf (læs: misbilligende reaktion) betinget af skyld og udmålt i forhold til skylden, men social sanktion betinget af forbryderens farlighed og udmålt i forhold til denne farlighed. Tilregnelighed er en illusion. Der er principielt ingen forskel på straf og sikkerhedsforanstaltninger. Det er læren om straffen som *difesa sociale*.⁸

3. Kinberg en epigon uden egen tankekraft.

Kinberg følger i det væsentlige Ferri. Også for ham står angrebet på forestillingen om tilregnelighed, skyld, og an-

svar i centrum. Også han følger den tanke, at tilregnelighed forudsætter en metafysisk fri vilje og er en illusion, fordi det er videnskabelig godtgjort, at en sådan fri vilje ikke findes – Ferris tese (1). Han hævder, at den moderne strafferets tilregnelighedsbegreb går tilbage til Pufendorff og gennem ham har rødder tilbage i Aristoteles og kristendommen. Alle forsøg på at opstille et empirisk tilregnelighedsbegreb stemples som mislykkede, idet de enten er intetsigende eller leder til uantagelige resultater.¹

Han slutter sig videre til den positive skoles lære om reaktionens begrundelse og funktion. Dens opgave er at forsvare samfundet overfor det angreb, der ligger i forbrydelsen. Reaktionen skal udformes under hensyn til forbryderens farlighed. Da tilregnelighed er en illusion, bortfalder den principielle sondring mellem straf og sikkerhedsforanstaltninger.² Derfor har regler om straffrihed på grund af manglende tilregnelighed ingen berettigelse. Alle må behandles ens. Det kan ske på to måder. Enten må også de såkaldt utilregnelige, herunder også de sindssyge, underkastes straf; eller også må man helt afskaffe straf. Det første vil sikkert af de fleste blive opfattet som tilbagefald i barbari. Resultatet må derfor blive det sidste: ingen straffes, men enhver undergives den behandling, som bedst tjener almenvellet og hans eget vel. Da de fleste forbrydere er anormale personer, udviklingshæmmede eller med biologiske læsioner – jfr. Ferri's tese (2) om forbrydermennesket – vil reaktionen i de fleste tilfælde antage karakter af kur og pleje, men det udelukkes ikke, at den i et vist mindre antal tilfælde kan bestå i tilføjelse af lidelse (fængsel eller bøde).³ Det er, som allerede fremhævet under punkt 1, straffen som misbilligelse, ikke straffen som lidelse der ønskes afskaffet. Troen på at reaktion, der tilsigter lidelse, kan begrænses til relativt få tilfælde betinges af den ringe vægt Kinberg tillægger generalpræventive hensyn, jfr. Ferri's tese (3).⁴

Kun på ét punkt går Kinberg sine egne veje – men med lidet held. Han siger, at det ville være en anstødssten, om

den naturvidenskabeligt baserede positive kriminologi skulle medføre en svækkelse af folks moralske ansvarsfølelse. Her ligger et problem, siges det, som positivismen ikke har søgt at løse, men er gået uden om.⁵ Kinberg vil nu tage det op. Han gør en skarp sondring mellem *tilregnelighed* (også kaldet *imputation*) og *ansvarlighed* (i den engelske udgave kaldet *responsibility*). Medens det første begreb forkastes som metafysisk nonsens, forsvares derimod begrebet om moralsk ansvarlighed. Det hævdes, at pligtfølelsen og ansvarsfølelsen er empiriske kendsgerninger, der ikke lader sig fornægte, og i tilslutning til Fauconnet udvikles der en lære herom.⁶

Det er forbavsende at se, hvorledes en epigon uden egen tankekraft er i stand til, uden selv at opdage det, i en tankebygning at indføje elementer, der på den mest skrigende måde står i modstrid til den oprindelige bygnings bærende fundamenter.

For det første er det ikke rigtigt, at den positive skole forbigik det af Kinberg rejste problem. Det var jo, som det fremgår af omtalen af Ferri under punkt 2, et centralt punkt i skolens lære, at moralsk ansvarlighed er et meningsløst begreb, fordi det forudsætter en fri vilje, der ikke eksisterer. Man forandrer naturligvis ikke noget heri ved at sondre mellem tilregnelighed (*imputability*) og ansvarlighed (*responsibility*). Begge udtryk dækker samme begreb: de psykiske betingelser der må være opfyldt for, at en gerningsmand kan drages til ansvar, retligt eller moralsk, for sin gerning. Den klassiske skoles svar er, at denne betingelse består i, at gerningsmanden har handlet af fri vilje. Hvis man, som positivismen, benægter, at en sådan findes og mener, at hermed bortfalder tanken om retlig tilregnelighed (*ansvarlighed*), må samme konsekvens gælde også for tanken om moralsk ansvarlighed (*tilregnelighed*). Kinbergs antagelse af den sidste står derfor i modstrid med hans forkastelse af den første.

For det andet, hvis først man med Kinberg accepterer tanken om et moralsk ansvar, melder uundgåeligt det

spørgsmål sig: hvilke handlinger er jeg ansvarlig for og under hvilke betingelser? Man kommer ikke uden om, at den moralske bedømmelse anerkender undskyldninger under henvisning til psykiske omstændigheder, der fritager for ansvar. Man siger »du må ikke bebrejde ham noget, for han vidste ikke, hvad han gjorde; . . . for han kunne ikke gøre for det; . . . for det stod ikke i hans magt at handle anderledes«. Og hermed er vi tilbage i tilregnelighedsspørgsmålet. Hvorledes skal disse undskyldningsudtryk tages? Henviser de til en (metafysisk) fri vilje, eller kan de forstås på anden måde?

Det kan måske ikke undre, at Kinberg tankeløst gentager det stereotype nonsens, at straffen, ifølge den klassiske skoles teori, ikke skulle tjene noget praktisk handlingsdirigerende formål, men iværksættes alene for at opfylde et metafysisk, teologisk krav om soning af skyld.⁷ Dog, kunne man ikke have forventet, at denne elev af Ferri havde bemærket, at denne i sin 3. tese (ovf. punkt 2) stiller den positive skoles lære i modsætning til den klassiske skoles tro på, at straffens principale virkning er at modvirke, at forbrydelsernes antal øges?

4. *Barbara Wootton kræver ophævelse af såvel tilregnelighed som tilregnelighed som betingelse for domfældelse.*

I England har diskussionen omkring tilregnelighedsproblemet gennem lang tid haft karakter af kritik af de berømte *M'Naghten Rules* formuleret af House of Lords i 1843. Ifølge disse anses en mand for ansvarlig for sine handlinger, medmindre han har handlet »under such a defect of reason, from disease of the mind, as not to know the nature and quality of the act he was doing, or, if he did know it, that he did not know he was doing what was wrong« (»under indflydelse af en sådan forstyrrelse af forstanden som følge af sindslidelse at han ikke forstod sin handlingers natur og art; eller, hvis han forstod dette, at han

ikke forstod at det han gjorde var galt«). Kun sindslidelse, der har angrebet forstanden, anerkendes herefter som diskulperende. Kritikken er traditionelt gået ud på, at dette kriterium er for groft og snævert. Det bør forfines og udvides til også at omfatte tilfælde, i hvilke sindslidelsen har angrebet følelses- og viljeslivet på en sådan måde, at den handlende, skønt han godt vidste, hvad han gjorde, var ude af stand til at lade være dermed.¹ Man har altså krævet større vægt lagt på sondringen mellem tilregnelige og utilregnelige og kriteriet forskudt således, at flere personer fritages for domfældelse. Denne kritik førte i 1957 til indførelse af begrebet »formindsket tilregnelighed«. Ved Homicide Act s. 2 blev det bestemt, at hvis den anklagedes tilregnelighed var i væsentlig grad nedsat på grund af mental abnormitet, kan han kun dømmes for manddrab, hvis maksimale straf er fængsel på livstid, ikke for mord der medførte dødsstraf.²

Men der findes også en moderne retning, der lige modsat gør gældende, at en sontring på psykisk grundlag mellem tilregnelige og utilregnelige er uigennemførlig og formålsløs. Tilregnelighedskriteriet skal simpelthen falde bort som betingelse for domfældelse, og den kriminalistiske reaktion i hvert enkelt tilfælde fastsættes uden hensyn til skyld, men alene i betragtning af, hvad der i det givne tilfælde vil give størst chance for at forhindre gentagelse. Det traditionelle system baseret på straf som gengældelse for skyld skal, siges det, erstattes med et system udformet om en præventiv social hygiejne.

Blandt denne gruppe af kritikere indtager Lady Barbara Wootton en ledende stilling. Af retsfilosoffen H. L. A. Hart betegnes hun som »by far the best informed, most trenchant and influential advocate of these new ideas . . . whose powerful work on the subject of criminal responsibility has done much to change and, in my opinion, to raise, the whole level of discussion« (»langt den mest kyndige, mest bidende og indflydelsesrige forkæmper for disse nye ideer . . . hvis magtfulde studier over strafferetlig tilregnelighed

har gjort meget til at forandre og, efter min mening, højne diskussionens hele niveau«).³

Wootton's angreb retter sig mod begrebet *mens rea*, som hun mener bør forsvinde som meningsløst eller ihvertfald irrelevant. Engelsk strafferet er, som bekendt, opbygget på grundlag af begreberne *actus reus* og *mens rea*, svarende ret så nøje til, hvad vi kalder henholdsvis den objektivt retstridige handling og de psykiske skyldbetingelser, d. v. s. tilregnelse (forsæt, uagtsomhed) og tilregnelighed (psykisk normalitet). Hendes lære går altså ud på intet mindre end, at spørgsmål såvel om tilregnelse som om tilregnelighed skal lades ude af betragtning som betingelser for domfældelse (skyldig-kendelsen, normalt afsagt af nævninge), medens de derimod vil være at tage i betragtning som omstændigheder der er medbestemmende for arten af den kriminalretlige reaktion, der vil være at bringe i anvendelse i et foreliggende tilfælde.

Tilregnelighedsproblemet er mest udførligt behandlet i forfatterindens store værk *Social Science and Social Pathology* (1959), medens en mindre detaljeret fremstilling findes i *Crime and the Criminal Law* (1963), der gengiver fire »Hamlyn Lectures« holdt det år.

Argumentationen bygger på to hovedsynspunkter. De udgør dog ikke argumenter af en vis vægt, der kan adderes. Hvis de er holdbare er hvert af dem for sig konklusivt. Når de begge anføres må det være *ex abundante cautela*: hvis læseren ikke overbevises af det ene, kan det andet måske gøre sin virkning.

Det første synspunkt er det, at det simpelthen er *umuligt* – hvis man vil lade utilregneligheden strække sig videre end bestemt ved M'Naghten reglerens snævre, rent intellektualistiske kriterium – at opstille et meningsfuldt og praktisk anvendeligt kriterium. I så fald bliver spørgsmålet, om hans følelses- og viljesliv på grund af sindslidelse var således desorganiseret, at han var ude af stand til at handle anderledes end han gjorde; eller, kan vi også sige, om han handlede af fri vilje, eller blev drevet af en uimodståelig

impuls. Vi ved, at han faktisk ikke modstod en tilskyndelse. Spørgsmålet er, om det ikke var muligt for ham at modstå den. Men det er et spørgsmål, der ligger udenfor erkendelsens grænser, og hvis man stiller et sådant spørgsmål til dommer, nævninger, eller psykiatriske eksperter, spørger man om noget, de i virkeligheden ikke kan svare på.⁴

Det indgår som element i den traditionelle tilregnelighedslære, at den intellektuelle eller emotionelle afvigelsestilstand skal skyldes sindslidelse – dette ord taget i vid forstand som omfattende ikke blot sindssyge i snævrere forstand (lunatics, insanes), men alle der i en eller anden henseende ikke er i besiddelse af fuld åndelig sundhed. Den tanke, at enhver sygdom der er årsag til en afvigende adfærd også undskylder den, er, siger hun, dybt rodfæstet i vor tids ideer om ansvarlighed.⁵ Derfor begynder hun med en analyse af begreberne »åndelig sundhed« og »åndelig sygdom«.

Dette kapitel er virkelig fængslende læsning. Traditionelle anskuelser hviler, siges det, på det postulat, at sindslidelse, på samme måde som legemlig sygdom, er et objektivt fænomen i den forstand, at forekomsten af en sygdom principielt lader sig diagnosticere gennem kendetegn, hvis tilstedeværelse eller ikke-tilstedeværelse lader sig fastslå af eksperter ved videnskabelig iagttagelse uafhængig af subjektive værdidomme og moralske idealer.⁶ Hun hævder heroverfor, at dette er umuligt. Det sker på grundlag af en gennemgang af ikke mindre end 29 forskellige definitioner af »mental health« hentet fra litteraturen. Et gennemgående motiv i disse definitioner er, at åndelig sundhed identificeres med evne til at leve lykkeligt, med styrke og fuld udfoldelse af alle anlæg, med indre integration og ydre tilpasning, således at såvel indre som ydre konflikter undgås. Det er ikke vanskeligt, som allerede Kingsley Davis⁷ har gjort det, at påvise, at disse definitioner, mere eller mindre åbent eller fordækt, implicerer vurderinger og kulturelle idealer.⁸ Tilpasning – jamen til hvad? Hvad der var mangel på tilpasning i nazityskland er måske åndelig

sundhed og styrke hos os; og hvad der er mangel på tilpasning i det amerikanske konkurrencesamfund er måske sund livsudfoldelse på en sydhavsø. Udfoldelse af anlæg – ja, men der findes vel også anlæg der tilhører sjælens natside, og hvis udfoldelse ikke anerkendes som sundhed. Det er især den disciplin, der kaldes »mentalthygiejne«, der har udnyttet begrebet om åndelig sundhed. »Disguising its valuational system . . . as rational advice based on science, it can conveniently praise and condemn under the aegis of the medico-authoritarian mantle«. (»Ved at forklæde sit vurderingssystem . . . som rationelle råd grundet i videnskabelig indsigt, kan man på bekvem måde rose og fordømme under den medicinsk-autoritative kappes beskyttelse«).⁹

På tilsvarende måde er »sindslidelse« ofte kun betegnelse for, at der lægges en adfærd for dagen, der er i strid med anerkendte sociale normer. Det gælder ihvertfald de mildere tilfælde. »Mentalt syg« er en plakate, der hæftes på en person, blot fordi det på den ene eller anden måde ikke er lykkedes for ham at leve op til de sociale omgivelser forventninger. Den, der i særlig grad er mistænksom, irriteret, humørsyg eller aggressiv, sendes til læge for at blive behandlet. Han anses for syg og derfor ikke ansvarlig. Men i disse tilfælde findes der ikke anden indikation for sygdommen end den adfærd, den anses som årsag til. Men det vil altså sige, at adfærden bliver sin egen undskyldning. Hermed undergraves ansvarlighedsbegrebet. »For if illness excuses bad temper, and if a man is only known to be ill by reason of his temper, the same logic may be used to absolve him of responsibility for other forms of behaviour which are classified as antisocial«. (»For hvis sygdom undskylder hidsighed, og det eneste grundlag for at anse manden for syg er hans hidsighed, så kan samme logik bruges til at fritage ham for ansvar for andre adfærdsmåder der stemples som antisociale«).¹⁰

Den tanke, at det er umuligt at opstille et acceptabelt tilregnelighedskriterium, uddybes i det følgende kapitel, i

hvilken en række definitionsforsøg gennemgås og forkastes. Kritikken hviler gennemgående enten på det just omtalte synspunkt, at argumentet for ansvarsfrihed er cirkulært, altså tomt, fordi der ikke er anden indikation for sygdom end den normstridige adfærd selv; eller også på det synspunkt, at sygdomskriteriet ikke afgiver noget holdepunkt for den antagelse, at tilskyndelsen har været uimodståelig. Tag fx kleptomani. Når rige folk stjæler ting, de ikke har brug for, forekommer handlingen os uforståelig, fordi den synes at savne ethvert motiv eller ihvertfald ethvert rationelt motiv. Udover adfærden selv er der ingen anden indikation for den diskulperende sygdom, og der er intet holdepunkt for, at den rige mands kleptomanske trang skulle være mere uimodståelig end den fattige mands trang til et måltid mad eller en pakke cigaretter.¹¹

Interessant er afvisningen af begrebet »medical crime« defineret som forbrydelser, der skyldes faktorer i personligheden, der lader sig erkende og behandle med medicinske midler. Sygdom bliver efter denne opfattelse alt, hvad en læge kan behandle. Altså som læge, med medicinske midler. Men når disse ikke længere er begrænset til brug af medicin, kirurgiske indgreb og andre mod legemet rettede behandlinger, men omfatter også psykoterapi i form af samtale, mental rådgivning, psykoanalyse, m. m., bliver begrebet ganske udflydende. Moralsk formaning hos en præst og psykoterapeutisk behandling hos en læge er begge former for verbale kommunikationer, og lægens kompetence kan ikke være nogen grund til at fritage for den påvirkning, der tilsigtes gennem straffen.¹²

Det essentielle i de noget vidtløftige betragtninger i *Social Science and Social Pathology* kommer skarpere frem i den enklere fremstilling i *Crime and the Criminal Law*. Det springende punkt, siges det, er at påvise forskellen mellem »han modstod ikke impulsen«, og »han kunne ikke modstå impulsen«.

But neither medical nor any other science can ever hope to prove whether a man who does not desist his impulses does not do

so because he cannot or because he will not. The propositions of science are by definition subject to empirical validation; but since it is not possible to get inside another man's skin, no objective criterion which can distinguish between »he did not« and »he could not« is conceivable. (Men hverken den medicinske eller nogen anden videnskab kan nogensinde håbe at kunne bevise, hvorvidt det, når en mand ikke modstår sine impulser, er fordi han ikke kan, eller fordi han ikke vil. Videnskabens udsagn er pr. definition genstand for empirisk efterprøvelse; men eftersom det er umuligt at krybe indenfor i en anden mands hud, er et objektive kriterium utænkeligt efter hvilket der kan sondres mellem »han modstod ikke« og »han kunne ikke modstå«).¹³

Hun omtaler et andet argument for tilregnelighedsbegrebets umulighed, ja, simpelthen for dets meningsløshed, som hun dog ikke vil gøre til sit. Det er det deterministiske fremført fx af Eliot Slaton¹⁴ og J. E. MacDonald¹⁵ – og, kan vi tilføje, af Olof Kinberg og den positive skole (Ferri). Det går som bekendt ud på, at tilregnelighed forudsætter en metafysisk fri vilje, der må afvises som en fantasiforestilling uforenelig med videnskabelig determinisme. Hun benægter i og for sig ikke tankens rigtighed, men er, i modsætning til den filosofisk uskyldige Kinberg, klar over, at determinisme ikke er nogen beviselig naturvidenskabelig sandhed, men en højst omdiskutabel filosofisk hypotese.¹⁶

Afvisningen af tilregnelighedsbegrebet betyder dog ikke, at gerningsmandens psykiske habitus er uden al kriminalretlig relevans. Den er uden betydning for hans ansvar og domfældelse, men ikke for valget af den behandling han skal underkastes som den, der mest effektivt vil afholde ham fra nye overtrædelser:

The psychiatrist to whom it falls to advise as to the probable response of an offender to medical treatment no doubt has his own opinion as to the man's responsibility or capacity for self-control; and doubtless also those opinions are a factor in his judgment as to the outlook for medical treatment, or as to the probability that the offence will be repeated. But these are, and must remain, matters of opinion, »incapable«, in Lord Parker's words, »of scientific proof.« (Den psykiater hvis opgave det er at rådgive om en lovovertræders sandsynlige reaktion på medicinsk behandling har

uden tvivl sin egen mening om denne mands tilregnelighed og evne til selvkontrol; og disse meninger er uden tvivl også medbestemmende for hans bedømmelse af en medicinsk behandlingsudsigter, eller af sandsynligheden for at overtrædelsen vil blive gentaget. Men de er og må vedblive at være personlige meninger der, i Lord Parker's ord, »ikke kan gøres til genstand for videnskabeligt bevis«. ¹⁷

Barbara Wootton's andet hovedsynspunkt er, at tilregnelighedsbegrebet – hvad enten det nu er meningsfuldt eller meningsløst, praktisk anvendeligt eller ej – ihvertfald er irrelevant for en rationel kriminalpolitik. Hun mener, man simpelthen skal gå uden om (bypass) determinismeproblemet og lade tilregnelighedsbegrebet svæve i luften som noget, der ihvertfald ikke kommer kriminalister ved. Hendes argumentation til støtte herfor er lidet artikuleret og indskrænker sig til den nærmest som selvfølgelig ansete forudsætning, at kriminalrettens formål er at afværge forbrydelser, altså prævention, ikke at straffe skyld, altså retribution. ¹⁸

Forfatterindens angreb på den side af *mens rea* begrebet, der angår tilregnelsen (forsæt, uagtsomhed), forekommer kun i den lille bog med forelæsningserne.

Først bemærkes, at i denne del af *mens rea*-kritikken forekommer intet om, at det skulle være umuligt at erkende de psykologiske tilstande, som her kommer på tale. Det forudsættes tværtimod at være muligt og relevant for den kriminalretlige reaktions udformning.

Hendes tese går ud på, at gerningsmandens psykiske indstilling overfor gerningen, der beskrives gennem begreber som forsæt, uagtsomhed og hændelse, er kriminalretlig irrelevant for domfældelse (conviction), men ikke for reaktionsansættelse (sentence). Hendes argumentation herfor udledes af den forudsætning, at kriminalretssystemets formål er prævention, ikke retribution:

If, however, the primary function of the courts is conceived as the prevention of forbidden acts, there is little cause to be disturbed by the multiplication of offences of strict liability. If the law

says that certain things are not to be done, it is illogical to confine this prohibition to occasions on which they are done from malice aforethought; for at least the material consequences of an action, and the reasons for prohibiting it, are the same whether it is the result of sinister malicious plotting, of negligence or of sheer accident. A man is equally dead and his relatives equally bereaved whether he was stabbed or run over by a drunken motorist or by an incompetent one; and the inconvenience caused by the loss of your bicycle is unaffected by the question whether or no the youth who removed it had the intention of putting it back, if in fact he had not done so at the time of his arrest. (Hvis, imidlertid, domstolens primære opgave antages at være prævention af forbudte handlinger, er der ingen grund til at foruroliges over det stigende antal lovovertrædelser for hvilke der gælder objektivt ansvar. Hvis loven siger at visse ting ikke må gøres, er det ulogisk at begrænse dette forbud til tilfælde i hvilke de gøres af ond vilje; for en handlinges materielle virkninger, og grundene til at forbyde den, er ihvertfald de samme hvad enten den er resultatet af ondsindet overlæg, eller af uagtsomhed, eller af et rent og skært uheld. En mand er i lige grad død og hans familie i lige grad hjemløst, hvad enten han blev stukket ned eller kørt over af en beruset bilist eller af en der ikke var dygtig nok; og de ubehageligheder der er en følge af, at du har mistet din cycle, er uafhængig af, om den unge person der har fjernet den havde til hensigt at stille den tilbage på plads, hvis han faktisk ikke havde gjort dette da han blev anholdt.)¹⁹

Som det heraf vil ses sidestilles ikke blot uagtsomhed, men også det rene uheld med forsæt.²⁰

De psykiske omstændigheder tilregnelselæren beskæftiger sig med får derimod betydning, når man, efter at den anklagede er kendt ansvarlig for handlingen (fordi han er den, der objektivt har begået den), skal træffe bestemmelse om de kriminalretlige følger:

At a later stage, that is to say, after what is now known as a conviction, the presence or absence of guilty intention is all-important for its effect on the appropriate measures to be taken to prevent a recurrence of the forbidden act. The prevention of accidental deaths presents different problems from those involved in the prevention of wilful murders. The results of the actions of the careless, the mistaken, the wicked and the merely unfortunate may be indistinguishable from one another. But each case calls for a

different treatment. (På et senere stadium, det vil sige efter det vi nu kender under navn af domfældelse [conviction], er tilstedeværelsen eller fraværet af skyld i form af ond hensigt af den største betydning for bestemmelsen af de foranstaltninger der bør træffes for at forhindre gentagelse af den forbudte handling. At forhindre død ved hændelig ulykke rejser problemer forskellige fra dem der er forbundet med at forhindre overlagt mord. Resultaterne af handlinger foretaget af henholdsvis en skodesløs gerningsmand, en der tog fejl af omstændighederne, en ondsindet, og en blot uheldig kan være uden forskel. Men hvert af disse tilfælde kræver en særegen behandling).²¹

5. *Afskaffelse af tilregnelseskravet: Barbara Wootton's argumentation er et åbenbart non sequitur og strider mod sund fornuft.*

Når jeg nu vender mig til den opgave at uddestillere og vurdere de bærende tankekonstruktioner i de omtalte kriminalistiske programmer, vil jeg begynde med at betragte Barbara Wootton's angreb på tilregnelselæren, altså hendes krav om, at uagtsomhed og hændeligt uheld sidestilles med forsæt hvad domfældelse angår. Tankegangen vedrørende denne side af *mens rea*-kritikken er betydelig mindre kompliceret end den, der angår tilregnelighedsproblemet.

Hendes argumentation er ganske enkel. Den går ud på, at når det er det kriminalretlige systems opgave så effektivt som muligt at modvirke de handlinger der kriminaliseres – og ikke at gengælde skyld med straf – så er der ingen grund til at begrænse reaktionen til tilfælde, i hvilke der foreligger skyld i form af forsæt. Heller ikke den skadelidtes interesser taler for at begrænse reaktionen. Skaden for ham er den samme, og ønsket om at bekæmpe den lige stort, hvad enten den er sket under den ene eller anden psykiske konstellation i gerningsmandens sind. »If the object of the criminal law is to prevent the occurrence of socially damaging actions, it would be absurd to turn a blind eye to those which were due to carelessness, negligence or even accident«¹ (»Hvis straffelovens formål er at forhindre at

der foretages socialt skadelige handlinger, ville det være meningsløst at sætte kikkerten for det blinde øje når det drejer sig om handlinger der skyldes skødesløshed, uagtsomhed, eller endog hænderligt uheld«).

Skematisk kan tankegangen præciseres i denne slutning:

- (1) Kriminallovgivningens formål er at modvirke foretagelse af sådanne handlinger, der kriminaliseres (fordi de anses for socialt skadelige);
- (2) Set fra skadelidtes side er interessen i, at sådanne handlinger ikke foretages den samme uanset tilregnelseromstændighederne i gerningsmandens sind;
- (3) En lovgivning, der sletter tilregnelserkravet, vil virke mere effektivt præventerende end én, der opretholder dette krav;
- (4) Altså bør tilregnelserkravet som betingelse for kriminalretlig reaktion slettes.

Hvad er hertil at bemærke?

ad (1): Intet, jeg kan fuldtud tiltræde denne præmis. Jeg har kun det at tilføje, at hvis den, som hos forfatterinden, hævdes med den polemiske betoning at straffelovgivningens formål *ikke* er gengældelse af skyld, så hviler den på en misforståelse. Det er der nemlig aldrig nogen, der har hævdet. De såkaldte gengældelsesteorier angår ikke straffelovgivningens formål (dens tilsigtede virkninger), men den moralske begrundelse for, at en bestemt person idømmes straf, og for straffens art og størrelse. Gengældelsesteoriernes mening er, at skyldkravet er et hensyn, der moralsk begrænser statens ret til at forfølge præventive formål. Jeg har udførligt udviklet denne tankegang andetsteds.² Da den desuden ikke er relevant i denne sammenhæng, er der ikke anledning til at uddybe den nærmere. Jeg accepterer blankt præmis (1): Straffelovgivningens formål, eller ihvertfald dens typiske hovedformål, er at modvirke foretagelse af de kriminaliserede handlinger.

ad (2): Denne præmis er anfægtelig, men det er dog ikke her ræsonnementets afgørende fejl ligger.

Den er anfægtelig, fordi det er en vildfarelse at mene,

at en handling kan beskrives objektivt som et rent fysikalsk hændelsesforløb, altså uden at inddrage psykiske momenter i beskrivelsen. Der er øjensynlig forskel på om *A*, som led i en leg, kaster en sten i retning af *B* for at han skal gribe den; eller om han, under en demonstration, kaster den mod en politibetjent for at slå ham ned. Men denne forskel kan ikke beskrives rent fysikalsk-objektivt. Hvis man lader alt, hvad der kan kaldes intention, mening, hensigt, ude af betragtning, indskrænker *A*'s »handling« sig til nogle muskelkontraktioner og visse armbevægelser. Men på dette grundlag er det ikke muligt at skelne mellem, hvad der er leg, og hvad der er aggression. Sondringen mellem handlingen selv og dens psykiske ledsageomstændigheder er en kunstig og umulig abstraktion. Handlingen opleves umiddelbart som havende en bestemt »sense« og bliver først i og hermed en handling af en bestemt type, fx et kast i leg eller et angreb i kamp.³

Det er da også klart, at dersom stenen i leg ved et uheld rammer *B* og sårer ham, da er den overlast, han har lidt, ikke den samme, som hvis han rammes under et overfald. Og det gælder uanset, om den legemlige læsion er den samme. Selv en hund reagerer anderledes på et spark end på en uheldig fodbevægelse. Overfaldet medfører en psykisk overlast og lidelse, der ikke forekommer ved det hændelige uheld. Der er derfor større interesse i at modvirke overfald end uheld.

Denne anfægtelighed medfører dog ikke tankegangens totale ugyldighed. For selv om det indrømmes, at der som her hævdet er en relevant forskel mellem forsæt og det hændelige, kan det stadig gøres gældende, at der dog ligefuldt er en vis interesse i også at forhindre hændelige skader, og at dette er nok til at bære konklusionen.

ad (3): Denne præmis er, tror jeg, tvivlsom. Spørgsmålet om, hvorledes et kriminalretligt system uden tilregnelseskraav ville virke, hører jo til de spørgsmål vi ikke ved noget sikkert om, men er henvist til at besvare på grundlag af gisninger baseret i hypoteser.

Det er vel nok temmelig sikkert, at en kriminallovgivning baseret på strikte ansvar umiddelbart ville bevirke en øget præventiv effekt. Bevidstheden om, at såvel uagtsomhed som uheld vil medføre kriminel tiltale, vil sikkert bevirke, at man i højere grad end under den bestående retstilstand vil skærpe sin agtpågivenhed og i den grad det er muligt søge at undgå situationer, der mere end andre rummer risiko for, at man kan blive årsag til hændelige skader. Det vil vel fx nok være klogere at gå eller tage toget fremfor at cykle eller køre bil.

På den anden side er det muligt, efter min mening endog sandsynligt, at en sådan ordning i det lange løb ville svække straffelovgivningens generalpræventive virkning. Som det med styrke er gjort gældende, især i skandinavisk teori, beror denne virkning i første række på reaktionssystemets evne til at bestyrke og forme befolkningens moralske attituder af misbilligelse overfor kriminaliserende handlinger. Og som særlig Ekelöf⁴ har fremhævet det, er denne igen afhængig af, at straffen af befolkningen opfattes som retfærdig, og det vil igen sige, at straffen rammer den skyldige og står i rimeligt forhold til hans skyld. Og denne betingelse ville jo ikke være opfyldt under en retstilstand, hvor det ville afhænge af det rene lykketræf, om man ville blive udsat for kriminel tiltale og muligvis idømt en eller anden form for lidelse eller kur.

ad (4): Dette er en slutning, hvis urigtighed råber til himlene. Den forudsætter, om den skulle være holdbar, den slutningsregel, at om en agent ønsker at realisere et vist formål (en tilsigtet, interessebestemt virkning), må han også være indstillet på at bringe ethvert middel i anvendelse, der er egnet til at fremme dette formål. Det er naturligvis ikke tilfældet. To slags faktorer må tages i betragtning, der kan medføre, at agenten ikke er villig til at benytte sig af et tjenligt middel. For det første andre egeninteresser. Den tjenlige middel kan udover at befordre formålet have for agenten uønskkelige efter- eller sidevirkninger, der må bringes i modregning overfor interessen i at

realisere formålet, på samme måde som medicin kan have skadelige bivirkninger, der overvejer dets gavnlige (thalidomid!). For det andet restriktive hensyn, især af moralsk karakter, der i modstrid med egeninteressen anerkendes og tages i betragtning af agenten. Barbara Wootton ræsonnerer, som om der kun var ét formål i verden, og som om intet andet tæller end interessen i at virkeliggøre det. Hun kunne ligeså godt have sagt: Brandpolitiets opgave er at træffe effektive foranstaltninger til bekæmpelse og forebyggelse af ildebrande. Forbud mod anvendelse af brandbare materialer i bygninger og krav om, at to huse aldrig må ligge hinanden nærmere end 100 m, er tjenlige foranstaltninger i dette øjemed og bør derfor gennemføres.

Det skulle ikke være svært at indse, at tungtvejende modhensyn taler imod at gøre det strafferetlige ansvar strikte, altså ubetinget af tilregnelser. Man behøver blot et øjeblik at forestille sig tilværelsen, hvis enhver uagtsomhed og ethvert hændeligt uheld skulle give anledning til politiaktion og anklage under forudsætning af, at samme handling efter nugældende regler er kriminaliseret som forsætlig. Enhver hændelig tingsbeskadigelse måtte påtales som ødelæggelse eller hærværk. Enhver hændelig krænkelse af en andens legeme (stød, puf, beskadigelse) ville falde under reglerne om legemsbeskadigelse. Enhver der under nogen omstændigheder fandtes i besiddelse af tyvekoster måtte tiltales for hæleri, o. s. v. Det er klart, at en sådan tilværelse ville være utålelig, og at stærke modhensyn kan anføres overfor en ensidig gennemførelse af præventionsinteressen, nemlig hensynet til individets retssikkerhed og autonomi, hans interesse i at vide, at han ikke er prisgivet et lunefuldt retsmaskineri, men at straf eller anden retsfølge normalt kun vil ramme ham under betingelser, han selv er herre over. Reglen om, at kun overtrædelser, der kan tilregnes en person, medfører kriminalretlig reaktion giver hver og en den bevidsthed, at hans skæbne overfor det straffende samfundsmaskineri afhænger af ham selv, hans egen vilje og karakter, og ikke af tilfældet. Han ved,

at hvis han kan holde fast ved vilje og bestræbelse efter ikke at overtræde loven, er han sikker mod kriminalistiske indgreb. Det kan være, at denne bestræbelse ikke lykkes. Men den er i alle tilfælde meningsfuld og støttet af den opmuntrende viden, at hvis den lykkes, er belønningen sikkerhed for ikke at rammes af straf. Tilregnelserkravet er betingelsen for, at individet kan planlægge sit liv med det mål for øje at holde sig fri af straffeloven.⁵

Hart, der også har kritiseret Barbara Wootton for hendes krav om tilregnelserbetingelsens afskaffelse, er efter min mening for lemfældig i sin kritik. Han synes at forudsætte, at hændelige uheld, hvis Barbara Wootton's program blev ført ud i livet, kun vil medføre kriminalretlige reaktioner, hvis omstændighederne indicerer, at en eller anden form for behandling, medicinsk eller pønalt, er påkrævet; og han regner med, at påtalemyndigheden vil lægge et rimeligt mål af sund fornuft for dagen.⁶ Jeg kan imidlertid ikke se, hvorledes der, når man inddrager det helt hændelige under det kriminaliseredes område, kan blive plads for nogen- somhelst betragtning over, om en reaktion er indiceret, og i så fald hvilken. Gerningsmanden er jo på ingen måde impliceret med sin person og karakter. Skal den tilsigtede præventive effekt opnås, må reglen simpelthen være, at der ubetinget og automatisk doseres en portion straffelidelse.

Man søger uvilkårligt efter omstændigheder, der i nogen grad kan forklare, at en forsker som Barbara Wootton har kunnet gøre sig skyldig i en så urimelig fejlslutning. Jeg tror, man kan pege på to vrangforestillinger, der kan have været medvirkende. Den ene er den, at hvis gengældelse af brøde ikke er straffens *formål*, har den ingen plads i strafferetsfilosofien. Denne misforståelse er igen en følge af, at den strafferetlige principdebat i nyere tid blandt kriminalister har været indstillet på at drøfte de grundlæggende kriminalpolitiske problemer under titlen »straffens formål«. Men denne model er aldeles utilfredsstillende som referensramme for kriminalpolitikens forskelligartede grundpro-

blemer.⁷ Den anden vrangforestilling, jeg sigter til, går ud på, at hvis skyld (tilregnelser og tilregnelighed) skal tillægges strafferetlig relevans, kan det kun ske med en begrundelse, der forudsætter, at menneskets vilje er fri i metafysisk forstand, d. v. s. ikke underkastet årsagslovmæssighed. Hvis man mener at måtte afvise indeterminismen, mener man derfor også at måtte afvise al tale om skyld som metafysisk blændværk. Det er rigtigt, at skyldkravet ofte er blevet begrundet på den omtalte måde. Men heraf følger naturligvis ikke, at det skulle være udelukket at give en anden og bedre, fuldtud rationel og empirisk begrundelse for kravet.

Hvis jeg skal være ærlig, må jeg sige, at Barbara Wootton's lære om afskaffelse af tilregnelserkravet som kriminalistisk program forekommer mig så teoretisk dårligt begrundet og praktisk så åbenbart uantagelig, at jeg ikke ville have fundet den omtale værd, om ikke den var fremsat af en forfatter Hart har karakteriseret i vendinger som citeret ovenfor s. 112.

6. *Det deterministiske argument, at moralsk ansvar er en meningsløs idé, er så urimeligt, at ingen nogensinde for alvor har troet derpå.*

Medens Barbara Wootton's angreb på tilregnelserkravet må betegnes som en »specialitet«, som hun vistnok er ene om at servere, hører derimod kravet om tilregnelighedskriteriets elimination til det modernistiske reformprograms stående menu. I fortsættelse af den positive skoles synspunkter er det i stigende grad, blandt kriminologer, psykiatere, psykologer, læger, pædagoger, sociologer og andre eksperter med naturvidenskabelig skoling og aspirationer, blevet *en vogue* at anse forestillingen om moralsk skyld, og de deraf afledte forestillinger om ansvar, tilregnelighed og straf (som misbilligelse), for metafysiske ideer, der er uforenelige med, eller i bedste fald irrelevante for, en renlinet naturvidenskabelig tankegang.

Et bærende element i denne indstilling er determinisme-

argumentet. Det er ovenfor under punkterne 2 og 3 omtalt, hvilken central rolle dette argument har spillet for den positive skole, herunder Olof Kinberg. Med afvisning af den klassiske skoles tro på en metafysisk viljesfrihed mente man også at have gjort det af med ideerne om skyld og tilregnelighed. Straffen er ikke betinget af og skal ikke stå i forhold til en moral-retlig skyld hos forbryderen, men er samfundets selvforsvar mod angreb. Argumenter af lignende art baseret i »videnskabelig determinisme« spiller stadig en fremtrædende rolle såvel i den kriminalistiske som i den moralfilosofiske litteratur.¹

Det er derfor påkrævet at tage determinismeargumentet op til nærmere efterprøvelse. Man kan nemlig ikke komme uden om det ved at hævde, at metafysisk-filosofiske problemer ikke kan være af betydning for den praktiske kriminalpolitik. Selvom dette måtte være rigtigt (og det tror jeg), kommer man dermed ikke uden om, at filosofiske spekulationer af den omtalte art, omend i ufordøjet og misforstået servering, faktisk spiller en betydelig rolle i argumentationen og meningsdannelsen. Selvom det måtte være rigtigt, at der ikke kan gives nogen holdbar formulering af en filosofisk determinisme, der ville stille sig hindrende i vejen for begreber som skyld, tilregnelighed og straf, udelukker dette ikke, at misforståelser skaber skinproblemer og leder på afveje. Vi må derfor tage tankegangen nærmere i øjesyn.

Som omtalt stillede Ferri sit postulat om, at den fri vilje er en illusion, op i modsætning til den klassiske skoles postulat om viljesfriheden. Da den klassiske skoles lære om moralsk skyld og tilregnelighed var begrundet netop i dette postulat, mente han, ved at afvise dette, tillige at have gjort det af med tilregnelighedsbegrebet. Argumentets logiske struktur kan beskrives således:

Den klassiske skole sagde:

- (1) Moralsk ansvar (og dermed al moral overhovedet) forudsætter, at mennesket har en fri vilje;
- (2) Mennesket har en fri vilje;

(3) Altså er moralsk ansvar muligt.

Den positive skole benægtede præmis (2). Den anså det for videnskabeligt bevist, at menneskets vilje som alle andre fænomener underligger årsagsloven. Og kom følgelig til den konklusion, at moralsk ansvar ikke har nogen mening. Herimod kan fremføres to indvendinger.

For det første, at det er for letvindt at tro, at determinismen er »videnskabeligt bevist«. Det er i vore dage almindeligt erkendt, at den deterministiske tese, hvorledes den nu end nærmere skal formuleres, ikke er en empirisk sætning og hverken kan definitivt bekræftes, eller afkræftes, ad erfaringens vej. Den udtrykker ikke, som en naturlov, en vis iagttagelig lovmæssig sammenhæng mellem fænomener; men postulerer – om den skal kunne bære konklusionen – at alle fænomener, den menneskelige vilje inclusive, undtagelsesfrit og under alle omstændigheder underligger årsagsmæssig lovbestedthed. Og det er en påstand, der efter sit indhold rækker ud over enhver endelig erfarings grænser.² Striden mellem determinisme og indeterminisme kan ingenlunde anses for udkæmpet. Den moderne atomfysik har blæst nyt liv i den, og der er endda dem, der mener, at det er godtgjort, at der findes atomare fænomener, der principielt unddrager sig enhver lovmæssighed.³ Striden fortsætter, og anstrengelserne bør, tror jeg, foreløbig nok så meget rette sig mod at finde ud af, hvorledes der kan gives en meningsfuld interpretation af de to teser, som mod at afgøre hvilken af dem, der er den sande. Givet er, at vi ihvertfald må stange en pæl gennem den naive tro på, at determinismen er »naturvidenskabeligt bevist«.

For det andet – og det er i mine øjne det væsentlige, så længe determinismestrident blusser videre – at den positive skoles slutning, negationen af moralens mulighed, kun er mulig fordi man fortsat fastholder den klassiske skoles udgangspunkt, præmis (1): at moralsk ansvar forudsætter, at mennesket er i besiddelse af en fri vilje i betydning af en vilje, der ikke (eller ikke under alle omstændigheder) underligger årsagsloven. Eller, kan vi også sige, det postu-

lat, at om den deterministiske tese er sand, da er al tale om moral og moralsk ansvarlighed meningsløs.

Men dette postulat er efter min og mange andres⁴ mening urigtigt. En fyldestgørende argumentation til støtte herfor vil udkræve præciserende interpretation af determinismens meningsindhold og logisk analyse af dens implikationer. Det falder ud over, hvad jeg kan påtage mig i denne sammenhæng. Her må jeg nøjes med at anføre en betragtning, der i nogen grad kan sandsynliggøre min opfattelses rigtighed.

Men først vil det være hensigtsmæssigt at præcisere dens indhold. Når jeg bestrider, at moralsk ansvar forudsætter indeterministisk viljesfrihed, ligger heri ikke nogen benægtelse af, at moralsk ansvar forudsætter en frihedstilstand i en vis forstand, nemlig hvad man kunne kalde frihed som *handlefrihed*. Alle er enige om, at moralsk ansvar forudsætter, at det i en vis forstand havde stået i den skyldiges magt at handle anderledes end han gjorde. Han er ansvarlig, hvis han kunne have gjort det rigtige, og det vil sige, at han ville have gjort det, om han havde villet det med tilstrækkelig styrke, om han med alvor havde gjort sig sin pligt klar og bestræbt sig på at opfylde den. Han er ansvarsfri, hvis han ikke kunne have handlet anderledes, og det vil sige, hvis der forelå sådanne ydre eller indre tvingende omstændigheder, som gjorde al viljesmæssig anspændelse virkningsløs. Derfor er den, der handler i febervildelse eller under en uimodståelig impuls' tvang ansvarsfri.

Herom er som sagt alle enige. Det striden står om er, hvorvidt moralsk ansvar ud over sådan handlefrihed forudsætter frihed i en anden og dybere forstand, egentlig *viljesfrihed*. De, der hævder dette, gør gældende, at moralsk ansvar må være udelukket også i tilfælde af, at den skyldige kunne have gjort det rigtige (altså ville have gjort det, om han havde villet det), nemlig hvis hans mangelfulde vilje ikke er andet end det årsagsbestemte produkt af arvelige anlæg, milieu, og livshistorie. Moralsk ansvar for-

udsætter ikke blot, at man kunne have *handlet* anderledes, men også at man kunne have *villet* anderledes. Antager man med determinismen, at dette er udelukket, følger heraf, at al tale om moral og moralsk ansvarlighed er meningsløs.

Lad os kalde den doktrin, at moralsk ansvar er uforenelig med determinisme, for inkompatibilisme. Og den slutning, at moralsk ansvar er en umulighed, for moralnihilisme.⁵ Det vil da ses, at moralnihilisme forudsætter en kombination af determinisme og inkompatibilisme. Det er da også netop denne kombination, der foreligger i den positive skole og dens moderne forlængelse.

Den betragtning jeg vil indskrænke mig til at gøre gældende går ud på, at moralnihilismen er et filosofisk spekulativt produkt, hvis urimelighed er så indlysende, at der aldrig er nogen, der for alvor har accepteret denne tese, selv ikke de filosoffer, der med varme har forsvaret den i deres bøger. Den kan sammenlignes med den filosofiske subjektivismes lære om at omverdenen blot er et skin og i virkeligheden kun eksisterer i min oplevelse (*esse est percipi* – man fortæller om en filosofiprofessor fra svunden tid, der yndede at stille kandidaten det spørgsmål, om der i eksaminationslokalet fandtes andre personer end kandidaten selv, og lod ham dumpe, hvis han svarede ja). Lige så lidt som jeg tror på, at nogen filosof i sit liv for alvor har tvivlet på omverdenens realitet, lige så lidt tror jeg, at Ferri, Kinberg, eller nogen anden »positivist« for alvor i deres liv har forkastet moral og moralsk ansvarlighed som meningsløs tale. Har disse mennesker aldrig følt moralsk indignation og vrede og i gerning givet udtryk herfor; har de aldrig reageret med irritation og bebrejdelser, når man krænkede dem; har de aldrig bebrejdet sig selv noget og følt et ansvars tyngde – kort sagt, har de aldrig reageret som andre mennesker?

Naturligvis har de det. Helt pudsigt er det, når selve deres forkastelse af den moralske indignation antager karakter af – moralsk indignation. Efter at Hospers har slået

fast, at determinismen udelukker moralsk forargelse, og at vi gode borgere, der ikke er kommet i strid med loven bør huske, at dette ikke skyldes, at vi er moralsk bedre end forbryderne, men at vi har været *heldige*, fortsætter han således: »There is one possible practical advantage in remembering this. It may prevent us (unless we are compulsive blamers) from indulging in righteous indignation and committing the sin of spiritual pride, thanking God that we are not as this publican here.« (»Der kan være en praktisk fordel forbundet med at huske dette. Hvis vi ikke er uforbederlige vanerevsere, kan det afholde os fra at hængive os til selvretfærdig indignation og begå den synd der består i åndelig stolthed, idet vi takker gud for at vi ikke er som denne tolder«).⁶ Hvilket altså vil sige, at amoralisten Hospers stempler en vis holdning som synd og takker Gud for, at han ikke er som dem, der takker Gud for, at de ikke er som denne tolder.⁷

At basere diskussionen af kriminalpolitiske problemer på en sådan moralnihilisme der fornægter hvad vi alle i praksis tror på, og iøvrigt er udledt af en i bedste fald højst tvivlsom deterministisk filosofi, ville være urimeligt. Jeg kan slutte mig til M. R. Ayers der siger: »Det er lige så grotesk for en reformerende lovgiver at forsøge at definere retlig ansvarlighed, eller ganske at afskaffe dette begreb, med støtte i en metafysisk determinismes argumenter, som det ville være for en raketkonstruktør at tage hensyn til Zeno's argumentation for umuligheden af bevægelse«.⁸

7. *Det pragmatiske argument, at straffens præventive formål gør tilregnelighed irrelevant, er en vildfarelse udsprunget af begrebsforvirring.*

Barbara Wootton er, som tidligere omtalt, for *sophisticated* til at mene, at determinismen er bevist, og meningsløsheden af begreber som moralsk ansvar og strafferetlig tilregnelighed dermed godtgjort. Men man behøver, siger hun, heller ikke at tage stilling til denne filosofiske strid. Det afgø-

rende er, at tilregnelighedsbegrebet, hvad enten det har mening eller ej, ihvertfald er irrelevant for den kriminalistiske debat. For, hvis straffens formål er prævention, og ikke gengældelse, er der ingen anledning til at gøre tilregnelighed til en betingelse for straf. »For this purpose it is unnecessary to ask whether an offender is, or is not, a free agent, or a responsible person in the sense that he could, if he wished, have done otherwise than he did«. (»Set i forhold til dette formål er det unødvendigt at spørge, hvorvidt den der har begået en overtrædelse er en fri agent, d. v. s. en ansvarlig person i den forstand at han, hvis han havde ønsket det, kunne have handlet anderledes end han gjorde«).¹ Det vil dog ikke sige, at gerningsmandens psykiske habitus er uden al betydning. Domfældelse (conviction) skal ske uden at skele til nogen tilregnelighed, men ved den efterfølgende fastsættelse af den kriminalretlige følge (sentence) vil en bedømmelse af gerningsmandens psyke være relevant. Forfatterinden skildrer den fremtidige kriminalproces således:

The legal process for determining who has in fact committed certain actions would continue as at present; but once the facts had been established, the only question to be asked about delinquent persons would be: what is the most hopeful way of preventing such behaviour in future? In criminal procedure the ageold conflict between the claims of punishment and of reformation would thus be finally settled in favour of the latter. (Den retspleje hvis mål er at fastslå, hvem der faktisk har begået visse handlinger, ville fortsætte på samme måde som nu; men når kendsgerningerne engang står fast, vil det eneste spørgsmål vedrørende forbryderens person være dette: På hvilken måde kan vi bedst forhindre tilsvarende adfærd i fremtiden? Den ældgamle konflikt indenfor den kriminelle retspleje mellem krav om straf og krav om forbedring ville således være afgjort definitivt til fordel for det sidste).²

Altså: Når straffens formål er prævention, er der ingen anledning til at gøre tilregnelighed til en betingelse for domfældelse. Denne slutning er en kortslutning, der øjensynlig stiltiende forudsætter flere præmisser. Eksplicit kan den formuleres således:

- (1) Kriminallovgivningens formål er prævention, ikke gengældelse;
- (2) Kriminallovgivningen bør udformes under hensyn tagen til sit formål og alene til dette;
- (3) Det kriminalretlige system bør derfor udformes og fungere alene med præventive formål for øje, og ikke for at give udtryk for moralsk misbilligelse;
- (4) Tilregnelighedskravet har kun mening som betingelse for en moralsk misbilligelse;
- (5) Tilregnelighedskravet bør derfor elimineres som ubegrundet.

Den fundamentale fejl i denne slutning fremgår straks af præmis (1). Den deri indeholdte modstilling af »prævention« og »gengældelse« som to tænkelige formål for kriminallovgivningen, er meningsløs. Som jeg udførligt har begrundet det andetsteds, hviler den på en sammenblanding af forskellige spørgsmål og en misforståelse af de klassiske gengældelsesteorier.³ Det er en helt urimelig antagelse, at gengældelse skulle være formålet, altså den interessebestemte, tilsigtede virkning, for kriminallovgivningen. Klassiske gengældelsesteoretikere som Kant og Binding har da heller aldrig hævdet noget sådant. Det problem, de har beskæftiget sig med, var det moralfilosofiske spørgsmål om statens moralske ret til at underkaste det enkelte menneske straffens lidelse, ofte de sværeste indgreb i hans frihed, legemlige integritet, ja selve livet. Det var ikke straffelovgivningens tilsigtede virkninger de spurgte efter, men straffedommens moralske begrundelse (også kaldet straffens retsgrund). Og deres lære gik ud på, at ikke sociale nyttehensyn, men alene det forhold, at et individ har forbrudt sig (d. v. s. på skyldig måde krænket loven), kan retfærdiggøre, at han straffes. Kravet om brøde – d. v. s. gerningsmandsforhold + skyld betinget af tilregnelighed og tilregnelighed – er altså et restriktivt moralsk hensyn, der begrænser og betinger statens ret til at benytte straffelidelse til fremme af sociale formål (prævention). Det udelukker straf af ikke-gerningsmænd (gidsler) og straf af uskyldige

gerningsmænd, uanset om sådan straf måtte være effektiv ud fra præventive nyttehensyn.

Man er derfor fra begyndelsen kommet ind på et galt spor ved at stille »prævention« og »gengældelse« op overfor hinanden som alternativer. Og man kører videre ind i fejltagelsernes land, når man herfra slutter, at hvis formålet er prævention (hvad ingen vil benægte), så må dermed al tale om skyld, tilregnelighed, misbilligelse, og gengældelse, være udelukket.

Dette er fundamentalt forkert – og her er vi ved et hovedpunkt i denne debat – fordi *misbilligelse* (der, når der gives udtryk for den overfor den anklagede, kaldes *bebrejdelse*) *selv er en adfærdsreaktion med handlingsdirigerende (præventiv) funktion.*⁴ I misbilligelse og bebrejdelse lægges der en mere eller mindre kølig afstandtagende, uvenlig eller rent ud fjendtlig holdning for dagen overfor den skyldige. Reaktionen kan variere i styrke indenfor en vid skala, der spænder fra mild bedrøvelse og op til hvidglødende vrede og indignation, der kan slå ud i voldelig aggression (lynchning). I alle tilfælde virker misbilligelsen som en handlingsdirigerende faktor, fordi den opleves af den ramte som et ubehag, et onde, en lidelse. Herudover vil den i mange tilfælde, især når den udgår fra personer med autoritet eller kollektivt fra det omgivende sociale milieu (samfundet), virke på den måde, at fordømmelsen accepteres af den ramte, optages i hans egen moralbevidsthed, og derved kommer til at medbestemme hans fremtidige adfærd, ikke blot af frygt for et onde, men også af respekt for det, der anses for ret og rigtigt.

Straf opleves i vort nuværende samfund som udtryk for misbilligelse fra omgivelsernes side, der stempler den straffede på en måde, en moralsk neutral kur ikke gør det. Der kan ikke være tvivl om, at straffens moralske stigma er af stor betydning for straffesystemets præventive virkning, såvel den afskrækkende som den moraldannende. For mange mennesker virker sikkert den med straffen forbundne skam og infami mere afskrækkende end selve straf lidelsen,

eller ihvertfald som et højst følbart tillæg til denne. Straffen, selv blot en bøde, opleves ikke som blot en afgift man betaler for at begå overtrædelse – på lignende måde som man betaler entré for at gå i Tivoli. Men ganske særlig må straffens moralsk censurerede karakter antages at være af betydning for dens moralstimulerende og moraldannende funktion. I nordisk straffeteori er det med styrke blevet gjort gældende, at straffens generalpræventive virkning i første række afhænger af dens evne til at cementere og eventuelt forme den moralitet, der er levende blandt samfundets medlemmer. Med »moralitet« kan man i denne sammenhæng tænke såvel på vurderinger og attituder, der umiddelbart er af moralsk karakter og direkte angår en vis adfærd, fx mord, tyveri (den materielle retsbevidsthed); som på en indstilling af respekt for loven fordi den nu engang er landets lov og uafhængig af, om dens krav (fuldtud) stemmer med ens direkte moralske vurderinger (den formelle retsbevidsthed). Hvis dette, som jeg tror, er rigtigt, vil det sige, at straffesystemets moralske aspekt, straffens karakter af moralsk misbilligelse, via den moralpåvirkende effekt er af afgørende betydning for systemets generalpræventive funktion.

Denne højst nyttige effekt er det man ifølge Barbara Wootton's og ligesindedes kriminalteori skal give afkald på, ved at afmoralisere kriminalsyste­met og lade en moralsk neutral »kur« fortrænge straf (som misbilligelse). Hvorfor? Med hvilken begrundelse? Der er ikke anført noget rationelt, praktisk argument til støtte herfor, alene den oplagte urimelighed og fejlslutning, at dersom straffesystemets formål er præventivt, altså handlingsdirigerende, er der ikke plads i det for nogen moralsk misbilligelse – altså netop den reaktion, der efter sit inderste væsen og mening er en handlingsdirigerende faktor!

Barbara Wootton kan ihvertfald ikke fornægte det faktum, at straffedommen i dag faktisk intenderer at være og faktisk opleves som udtryk for moralsk misbilligelse.⁵ Der er næppe grund til at tro, at dette forhold vil ændre sig i

en overskuelig fremtid. Jeg mener endvidere at have begrundet den påstand, at nogen sådan ændring heller ikke er ønskelig, vurderet ud fra straffelovgivningens præventive formål. De følgende ræsonnementer sker derfor ud fra den forudsætning, at straffedommen har karakter af en moralsk censur.

Når dette står fast falder dermed Barbara Wootton's argumentation for, at der ikke er plads for noget tilregnelighedskrav i det kriminalistiske system, til jorden. Den positive begrundelse for et tilregnelighedskriterium der er afgørende for, om den kriminalretlige reaktion skal have karakter af (misbilligende) straf, eller (neutral) kur, eller sikkerhedsforanstaltning, kan gives ud fra to forskellige synspunkter.

For det første: Skal straffedommen af befolkningen opleves som en moralsk misbilligelse af gerningsmanden og have den moralafficerende effekt som omtalt, er det nødvendigt at loven tager sådanne undskyldende omstændigheder i betragtning, der efter gængs moralopfattelse udelukker moralsk ansvar, og altså misbilligelse. Gjorde loven ikke det, beordrede den dommeren til forskelsløst at dømme børn og psykisk abnorme til straf på linie med normale voksne individer, ville kriminalsystemet i befolkningens øjne komme til at stå som manifestation af en brutal magtvilje, og ikke som eksponent af samfundets moralsk funderede krav og moralske misbilligelse af deres tilsidesættelse. Systemet ville herved tabe sit greb i befolkningens moralitet og miste en væsentlig del af sin generalpræventive effekt. Samtidig ville den afskrækkende virkning antagelig styrkes noget, fordi den chance, der under den bestående orden findes for at unddrage sig straf og anden følge under foregivende af forbigående utilregnelighed (chock, drømmeagtig tilstand, hashrus, o. lign.), ville forsvinde. Men den præventive gevinst på denne konto må anses for ubetydelig i forhold til tabet på konto af straffens moralafficerende virkning. Dette synspunkt fører altså til, at det ville være *uklogt, formålsirrationelt* at afskaffe til-

regnelighedskriteriet og dermed sondringen mellem straf og andre foranstaltninger.

For det andet: Lovgiveren, og vi der søger at vejlede ham ved at udvikle en begrundet kriminalpolitisk teori, er også selv mennesker med moralske anskuelser, der stiller visse krav til vore handlinger – og da ikke mindst til dem, der består i at lovgive om, under hvilke betingelser vore medmennesker (eller vi selv!) skal dømmes til straf, altså en behandling, der på én gang er lidelse og misbilligelse. Også vi accepterer specielt den moralske anskuelse (antager jeg da), at der er psykiske omstændigheder, der udelukker moralsk ansvarlighed. Forsåvidt vi gør det, føres vi ud fra dette synspunkt til en anden begrundelse for bevarelse af et tilregnelighedskriterium: At afskaffe det ville føre til *moralsk uforsvarlige, uretfærdige* domfældelser.

De to forskellige begrundelser modsiger naturligvis ikke hinanden. De er samvirkende motiver. De betyder, at en vis handlemåde bedømmes som både klog og moralsk påkrævet.

Står det således fast, at et tilregnelighedskriterium er påkrævet, er det ikke dermed sagt *hvilket*. Hvad man kan kalde den almindelige moralbevidsthed er nemlig på dette punkt højst uartikuleret. Udelukkelse af moralsk ansvar finder udtryk i gængse vendinger som fx. disse: »Han kunne ikke gøre for det«, »han gjorde det ikke med vilje«, der udelukker ansvar for hændelig, og muligvis også uagtsom forårsagelse, og altså vedrører tilregnelighedskravet, der ikke drøftes i denne sammenhæng. Tilregnelighedskravet kommer til udtryk i vendinger som »han vidste ikke, hvad han gjorde«, »han var helt ude af sig selv«, »han gjorde det ikke af egen fri vilje«, »det var sygdommen, ikke ham der gjorde det«, »han var offer for en uimodståelig impuls«. Det er imidlertid alt andet end klart, hvad der er den nærmere mening med udtalelser som disse. De synes at pege på psykiske omstændigheder, der udelukker enten *indsigt* i den begåede handlingens natur (børn, åndssvage, afsindige med vrangforestillinger); eller som ophæver eller

formindsker *evnen til på normal måde at kontrollere og beherske impulser* (narkomaner) »rasende« (afsindige, folk i indre og ydre tvangssituationer).

Under disse forhold er det en påtrængende opgave for filosoffer og kriminalister at analysere disse udtryk for at finde frem til deres mening og så udtrykke denne i formler, der er acceptable for den juridiske teknik. Denne analyse bør imidlertid være af ikke blot konstaterende, men også af kritisk vurderende art. Vi kan ikke acceptere vore spontane eller indoktrinerede moralske attituder som åbenbaringer af evige sandheder. Vi må tro, at den moralitet, der vokser frem i et samfund og opleves af individerne som selvgyldige krav, i virkeligheden (d. v. s. uden at det er bevidst) dirigeres af behov og interesser. Det er derfor moralkritikkens opgave i analyse og kritisk refleksion at tage den positive, oplevede moralitet op til efterprøvelse, for at finde ud af, hvilke hensyn der har drevet den frem, og hvorledes den må vurderes i lys af bevidst accepterede vurderingsprincipper. Kort sagt, vi må forsøge at rationalisere vor oplevede moral. Og specielt vort oplevede moralske tilregnelighedskriterium, eller måske snarere de tilløb dertil, vi er i besiddelse af.

Men det er en opgave, der falder udenfor denne afhandlings tema. Det går på om et tilregnelighedskriterium overhovedet bør bibeholdes eller ej, ikke, i bekræftende fald, på dets nærmere formulering.

8. *Umulighedsargumentet hviler på overspændte krav til den erkendelse moral og jura må bygge på.*

Ovenfor under punkt 3 har jeg omtalt det argument hos Barbara Wootton, at tilregnelighedskravet må opgives simpelthen fordi det – såsnart man går ud over M'Naghten reglernes snævre, rent forstandsmæssige kriterium – ikke er muligt at opstille et meningsfuldt og praktisk anvendeligt kriterium. Som jeg bemærkede allerede i den sammenhæng, finder jeg, at forfatterindens udredninger herom, især hen-

des betragtninger over begreberne mental sundhed og sygdom og deres relevans for kriminalretten, er interessant og tankevækkende læsning. Jeg gad fx vide, hvad egentlig det danske retslægeråd mener, når det som autoritativ ekspertinstans om en person udtaler, at han har sadistiske tilbøjeligheder uden at disse dog kan betegnes som sygelige. Hvad menes der med at karakterisere en tilbøjelighed som sygelig, og hvorledes konstateres det i givet tilfælde, om sygdom foreligger eller ej? Kan man ved iagttagelse på basis af expertmæssig sagkundskab objektivt konstatere, om en person på nogen måde er åndelig syg – på lignende måde som man kan fastslå, om han lider af tuberkulose eller nogen anden erkendelig legemlig sygdom? Hvis Retslægerådet med at kalde en tilbøjelighed for sygelig blot mener, at den gør sig gældende med større styrke end hos folk som flest, er jeg bange for, at min egen tilbøjelighed for filosofi også må betegnes som sygelig. Med hvilken relevans? Hvilken moralsk eller strafferetlig relevans knytter der sig til selve det statistiske faktum, at en person i en vis henseende er anderledes end folk som flest?

Det spørgsmål vi her skal beskæftige os med er imidlertid, om hendes betragtninger, uanset deres interesse i sig selv, er egnede til at bære den konklusion, at tilregnelighedskravet må elimineres. Svaret må blive benægtende.

Umulighedsargumentet må på forhånd vække forundring. Hvorledes kan man tilråde at opgive en sondring med den begrundelse, at den er umulig at foretage? Det ville da være vrøvl at fraråde en mand at hoppe over Rundetårn med den begrundelse, at det er umuligt. Det er jo dog et faktum, at vi i praksis som den nu foregår, sondrer mellem tilregnelige og utilregnelige personer; og da denne sondring dog ikke sker ved lodtrækning eller andet lykketræf, må den i en vis forstand være mulig.

Det viser sig da også, at forfatterinden tænker på umulighed i en vis snævrere betydning, nemlig at det ikke er muligt at formulere tilregnelighedskriteriet således, at eksperter på objektivt, videnskabeligt grundlag, og uden ind-

blanding af mere eller mindre subjektive vurderinger, kan besvare det spørgsmål, om en bestemt person i en bestemt situation var tilregnelig eller ej. De spørgsmål, der i praksis stilles til de sagkyndige, er disse i virkeligheden ikke i stand til at svare på med videnskabelig autoritet.

Hendes argumentation herfor er øjensynlig opbygget med en sådan udvidelse af M'Naghten reglerne for øje som foreslået af *British Medical Association*. Herefter skal utilregnelighed – ud over de tilfælde i hvilke den handlende ikke vidste, hvad han gjorde – anerkendes, når disse to betingelser er opfyldt: (1) den anklagede begik handlingen under indflydelse af en sådan emotionel forstyrrelse, at han ikke besad den fornødne magt til at afholde sig selv fra at begå den; og (2) at denne forstyrrelse var resultatet af en mental sygdom. I overensstemmelse hermed falder hendes argumentation i to dele: (1) det er umuligt objektivt at fastslå, om en impuls var uimodståelig eller blot, som kendsgerningerne udviser, faktisk ikke blev modstået; og (2) det er umuligt objektivt at fastslå om en person lider af mental sygdom eller ej.

Lad os tage det sidste argument først, for det er lettest at komme om ved. Det rammer nemlig kun et tilregnelighedskriterium der, som det er omtalt, inkorporerer kravet om mental sygdom i sig, men er irrelevant for rent psykologisk formulerede kriterier. Når man ser bort fra det foreslåede kriteriums historiske baggrund i M'Naghten reglerne, er det svært at forstå, hvorfor betingelse (2) skal knyttes til betingelse (1). Hvis en person handlede under tvang af en uimodståelig impuls, kan det så ikke være lige meget om denne tilstand var resultatet af mental sygdom eller ej? Ja, er det endda ikke snarere sådan, at vi anser personen for mentalt syg, *fordi* han handlede under en uimodståelig impuls' tvang? D. v. s., at tvangen er kriterium for sygdom, og sygdom ikke årsag til tvangen?

Tilbage står det første af argumenterne, det der går ud på, at det er umuligt at fastslå om en impuls var uimodståelig eller ej. Til støtte herfor anfører forfatterinden, som

citeret ovf., den almene erkendelsesteoretiske betragtning, at sådan indsigt ligger ud over det empirisk mulige, fordi det ikke er muligt at krybe ind i en anden mands skind. Denne betragtning skyder over målet. Hvis den var rigtig, ville den betyde, at det er udelukket overhovedet at tillægge noget psykologisk forhold nogen moralsk eller retlig relevans. Den forhindrer da heller ikke forfatterinden i selv, i anden sammenhæng, at acceptere muligheden af indsigt i andre personers psyke. Hun accepterer jo de klassiske M'Naghten regler, der forudsætter indsigt i den anklagedes forstandsmæssige status. Og hun anerkender, at anklagedes mentale forhold, specielt endda hans »evne til selvkontrol«, må tages i betragtning, når man efter domfældelsen skal tage stilling til, hvilken behandling der skal bringes i anvendelse. Det siges, at den rådgivende psykiater »uden tvivl har sin egen mening om mandens tilregnelighed og evne til selvkontrol«. Men, tilføjes det, »disse er og må forblive blotte meninger der, for at bruge Lord Parker's ord, ikke kan gøres til genstand for videnskabeligt bevis.«¹ Så er evnen til selvkontrol altså dog noget psykiateren har en mening om. Og denne mening kan vel ikke være det rene gætteværk uden al empirisk fundering.

Sådan fundering findes da efter min mening også. Blot tror jeg, at problemet skal formuleres noget anderledes. Det er sikkert ikke muligt at godtgøre, at en impuls er absolut uimodståelig, altså uovervindelig ganske uanset, hvilke modstående bevægende kræfter, der mobiliseres mod den. En person, der efter heltemodig kamp bukker under for sit begær efter at ryge eller drikke, vil måske sige, at hans begær var uimodståeligt, og vi andre vil måske efter vor almindelige erfaring om lignende tilstande give ham medhold heri. Men dette udelukker ikke, at samme person i samme situation kunne have overvundet sit begær, hvis han var blevet tilbudt en million kroner for at udskyde tilfredsstillelsen en begrænset tid; eller hvis han var blevet truet med sikker, øjeblikkelig og voldsom lidelse, hvis han gav efter. Psykiaterne oplyser, at der er få sindssyge, der

ville begå en forbrydelse, medens en politibetjent overvågede dem.²

Den uimodståelighed af en impuls, der skal kunne begrunde utilregneligheden, må derfor fortolkes på en eller anden måde som betinget, relativ. Måske noget i retning af, at impulsen efter almindelig erfaring skal være af en sådan styrke, at den normalt ikke lader sig overvinde, hverken ved moralske appeller (formaninger, selvformaninger, bebrejdelser, selvbebrejdelser); eller ved trusler om sanktioner, der ikke er sikre, øjeblikkelige og voldsomme; eller af frygt for handlingens skadelige eftervirkning i forhold til agentens egne interesser. Og herom har man utvivlsomt empirisk viden, omend af mere eller mindre sikker natur. Den hviler i alle tilfælde på iagttagelser af, om de omtalte motivationer under visse typiske omstændigheder normalt har vist sig virkningsløse. Man ved fx med stor sikkerhed, at begæret efter narkotika hos en person, der gennem længere tid har været forfalden til brug af midler med tilvænningsvirkning, er i denne forstand uimodståeligt. I andre tilfælde er erfaringsgrundlaget mindre sikkert og hviler mere på den trænede eksperts rutinerede skøn end på objektive kriterier og objektivt påviselige data. For så vidt har Barbara Wootton ret: Utilregnelighed kan i mange tilfælde ikke konstateres med videnskabelig objektivitet, på samme måde som man kan påvise forekomst af kræft. Men dette forhold bør ikke forskrække hverken moralfilosoffen eller juristen. For de må vide, at dette så langt fra er noget for tilregnelighedsbegrebet særegent, men tværtimod de normale vilkår for moralsk og juridisk bedømmelse og behandling af mennesker. At sondre er nødvendigt – også selvom sondringen ofte ikke er skarp, men beror på skøn og munder ud i grænsezoner, hvor alle skel fortaber sig.

Mangel af forståelse for uimodståelighedskriteriets relativitet har medført, at man er tilbøjelig til at antage uimodståelighed, blot fordi en impuls pånøder sig automatisk, men under omstændigheder, hvor ingen modvirkende kræf-

ter gør sig gældende. Således fx i tilfælde af posthypnotisk suggestion³. Der indføres her i den suggereredes psyke en impuls, der forekommer som en tvang, fordi den ikke er rationelt begrundet i den suggereredes interesser og behov. Til gengæld er der i de typiske forsøgsanordninger heller ingen modstående motivationer til ikke at foretage handlingen, og der er derfor ikke grundlag for at kalde den uimodståelig. Noget lignende gælder kleptomani. Den riges trang til at stjæle forekommer os »unormal«, »sygelig«. Men der er ingen holdepunkter for, at den skulle være mere uimodståelig end den fattiges »normale« trang til at berige sig.⁴

9. *Teorien om forbrydermennesket og undervurderingen af straffens generalpræventive virkning er støttemotiver i kampen mod straffen.*

I det foregående har jeg beskæftiget mig med de tre piller hvorpå det kritiserede kriminalpolitiske program hviler, nemlig determinismeargumentet, den misopfattelse, at prævention og misbilligelse er alternative formål for straffen, og umulighedsargumentet; og har søgt at vise, at ingen af dem er i stand til at bære bygningen. Tilbage er at omtale et par støttebuer af mindre central betydning. Det er troen på forbrydermennesket og den dermed forbundne undervurdering af kriminalsistemets generalpræventive effekt.

Teorien om forbrydermennesket blev udviklet af Lombroso og, som det fremgår af fremstillingen ovenfor under punkt 2, overtaget af Ferri. En af hans grundlæggende teser gik netop ud på, at forbryderen ikke er udrustet med forestillinger og følelser som andre mennesker, men på grund af organiske og psykiske anormaliteter udgør en speciel varietet af den menneskelige slægt. I mindre udpræget formulering genfindes dette syn hos Kinberg. Han mener, at flertallet af forbrydere er voksne problembørn, hvis de da ikke ligefrem er mere eller mindre dybt abnorme eller syge mennesker.¹ De forekommer fortrinsvis blandt indi-

vider med biologiske læsioner, især hjernelæsioner, og blandt dem hvis udvikling er blevet hæmmet på grund af arvelige anlæg eller sygdomme.²

Det er klart, at jo mere man nærmer sig det synspunkt, at forbryderen typisk er en organisk og mentalt abnorm person, des mere vil man stimuleres til den indstilling, at det kriminelle reaktionssystem bør udformes med helbredelse eller uskadelliggørelse uden moralsk censur for øje. Samtidig disponerer dette synspunkt til en undervurdering af systemets generalpræventive virkning. Således også hos Kinberg, der har anført en række synspunkter for afsvækkelser af troen på almenpræventionen.³ Men jo mere man koncentrerer kriminalpolitikken omkring det mål at bekæmpe recidiv, og fortrinsvis med kurative midler, des mindre anledning har man til at tillægge det nogen betydning, at straffedommen fremtræder som udtryk for samfundets misbilligelse af forbrydelsen. På denne måde går der en linje fra Lombroso's teori om forbrydermennesket og op til den kriminalpolitiske skole, der vil afskaffe tilregnelighed og straf.

Det falder udenfor min kompetence på egen hånd at tage stilling til teorien om forbryderen som en specifik, patologisk præget type. Men det må være mig tilladt at henvise til, at denne opfattelse ofte bestrides af moderne kriminologer. Som vidne kan jeg føre selveste Lady Barbara Wootton. Hun vender sig mod stereotyperne »the criminal« eller »the delinquent« og den deri implicerede tro på, at hvis vi bare ser tilstrækkeligt grundigt efter, så vil vi opdage at alle, der er straffet for overtrædelse af straffeloven fremviser visse karakteristika, især i nedarvede egenskaber, der adskiller dem fra resten af befolkningen.⁴ Hun hævder, at tilsyneladende dokumentation herfor skyldes statistisk-metodologiske fejlkilder. »The further it [criminological research] is carried and the greater the refinement of the methods of investigation used, the more closely does any group of miscellaneous criminals appear to resemble the population at large« (»Jo mere den [den kri-

minologiske forskning] udvikles, og jo mere de anvendte forskningsmetoder forfines, des mere viser enhver gruppe af forbrydere af en eller anden art sig at ligne befolkningen i det store og hele«).⁵

Medens Barbara Wootton således ikke deler anskuelsen om forbrydernes specifikke karakter, anlægger hun derimod, ligesom Kinberg, et højst skeptisk syn på kriminalsystemets generalpræventive virkning. Men hendes betragtninger til støtte herfor taber deres vægt, fordi hun øjensynlig er ukendt med teorien om straffens moralafficerende effekt. Hun taler kun om dens mulige afskrækkende (»deterrent«) virkning på potentielle forbrydere, og anfører at en sådan virkning forudsætter, at forbryderen forud for sin forbrydelse anstiller kalkulationer over strafrisikoen, hvilket kun kan tænkes at ske i de færreste tilfælde. Hun mener, at vi »er på det nærmeste komplet uvidende om den afskrækkende virkning på mulige forbrydere«, og at det af den grund vil være fornuftigt at give individualpræventive hensyn prioritet fremfor generalpræventive, såfremt de kolliderer med disse.⁶

De anførte betragtninger om den fornødne kalkulation rammer ikke straffens moralafficerende virkning. Og det er ikke rigtigt, at vi faktisk ingenting ved om generalpræventionens betydning. Jeg kan herom henvise til flere afhandlinger af Johs. Andenæs, der på overbevisende måde har peget på iagttagelser og undersøgelser, der tillader os med rimelig sikkerhed at drage slutninger om generalpræventionens eksistens.⁷ Heroverfor forekommer også Kinberg's argumenter uden vægt. Det tør vel også siges, at det i dag er den overvejende mening blandt nordiske jurister og kriminalister, at straffens almenpræventive virkning, især som vane- og moraldannende, er en vigtig ting, der på ingen måde må negligeres i kriminalpolitikken.

10. *Resumé.*

Jeg mener i denne afhandling at have godtgjort, at grund-

⁷ Skyld

tankerne i den »kamp mod straffen«, der tog sit udgangspunkt i den positive kriminologiske skole, og som stadig har mange tilhængere, især blandt naturvidenskabeligt orienterede eksperter af forskellig art, er uholdbare. Det drejer sig om

(1) den vildfarelse, at moralsk misbilligelse, og straf som udtryk herfor, skulle være uforenelig med videnskabelig tænkning på deterministisk basis, en vildfarelse der skyldes ufordøjet filosofi;

(2) den vildfarelse, at moralsk misbilligelse, og straf som udtryk herfor, skulle være irrelevant når det antages at straffesystemets formål er prævention, en vildfarelse der udspringer af den begrebsforvirrende opfattelse at »prævention« og »gengældelse« er alternative formuleringer af straffens formål; og

(3) den vildfarelse, at det skulle være umuligt at formulere og praktisk arbejde med et tilregnelighedskriterium, en vildfarelse der har sin rod i overspændte krav til den erkendelse moral og jura må bygge på.

Men hermed er det naturligvis ikke godtgjort, at det kriminalistiske program, der udtrykkes i kravet om afskaffelse af straf, er forfejlet. Et program kan være godt selv om den begrundelse man har givet for det er dårlig. Men hvis der er hold i de tanker, jeg har fremført, må det være berettiget at forvente en fornyet kriminalistisk principdebat. Og i denne debat bør juristerne ikke lade sig imponere af arrogante »naturvidenskabelige« påstande om, at moralsk indignation, ansvar, og tilregnelighed er fordømme, der ikke hører hjemme i den fagre ny verden. Og de bør – indtil medicinerne har opfundet effektive antikriminalitetspiller – holde fast ved, at det er moralske kræfter, der cementerer samfundet, og derfor dem kriminallovgivningen må søge mobiliseret i kampen mod forbrydelsen. Men disse kræfter negligeres eller neutraliseres i samme omfang som forbrydelse identificeres med sygdom. Man møder en bekendt og hører han skal indlægges. Der er noget galt med nyrerne og måske også komplikationer med

stofskiftet. Man trøster ham; lægerne er jo så dygtige i vore dage. På tilsvarende måde i Kinberg's og Barbara Wootton's fagre ny kriminalverden: Nu skal han igen »indlægges«, jo, der er vrøvl med noget underslæb, og måske også komplikationer med falsk, og man trøster ham igen, for de *er* jo så flinke.

Juristerne bør også holde fast ved en moralsk-retlig tanke, der som sådan naturligvis ligger udenfor den medicinske sagkundskabs kompetence. Og det er den tanke, som ingen har formuleret med større styrke end Goos: Kravet om skyld, ansvar, tilregnelighed, er borgerens Magna Charta overfor statsmagten. For dette krav ikke blot begrundet, men også begrænser statens ret til at straffe. Hvis dette krav slettes, er individet grænseløst hjemfalden til samfundets tvangsomsorg gennem tidsubestemte behandlinger. Goos troede – ligesom så mange andre – at skyld og ansvar forudsætter en fri vilje i indeterministisk forstand, og lærte derfor at viljesfriheden er et postulat man må klamre sig til »med selvopholdelsesdriftens styrke«. »At fastholde dette postulat er en livsbetingelse for samfundet, når det ikke vil opgive alle de erobringer for en betrygget tilværelse i samfundet for sine medlemmer, som det har kostet mange kampe at vinde. Opgives det, er skråplanet for tilbageskridt til barbariet betrådt, og det vil ubønhørligt medføre tidligere eller senere alle sine værste konsekvenser.«¹ Vi kan slette troen på nødvendigheden af viljesfrihedens postulat. Tilbage bliver kravet i retssikkerhedens navn om, at voksne og tilregnelige personer straffes – og ikke prisgives en ubegrænset terapi.

Den ideologi, der ligger bag deisen om »kampen mod straffen« har i betydelig grad præget den kriminalistiske debat, især i Sverige. Dens indflydelse kulminerede måske i den betænkning om en »skyddslag« – og altså ikke en straffelov – der i 1956 under Karl Schlyters formandsskab blev afgivet af »strafflagberedningen«². Ved lovreformen i 1962 blev denne sprogbrug dog ikke fulgt. Der spores, så vidt jeg kan skønne, fra forskelligt hold en tendens til at

reagere mod den terapeutiske ideologi og dens udslag i tidsubestemte, frihedsberøvende domme. Jeg står ingenlunde alene med min skepsis.

Det er velkendt at i Sverige har allerede tidligere forfattere som Lundstedt³, Olivecrona⁴ og Ekelöf⁵, i overensstemmelse med deres syn på straffens moraldannende virkning advaret mod at eliminere straffen som udtryk for moralsk billigelse og slette skellene mellem tilregnelige og utilregnelige, mellem fængsel og sygehus. I Danmark har Stephan Hurwitz taget klar afstand fra den opfattelse »som sammenligner eller endog identificerer kriminalitet med sygdom, og den kriminalretlige reaktion med medicinsk behandling.«⁶ Han mener at en principiel afvejning af de to modstående grundbetragtninger næppe er mulig med krav på objektiv, videnskabelig gyldighed, men fremholder ud fra praktiske, kriminalpolitiske overvejelser at det, ihvertfald hvad angår forbrydelser af mere oprørende type, er ganske urealistisk at give afkald på at anvende (misbilligende) straffeforanstaltninger eller på at betegne dem som sådanne.⁷ I Norge har Andenæs betonet, at behandling kun i begrænset omfang kan træde i stedet for straf, og pegt på det retssikkerhedsproblem, der herved opstår.⁸

I de senere år har de tidsubestemte domme i stigende grad tiltrukket sig offentlighedens opmærksomhed; og de nyeste tendenser i den kriminalistiske litteratur synes at vende sig imod denne reaktionstype og den behandlingsideologi den udspringer af.⁹

NOTER

Til punkt 1

1. Og naturligvis ikke, som Olof Kinberg, »Punishment or Impunity«, *Acta Psychiatrica et Neurologica*, vol. 21 (1946), 429 f., 437, siger på afskaffelse af begrebet straf. Begreber lader sig ikke sådan udrydde.
2. Kinberg, *a. st.*, 437, 438.
3. Stephan Hurwitz, *Den danske kriminalret. Almindelig del* (1952), 619-20.

4. Jfr. ovf. s. 41 f.
5. Se herom Marc Ansel, »L'évolution de la notion de défense sociale«, *Festschrift tillägnad Karl Schlyter* 1949, 32 f.

Til punkt 2

1. Henri Ferri, *La Sociologie criminelle* (1893), 7.
2. *A. st.*, 261: »La raisonnement habituel qui sert au sens commun, à la philosophie traditionnelle et à l'école criminelle classique pour justifier la punibilité de l'homme a raison des crimes qu'il commet, se réduit à ceci: L'homme est donné de libre arbitre, de liberté morale, il peut vouloir le bien ou le mal; et partant, s'il choisit de faire le mal, il en est coupable et doit en être puni«. (»Det gængse ræsonnement som folk i almindelighed, den traditionelle filosofi og den klassiske kriminalistiske skole betjener sig af for at retfærdiggøre, at mennesker straffes for begåede forbrydelser, er simpelthen dette: Mennesket er udstyret med fri vilje, med moralsk frihed, det kan ville det gode eller det onde; derfor, hvis det vælger at gøre det onde, er det skyldigt heri og bør straffes herfor«). Jfr. 290 f.
3. *A. st.*, 262 f.
4. *A. st.*, 291, 293.
5. *A. st.*, 427, jfr. 330, 342, 344, 347, 419.
6. *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), 245 f.
7. Ferri, *a. st.*, 22.
8. *A. st.*, 407, 408, 429 f., 433.

Til punkt 3

1. Olof Kinberg, *Aktuella kriminalitetsproblemet i psykologisk belysning* (1930), 32 f., 38, 45, 47, 53 f., 56. Kinberg har skrevet en stor mængde afhandlinger, men den her citerede bog er hans hovedværk. *Basic Problems of Criminology* (1930) og *Les problèmes fondamentaux de la criminologie* (1960) er simple oversættelser heraf med ændret titel.
2. *A. st.*, 65 f., 68.
3. Kinberg i ovf. punkt 1, note 1 *a. st.*, 436-37, 439.
4. Se især Olof Kinberg, »Om den s.k. allmänpreventionen«, *SJT* 1953, 449 f., jfr. ndf. under punkt 9.
5. Kinberg i note 1 *a. st.*, 143.
6. *A. st.*, 144 f.
7. *SJT* 1929, 229, hvor Kinberg skildrer den klassiske doktrin således: »Straffet är sålunda till för att fylla ett metafysisk, teologisk krav på sonande, sanktion. Däremot saknar det praktiske psykologiska syften. Det bortser sålunda alldeles från

eventuelle psykologiske eller andre verkninger på den straffade sjelv och på samhället. Straffet skal utkrävas *quia peccatum*, icke, såsom den utilitaristiska doktrinen fordrer, *ne peccetur*.

Til punkt 4

1. Se fx *Royal Commission on Capital Punishment 1949-53 Report* (1953) § 289 f.; *Model Penal Code* (The American Law Institute, 1956), Tentative Draft No. 4, art. 2, Sec. 4.01; Barbara Wootton, *Social Science and Social Pathology* (1959), 231, med omtale af det af *British Medical Association* udarbejdede reformforslag; *Freedom and Responsibility*, ed. by Herbert Morris (1961), ch. VIII, *Legal Insanity*.
2. Se herom Barbara Wootton, *Crime and the Criminal Law* (1963), 59 f., 85 f.; H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility* (1968) 245 f.
3. Hart, *a. st.*, 193.
4. Wootton, i note 2 *a. st.*, 73-74.
5. *Social Science etc.*, 208.
6. *A. st.*, 207.
7. Kingsley Davis, »Mental Hygiene and the Class Structure«, *Psychiatry* (February 1938).
8. *Social Science etc.*, 216 f.
9. *A. st.*, 217.
10. *A. st.*, 225-26.
11. *A. st.*, 233-35.
12. *A. st.*, 240-44.
13. *Crime etc.*, 74.
14. »The M'Naghten Rules and Modern Concepts of Responsibility«, *British Medical Journal* (September 1954).
15. »The Concept of Responsibility«, *Journal of Mental Science* (Juli 1955).
16. *Social Science etc.*, 247.
17. *Crime etc.*, 77.
18. *Social Science etc.*, 247; *Crime etc.*, 40 f.
19. *Crime etc.*, 51.
20. Således også *a. st.*, 52: »If the object of the criminal law is to prevent the occurrence of socially damaging actions, it would be absurd to turn a blind eye to those which were due to carelessness, negligence or even accident«. (»Hvis straffelovens formål er at forhindre at der foretages socialt skadelige handlinger, ville det være meningsløst at sætte kikkerten for det blinde øje når det drejer sig om handlinger der skyldes skødesløshed, uagtsomhed eller endog hændeligt uheld«). Overfor disse klare udtalelser kan det ikke komme i betragtning, at

forfatterinden nogle steder på de følgende sider alene taler om uagtsomhed.

21. *Crime etc.*, 52–53.

Til punkt 5

1. *Crime etc.*, 52. Se også citater ovf. punkt 4 ved note 19.
2. Se ovf. s. 78 f. og s. 92 f.
3. Franz From, *Om oplevelse af andres adfærd* (1953), 82.
4. Per Olof Ekelöf, *Straffet, skadeståndet och vitet* (1942), 35, jfr. *TjR* 1968, 129.
5. H. L. A. Hart har udførligt udviklet dette synspunkt, se fx *Punishment and Responsibility* (1968), 44 f.
6. Hart, *a. st.*, 206.
7. Se ovf. afhandlingen »Straffens formål«.

Til punkt 6

1. Tanken har rødder langt tilbage i moralfilosofiens historie, se fx Spinoza, der i sin *Etik* (bog 4, teorem 51 og 63) lærte, at indignationen er af det onde og ikke bør diktere straffen. I et moderne filosofisk symposium udtalte adskillige af deltagerne sig i samme retning, fx John Hospers: »Someone commits a crime and is punished by the state; 'he deserves it', we say self-righteously – as if we were moral and he immoral, when in fact we are lucky and he is unlucky – forgetting that there, but for the grace of God and a fortunate early environment, go we«. (»En eller anden har begået en forbrydelse og er blevet straffet for den af staten. 'Han fortjente det', siger vi selvretfærdigt – som om vi var moralske og han umoralsk, medens sandheden er at vi har været heldige og han uheldig – og vi glemmer at hvis det ikke var for guds nåde og et lykkeligt opvækstmilieu, så gik vi selv i hans sko«). *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (Originaludgave 1958), 127. På lignende måde Paul Edwards, *a. st.*, 104 f. Fra den strafferetlige litteratur kan nævnes Franz von Liszt og mange andre, se herom Stephan Hurwitz, *Den danske kriminalret. Almindelig del* (1952), 106.
2. Jfr. fx Sir Davis Ross, *Foundations of Ethics* (1939), 213, 218.
3. Således fx Bohr, Heisenberg og Born – modsat Einstein, Planck, Schrödinger m. fl., se Percy W. Bridgman »Determinism in Modern Science« i *Determinism and Freedom* ed. by Sidney Hook (1958), 43 f., Collier Books ed. (1961), 57 f.
4. Kompatibilismen, d.v.s. foreneligheden af determinisme og moral, har en lang tradition bag sig. Lad mig i flæng nævne: Hobbes, Locke, Hume, Höffding, Jodl, Westermarck, Heymans, Ayer, Schlick, Stevenson. Fra det i forrige note nævnte samle-

- værk kan nævnes Blanchard, Brandt, Ducasse, Pap og Hook. – Det skal ikke nægtes, at også den modsatte opfattelse har og har haft fremragende tilhængere blandt filosoffer og jurister. Det er dog beskæmmende, at adskillige nyere nordiske forfattere fremfører denne opfattelse, som var den nærmest en selvfølgelighed og tilsyneladende uden anelse om den omfattende litteratur i emnet, se fx Frede Castberg, *Forelæsninger over retsfilosofi* (1965), 115 f.; Johs. Andenæs, *Avhandlinger og foredrag* (1962), 72 og 158 f.; Per Augdahl i *TfR* 1920, 359; Ernst Kallenberg i *SJT* 1949, 2; Tore Strömberg i *Theoria* 1957, 75.
5. Ordet »moralnihilisme« er naturligvis ikke taget i den betydning, hvori det ofte anvendes som betegnelse for Uppsalafilosofiens lære om moralske udsagns ateoretiske karakter.
 6. *Determinism and Freedom in an Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (1958), 126–27, (Collier edition, 138).
 7. Jfr. om Ingemar Hedenius' tilsvarende tese ndf. s. 179 f.
 8. *The Refutation of Determinism* (1968), 169.

Til punkt 7

1. *Social Science etc.*, 247.
2. *A. st.*, 251.
3. Jfr. ovf. s. 78 f. og s. 92 f.
4. Jfr. ovf. s. 44 f. og ndf. s. 184 f.
5. Dette implicerer ikke, at straffedommeren ved afsigelse af sin dom behøver at føle og/eller tilkendegive nogen misbilligelse. Såvidt jeg ved, er det i angelsaksisk retspleje dog ikke usædvanligt, at dette sker.

Til punkt 8

1. *Crime etc.*, 77.
2. »There are few cases of mental disease, except cases of advanced dementia, in which the patient is so completely dominated by his symptoms that he is uninfluenced in his behaviour by motives such as self esteem, fear of consequences, social sentiments, and a sense of duty, which regulate the behaviour of normal persons . . . An insane person who might otherwise commit an offence, might certainly refrain from doing so because a policeman is looking on . . .« (»Det er kun få tilfælde af sindslidelse, bortset fra fremskredne demenstillfælde, i hvilke patienten beherskes så fuldstændigt af sine symptomer, at hans handlemåde ikke påvirkes af sådanne motiver som selvtagtelse, frygt for følgerne, sociale følelser og pligtfølelse, der regulerer normale personers adfærd . . . En sindssyg som

ellers ville begå en forbrydelse vil sikkert afholde sig fra at gøre det hvis en politibetjent ser til . . .»). Angus McNiven (Physician Superintendent, Glasgow Royal Mental Hospital) i *Mental Abnormity and Crime* ed. by L. Radzinowicz and J. W. C. Turner (1944), 52 and 53.

3. Fx Paul Edwards i *Determinism and Freedom* ed. by Sidney Hook (1958), 106 (Collier edition, 118).
4. *Social Science etc.*, 233-35.

Til punkt 9

1. *SJT* 1943, 829.
2. *Acta Psychiatrica et Neurologica* vol. 21 (1946), 442.
3. *SJT* 1953, 449. I note 2 a. st., 440, siger han: »The thesis of the deterrent or moral-building action of the Penal Law in itself is a pure assertion unsupported by evidence.« (»Læren om straffelovens afskrækkende og moraldannende virkning er et postulat uden hold i erfaringen«). Dette er urigtigt, jfr. Johs. Andenæs' i note 7 citerede afhandlinger.
4. *Crime etc.*, 11, 17.
5. *A. st.*, 17-18 og den udførlige dokumentation i *Social Science etc.*, 301 f.
6. *Crime etc.*, 101, jfr. *Social Science etc.*, 252, 336.
7. »Straff og almenprevensjon«, *TfR* 1966, 1 f.; Almenprevensjon, illusjon eller realitet?«; *Afhandlinger og foredrag* (1962), 109 f.

Til punkt 10

1. C. Goos, *Den almindelige retslære II* (1892), 618, jfr. 519 f., 610 f.; Alf Ross, *Virkelighed og gyldighed i retslæren* (1934), 339 f.
2. *Skyddslag. Strafflagberedningens slutbetänkande*. SOK 1956: 55.
3. V. Lundstedt, *Principinledning* (1920), 77; *Till frågan om rätten och samhället* (1921), 94 f.
4. Karl Olivecrona, »Straffets vara eller icke vara«, *SJT* 1951, 575 f.
5. Per Olof Ekelöf, *Straffet, skadeståndet och vitet* (1942), 66; »Om rätt och moral«, *SJT* 1948, 275 f., 281.
6. »Criminality and Pathology«, *Acta Psychiatrica et Neurologica* (1946), 375 f.
7. »Om afskaffelse af straf«, *Festskrift tillägnad Karl Schlyter* (1949), 216 ff. Se også *Den danske kriminalret. Almindelig del* (4. udg.), § 13.
8. Johs. Andenæs, *Almindelig strafferett* (1956), 86 f., 88.

9. Se fx Inkeri Anttila, »Konservativ och radikal kriminalpolitik i Norden«, *NTfK* 1967, 237 f., 239, 243; Erik Christensen, »Skyld og straf« i Stig Jørgensen m. fl., *Skyld og ansvar* (1967), 79 f., 96; E. Hoeck-Gradewitz, »Kriminalpolitik ud fra socialpsykologiske synspunkter«, *NTfK* 1968, 40 f., 43, 45, 47, 51; Alvar Nelson, »Rättsäkerheten och individen« i antologien *Brott och straff* (1966), 34 f.

Om determinisme og moral

1. *Inkompatibilisme, d.v.s. uforenelighed af determinisme og moral, er ingen selvfølge.*

Jeg er enig med Stephan Hurwitz og Knud Waaben i at kriminalrettens principielle problemer kan og må løses uden indblanding i den filosofiske strid mellem determinisme og indeterminisme.¹ Alligevel kommer vi ikke udenom denne filosofiske debat så længe det er en kendsgerning at adskillige kriminalister anser den for relevant og gør deres standpunkt i denne strid til et væsentligt argument til støtte for et vist kriminalpolitisk program. Uanset hvad man iøvrigt måtte mene om programmet, må det være en opgave at påvise, at den støtte man ad denne vej mener at kunne give det ihvertfald er illusorisk.

Jeg tænker specielt på den rolle som deterministiske synspunkter har spillet indenfor den såkaldte positive skole i kriminologien og dens forlængelse i de moderne retninger der samles under devisen »kampen mod straffen«. Det er ikke alle herhen hørende forfattere der bygger på determinismen. Men for så vidt det er tilfældet kan de bærende tanker gengives således:

- (1) Determinismen må anses for videnskabelig bevist;
- (2) Determinismen indebærer at al tale om moralsk skyld og ansvar må anses for meningsløs; hvorefter følger
- (3) at det strafferetlige reaktionssystem bør udformes uden på nogen måde at bygge på de illusoriske ideer om moralsk skyld og ansvar, eller lade sig influere af de deraf betingede indstillinger af indignation og fordømmelse.

For at give et mere levende billede af hvad det drejer sig om, anfører jeg Hurwitz' fortrinlige, koncentrerede gen-

givelse af grundtrækkene i Frans von Liszt' strafferetlig-deterministiske opfattelse.

»Loven om kausalitet« er en nødvendig form for vor erkendelse. For vor erkendelse er der ingen virkning uden årsag. Dermed er intet sagt om, hvad der ligger hinsides vor erkendelse. Kausalloven gælder kun for tid og rum. Udenfor disses grænser er der plads for tro. Forbryderen som genstand for vor erkendelse er ubetinget ufri; hans forbrydelse er den nødvendige virkning af de givne betingelser. Forudsætningen for den strafferetlige ansvarlighed er den normale evne til at lade sig bestemme af motiver. Den farisæiske stillen sig over forbryderen må falde, når vi gør alvor af determinismen. Det er ikke vor »fortjeneste«, at vi ikke forlængst er kommet for straffedommeren, og det er ikke hans »skyld«, at forholdene har ført ham ind på forbryderbanen. Den etiske fordømmelse af forbryderen må opgives. Deterministen kan ikke nære anden følelse overfor forbryderen end overfor den smittefarlige syge. Hermed udelukkes ikke enhver værdidom. Vi foretrækker den begavede mand fremfor den ubegavede og føler os mere tiltrukket af den smukke kvinde end af den grimme, uden at disse værdidomme begrundes på fortjeneste og skyld. Samme stilling indtager deterministen overfor forbryderen. Ingen kan »gøre for«, at han er en stor kunstner, han kan heller ikke »gøre for«, at han er ond. Der kan knyttes en forskellig værdidom til forskellige handlinger, men dommen kan ikke bero på antagelse af en »skyld«, når det erkendes, at der »ikke kunne have været handlet anderledes«. Med begrebet »skyld« må også begrebet »gen-gældelse« falde. »Die Vergeltung auf deterministischer Grundlage ist nicht nur eine Versündigung des Herzens, sondern auch eine Verirrung des Verstandes«. (»Gen-gældelse på deterministisk grundlag er ikke blot en forsyndelse i hjertet, men også en vildfarelse af forstanden«).²

I min afhandling »Kampen mod straffen« har jeg omtalt og kritiseret lignende synspunkter fremført af Olof Kinberg. På et centralt punkt førte jeg dog ikke kritikken til bunds, men lovede senere at vende tilbage til sagen. Det er det jeg gør i denne afhandling.³

Som nævnt hviler den strafferetlige determinisme på to præmisser som man for kortheds skyld kan betegne som *Determinismepostulatet* (Determinismen er videnskabeligt bevist) og *uforenelighedsprincippet* (determinisme og ideerne om moralsk skyld og ansvar er uforenelige). Jeg anser dem begge for urigtige. Det er mit mål med denne afhandling at godtgøre dette hvad angår uforenelighedsprincippet. Hvis først urigtigheden af dette princip står fast kan det for den moralfilosofiske og kriminalistiske debat være det samme om »determinismen« (hvad der nu end nærmere må forstås herved) er en videnskabelig bevist lov; eller en filosofisk tese, velbegrundet eller forkastelig; eller blot en heuristisk arbejdshypotese – eller muligvis noget helt andet. Denne begrænsning af opgaven hænger sammen med, at medens jeg mener at kunne sige noget relativt fornuftigt om uforenelighedsprincippet, forekommer det mig forbundet med uoverstigelig vanskelighed at definere begreberne og formulere problemet på en sådan måde, at der kan siges noget fornuftigt om determinisme – eller indeterminismepostulatet. Jeg er tilbøjelig til at tro at striden herom er en strid om luftkasteller, og at interessen for dem vil dø bort når det står fast, at hvad der end kan siges pro et contra »viljens frihed« eller »årsagslovens universalitet«, så er dette ganske uden interesse for ret og moral.

Der kan næppe være tvivl om at den tese jeg ønsker at forsvare ikke stemmer med den ureflekterede populære opfattelse. Et rundspørge vil antagelig afspejle opfattelser som dem der er omtalt ovenfor i Hurwitz' referat af von Liszt. De fleste vil vel næppe engang spore noget problem, men betragte det nærmest som en selvfølgelighed at moralsk skyld er udelukket i samme omfang som vore handlinger underligger årsagslovens ubønhørlige nødvendighed.

Dette kan vel ikke undre. Det er mere bemærkelsesværdigt, at også en række nordiske forfattere, herunder jurister der skulle forudsættes at besidde nogen filosofisk dannelse, i samme anelsesløse uskyldighed går ud fra at der ikke er noget problem: Moralsk ansvar må for determinismen være en illusion. Således skriver fx Andenæs:

For den konsekvente determinist er de menneskelige handlinger et like lovmæssig produkt av sine forudsetninger som hvilket som helst fenomen i den ytre verden. Hadde en det tilstrekkelige kjennskap til den handlendes anlegg og miljø og dessuten til de lover som gjelder for det menneskelige sjeleliv, ville en etter deterministisk tankegang kunne forutsi en forbrytelse med samme sikkerhet som astronomene forutsier en solformørkelse. Forestillingen om en fri vilje og et personlig ansvar er for deterministen en illusion. Å bebrejde en person hans handlinger har like lite mening som å bebreide treet at det bærer dårlig frukt eller tigreren at den går på rov. Forestillingen om en rettferdig straff er for deterministen meningsløs. Nytteprinsippet er for ham det eneste mulige. Ikke alle determinister godtar konsekvensen. Men her må jeg erklære mig enig med v. Liszt, når han uttaler at »die Vergeltung auf deterministischer Grundlage ist nicht nur eine Versündigung des Herzens, sondern auch eine Verirrung des Verstandes« (»Gengældelse på deterministisk grundlag er ikke blot en forsyndelse i hjertet, men også en vildfarelse af forstanden«).⁴

Udtalelser i samme ånd, altså udtalelser der uden analyse og diskussion som en selvfølge går ud fra at determinisme og moral er uforenelige, genfindes fx hos Lundstedt⁵, Augdahl⁶, Kallenberg⁷, Leivestad⁸, Strömberg⁹, Lönquist¹⁰ – ja selv hos den filosofisk anlagte Castberg¹¹.

Dette må undre fordi selv et ret overfladisk kendskab til filosofiens historie må gøre det klart, at uforenelighedsprincippet langtfra er nogen selvfølge. Meningerne har tværtimod været stærkt delte. Uden at have foretaget

nogen optælling, endsige afvejning, er det tilmed mit indtryk at den skole som William James kaldte den »bløde determinisme« – netop fordi den hævdede foreneligheden af determinisme og moral – har været den dominerende, ganske særligt indenfor den empiristisk orienterede filosofi med hvilken nyere nordisk filosofi fortrinsvis er beslægtet. For blot at nævne et par af de mest indflydelsesrige nordiske filosoffer: Høffding¹² og Westermarck¹³. Bag dem står en lang tradition i moralfilosofien: Jodl¹⁴, Heymans¹⁵, Hume¹⁶, Locke¹⁷, Hobbes¹⁸, Augustinus¹⁹ – for at nævne nogle af de bedst kendte. Og samme tankeretning har fortsat sig op til de mest moderne forfattere, fx Dewey²⁰, Ayer²¹, Ryle²², Stevenson²³, Schlick²⁴, Hartnack²⁵, Blegvad²⁶.

Men også den modstående skole, altså den der hævder moralens uforenelighed med en konsekvent determinisme, tæller mange og fremragende tilhængere. Man kan dele dem i to grupper der mødes i uforenelighedsprincippet, men er uenige om, hvilke af de uforenelige dele de vil fastholde. På den ene side de »hårde determinister«, det er dem der fastholder determinismen og derfor må afvise al tale om moralsk skyld og ansvar. Blandt disse kan nævnes fx Spinoza²⁷, Ferri²⁸ og de øvrige tilhængere af den »positive kriminologi«, Broad²⁹, Edwards³⁰, Hospers³¹, og Hedenius³². På den anden side »libetarianerne«, d. v. s. dem der fastholder moralens mulighed og derfor en vilje ubunden af årsagsloven. Mest bekendt som repræsentant for denne retning er vel Kant³³ og fra nyere tid Taylor³⁴ og Campbell³⁵.

Striden mellem *kompatibilister* (forenelighedsteoretikere) og *inkompatibilister* er altså gammel og indgroet. Jeg har ved at gennemlæse en stor del af litteraturen fået det indtryk, at argumentationen er blevet ret så stationær. Det er de samme argumenter der går igen og igen uden at den ene part er i stand til at overbevise den anden. Groft forsimplet er stillingen denne. Man er enige om *at* spørgsmålet må besvares på grundlag af hvad vi almindeligvis i

moralsk tale forudsætter som betingelse for moralsk ansvar; og *at* det herefter er en fundamental betingelse at agenten »kunne have handlet anderledes«. Uenigheden sætter ind når man går ind på en analyse af, hvad der nærmere ligger i denne vending. Kompatibilisterne hævder at der hermed sigtes til situationer i hvilken agenten besad *handlefrihed*; og mener hermed at han ikke var undergivet nogen ydre eller indre tvang der forhindrede ham i at handle på anden måde *om han havde villet*. Inkompatibilisterne mener at frihed i denne forstand ikke er nok til at begrunde moralsk ansvar. Hvad kan det nytte, siger de, at han ville have handlet anderledes *om han havde villet det*, hvis han ikke var i stand til at *ville* det. Det moralske ansvar må forudsætte ikke blot handlefrihed, men også *viljesfrihed* i indeterministisk forstand.

Men hvad er kriteriet for, hvilken af disse tolkninger der er den rigtige? Begge parter appellerer til samme forudsatte almindelige enighed i moralopfattelsen som den lægger sig for dagen i gængse vendinger og sondringer. Jeg tror ikke vi kommer videre uden at grave et stik dybere. Hvorledes må problemet stilles præcist? Af hvilken art er, nærmere bestemt, den »meningsløshed« eller »umulighed« som siges at ramme moralen om determinismen er sand? På hvilket grundlag kan de problemer det her drejer sig om analyseres og besvares? Er den almindelige opfattelse som den lægger sig for dagen i moralsk tale højeste instans, eller kan den gøres til genstand for rationel kritik? Den følgende fremstilling må vise om det er muligt ad denne vej at tilføre diskussionen nyt liv.

Det første skridt på vejen må være at søge at præcisere hvorledes problemet må stilles.

2. *At A ikke kan gøres retligt ansvarlig for x betyder at A ikke med rette kan dømmes for x.*

Man plejer at formulere problemet som et spørgsmål om, under hvilke betingelser en person *kan* gøres moralsk an-

svarlig for noget. Hvis nu svaret går ud på at moralsk ansvar forudsætter at betingelserne B_1 , B_2 , og B_3 er opfyldt, så betyder det, siger man, at såfremt disse betingelser (herunder fx at »viljen« er »ubundet af årsagsloven«) ikke kan opfyldes, så er moralsk ansvar en *umulighed*, al tale herom *meningsløs*. Men det er ikke umiddelbart klart hvad der menes med de kursiverede udtryk. De hårde determinister, der jo hævder dette, må dog indrømme at man ligefuldt i en vis faktisk forstand kan gøre moralsk ansvar gældende. Vi gør det jo dog alle hver eneste dag i den forstand, at vi faktisk udtaler misbilligelser og fremfører bebrejdelser og faktisk bliver forstået af vore medmennesker. Hvad skal det så sige at dette ligefuldt er *umuligt* og vor tale *meningsløs*?

På dette punkt kan det, tror jeg, være oplysende først at studere det tilsvarende spørgsmål hvad *retligt* ansvar går.¹

At en person A er retlig ansvarlig for forholdet x vil efter sædvanlig juridisk sprogbrug sige at A opfylder samtlige betingelser der er nødvendige og tilstrækkelige for at han i en proces for statens domstole kan domfældes for x , d. v. s. idømmes straf, erstatning eller anden sanktion. Det er herved forudsat at x betegner overtrædelse af en retsnorm. Når et ansvar gøres gældende er det altid med den begrundelse, at der er begået noget der i medfør af en vis normativ orden ikke burde være sket, og som derfor giver anledning til den reaktion der består i, at ansvaret gøres gældende. Når ansvaret er retligt, forudsættes derfor overtrædelse af en retsnorm. Om vi for simpelhedens skyld holder os til det retlige *strafansvar*, står x for en overtrædelse af en straffennorm.

Men hvilke er de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for domfældelse til straf, og på hvilket grundlag kan dette spørgsmål besvares?

Det sidste spørgsmål er enkelt: Betingelserne fastsættes i straffeloven. Denne består netop i direktiver rettet til dommeren om, under hvilke betingelser han skal idømme straf af en vis størrelse for en overtrædelse.

Det første spørgsmål lader sig konkret kun besvare ved total gengivelse af straffelovens regler. Men i generaliserende abstraktion kan betingelserne reduceres til to krav: (1) *A* må være *gerningsmand*, d. v. s. han må have begået en af de i loven som forbrydelse beskrevne handlinger uden at der foreligger nogen anerkendt objektiv *undtagelses-situation* der gør hans handling retsmæssig. Det kan fx være at *A* har slået *B* ihjel, men at dette er sket i nødværge. I så fald er *A* straffri fordi gerningen ikke misbilliges, men anses for retfærdiggjort af nødværgesituationen. (2) *A* må desuden være *skyldig*, d. v. s. i psykisk henseende opfylde visse betingelser der samles under navn af skyld. I kontinental ret er det almindeligt at opdele disse betingelser i to grupper under navn af krav om henholdsvis tilregnelser og tilregnelighed. Kravet om tilregnelser går ud på at overtrædelsen skal være begået under visse psykologisk (viljemæssige og forstandsmæssige) omstændigheder i gerningsmandens sind der på særlig måde knytter gerningen til ham, og ikke til tilfældige omstændigheder. Normalt kræves hvad der kaldes *forsæt*, undertiden blot *uagtsomhed*, som betingelse for straf. Kravet om tilregnelighed går ud på at ansvar udelukkes dersom gerningsmanden, da han begik overtrædelsen, befandt sig i en sjælelig tilstand der afviger fra det normale voksne individs psyke. Der kan være tale om forbigående eller varige psykiske forstyrrelser (sindssyge og lignende tilstande), om mangelfuld udvikling af åndsevnerne (åndssvaghed), eller om ung alder. Når en gerning ligger for dagen er man, uden særlige holdpunkter for det modsatte, tilbøjelig til at formode at skyldkravene er opfyldt. Disse kan derfor nok så træffende fremstilles som *undskyldninger* der kan fremføres af gerningsmanden. De *undtager* ikke gerningen i sig selv fra det strafbares område, men de *undskylder* manden, d. v. s. fritager ham for skyld.

Vi kan også sige: at *A* er ansvarlig for *x* betyder det samme som at *A med rette* kan straffes for *x*. At sige at noget sker *med rette* indeholder (i denne sammenhæng) en

henvisning til en som given forudsat retsorden, fx den danske. Det udtrykker at ifølge denne retsordens regler er den pågældende handlemåde tilladt, muligvis endog påbudt som pligt. At sige konkret at personen *A* med rette kan straffes for gerningen *x*, er altså det samme som at omtale en bestemt retssituation bestemt derved at retsordenens almindelige regler er bragt til anvendelse på foreliggende kendsgerninger. At hævde at *A* er ansvarlig for *x* er det samme som at hævde at der foreligger visse kendsgerninger der bedømt i henhold til den gældende danske straffelov medfører at *A* er hjemfalden² til straf.

Alt efter de omstændigheder hvorunder udsagnet, at *A* er ansvarlig for *x*, fremføres, kan det, med den angivne betydning, fungere på to forskellige måder. For det første som et indikativisk udsagn med informatorisk funktion, d. v. s. som et udsagn der tilsigter at oplyse at gældende dansk ret indeholder normer der medfører at *A* under de givne omstændigheder er hjemfalden til straf. Forstået på denne måde indeholder udsagnet en *omtale* af dansk ret, og er enten sandt eller falsk. For det andet som et direktivisk udsagn der ikke omtaler dansk ret, men *gør dansk ret gældende*. Den offentlige anklager der hævder at den anklagede er ansvarlig omtaler ikke dansk ret, men taler rettens eget sprog. Han ligesom identificerer sig med retsordenen og fremfører i dens navn dens krav. Han *oplyser* ikke om noget, men *kræver* *A* straffet. Dette krav er hverken sandt eller falskt, men begrundet eller ubegrundet. Hvis dommeren finder anklagen velbegrundet og kender den anklagede skyldig, er dette ikke blot en indikativisk påstand om, at kendsgerninger der betinger straf faktisk foreligger. Det er tillige en direktivisk præsentation af lovens krav om straf: Du er skyldig, d. v. s. du skal straffes. Og dette krav efterkommer dommeren i sanktionsansættelsen.

Pointen i disse betragtninger over det retlige ansvar er at gøre det klart at spørgsmålet om, under hvilke betingelser en person er retlig ansvarlig, kun kan stilles og be-

svares med henblik på en bestemt given retsorden, fx den danske. Der findes ingen retsorden *an sich* og intet retligt ansvar *an sich*. Et udsagn om, under hvilke betingelser en person ifalder ansvar, må altid forstås som en forkortelse. Underforstået er at de anførte betingelser gælder ifølge den og den retsorden.

I hvilken forstand kan man nu sige at *A* ikke *kan* gøres retligt ansvarlig for noget forhold når de og de betingelser ikke er opfyldt? Eller at retligt ansvar er en *umulighed* hvis det må erkendes at betingelserne er af en sådan art at de aldrig vil kunne opfyldes? Naturligvis er det hverken utænkeligt eller fysisk umuligt at *A* domfældes trods det at betingelserne efter loven herfor ikke var opfyldt. Betingelserne er ikke betingelser for at han kan domfældes men for at han kan domfældes *med rette*. Udsagnet at *A* ikke *kan* gøres ansvarlig; eller at det er *umuligt* at gøre ham ansvarlig når visse betingelser ikke er opfyldt, udtrykker altså ingen logisk eller fysisk nødvendighed, men en retlig. Udsagnet betyder at det vil være *retstridigt* at gøre en person ansvarlig medmindre ansvarsbetingelserne er opfyldt. Lovens angivelse af ansvarsbetingelserne må nemlig forstås således at disse ikke blot er tilstrækkelige, men også nødvendige betingelser for domfældelse. Hvis derfor dommeren domfælder uden at disse betingelser er opfyldt, gør han sig skyldig i en retskrænkelse, han begår en retstridig handling for hvilken han selv vil kunne drages til ansvar.

Når det er oplyst hvilke ansvarsbetingelserne er efter dansk ret, ved vi så meget. Men hermed er ikke sagt at de ikke kunne være anderledes. Erfaringen viser at de varierer fra retsorden til retsorden. Hermed opstår det *retspolitiske* spørgsmål, hvorledes ansvarsbetingelserne burde være når retsreglerne vurderes i lys af teoretisk indsigt i forbindelse med målsætninger og vurderinger og principper af forskellig art.

3. *At A ikke kan gøres moralsk ansvarlig for x betyder at A ikke med rette kan bebrejdes x. Udsagnet er af moralsk natur og refererer til en given moralitet.*

Lad os nu i lys af disse betragtninger se på, hvad det vil sige at være moralsk ansvarlig, og hvorledes spørgsmålet om betingelserne herfor kan stilles og besvares.¹

Også det moralske ansvar er noget der gøres gældende i anledning af krænkelse af en norm – i dette tilfælde en moralsk norm. Og også her betyder *det* at være (moralisk) ansvarlig for en overtrædelse at være den der *med rette* kan domfældes herfor. »Med rette« må i denne sammenhæng betyde at de betingelser for ansvar er opfyldt som den moralske norm fastsætter. Om dette er tilfældet eller ej afgøres i en proces der resulterer i en dom – omend disse dele ikke er institutionaliseret på samme måde som på rettens område. Domstolen kan være den anklagedes egen samvittighed, en tilskuers omdømme, eller en mere ubestemt gruppes »offentlige mening«. Og processen er naturligvis ganske formløs, omend den for samvittighedens domstol kan være mere dybtborende og inkvisitorisk end nogen juridisk. Dens mål er i alle tilfælde det samme som den juridiske proces': at fastslå om den moralske norms ansvarsbetingelser er opfyldte, om den anklagede er skyldig gerningsmand, og i så fald at gøre normens krav om sanktion gældende.

Ganske vist finder der ikke efter den moralske domfældelse en formelig sanktionsansættelse sted således som i den juridiske straffedom. Men ideen om moralsk ansvar er alligevel, ganske som ideen om retligt ansvar, udtryk for et normativt krav om sammenknytning af skyld og skyldfølge – den sanktion der består i misbilligelse. At stemple en handling som moralsk forkastelig, fordømmelig, implicerer logisk et krav om at handlingen skal misbilliges. Det ville være meningsløs (ulogisk) tale at sige. »Jeg fordømmer denne handling moralsk, men jeg misbilliger den ikke og forventer heller ikke at andre skal misbillige den«.

På den anden side må det betones at misbilligelsen ikke er identisk med fordømmelsen. Handlingen misbilliges *fordi* den er fordømt og misbilligelsen sker til opfyldelse af det i fordømmelsen implicerede krav herom. Medens fordømmelsen, den moralske dom, ligesom den juridiske, er en tankeakt der udtrykker en mening, består misbilligelsen, ligesom strafudståelsen, i faktiske handlinger der demonstrerer og udløser omgivelsernes uvilje overfor den skyldige.

Når misforståelser vedrørende disse forhold er så hyppigt forekommende skyldes det to ting. For det første, at der ikke efter den moralske domfældelse finder nogen formelig ansættelse sted af misbilligelsens art og størrelse. Vel kan misbilligelsen forekomme i mange former og styrkegrader – fra mild beklagelse og bedrøvelse til forskellige udtryk for afstandtagen og antipati, stigende grader af vrede og harme og op til hysteriske udslag af voldsudøvelse (lynchning) – men hvorledes kravet om misbilligelse realiseres beror mere på spontane følelsesmæssige reaktioner end på formelig ansættelse i medfør af anerkendte standarder og skalaer. For det andet og især, at domfældelsen selv kan fungere som en misbilligelsehandling, altså, om man vil, være selvfuldbyrdende. Dette tiltrænger nærmere forklaring.

Den moralske dom kan, ligesom den juridiske, være enten »extern« eller »intern«, d. v. s. enten et udsagn om moral eller et moralsk (moraliserende) udsagn. Ligesom den rådgivende advokat kan omtale retsordenen og dens krav uden at gøre disse gældende, således kan også en rådgivende ven passionsløst og helt informativt oplyse en anden om, hvorledes en vis handling efter hans mening må bedømmes moralsk (og derfor kræves misbilliget). Han kan gøre dette uden selv at lufte misbilligelsen. Han foretager simpelthen en kvalitetsbedømmelse eller karaktergivning, ganske på samme måde som den der er dommer på et dyrskue, censor ved eksamen, æblesorterer, eller »smager« til bedømmelse af te, vin eller smør. Ligesom et dårligt æble skydes ud fordi det ikke opfylder en given sorteringsstan-

dard, bedømmes en handling som dårlig, fordi den ikke opfylder en forudsat moralsk standard (og der ikke foreligger omstændigheder der fritager for skyld og ansvar). »Nej,« siger han til sin ven, »jeg mener faktisk at du ikke burde have handlet på den måde.« Han meddeler ham dette som en oplysning til vejledning for fremtidig adfærd (fx at give en undskyldning), men ikke for selv at misbillige det skete. For i denne situation er vennen netop kommet for at oplyses om, hvad moralens krav går ud på, ikke for at møde dem.

Men billedet skifter karakter når dommen over handlingen fremføres som en *bebrejdelse*. Ordene kan være de samme: »Det burde du ikke have gjort«, »Det var ikke rigtigt af dig,« altså vendinger der umiddelbart i sig selv kun udtrykker en bedømmelse af handlingen. Men efter situation, sammenhæng, og tonefald kan det være klart at funktionen ikke er informatorisk, at ytringen ikke fremsættes for at oplyse om moralens krav, men for at gøre dem gældende, at kræve misbilligelse og give udtryk for misbilligelse.

Dette kan ske på mange måder og i mange grader. Bebrejdelsen rummer altid et emotionelt moment, en vis kølig afstandtagen, en vis vrede, om ikke af personlig karakter så på vegne af de værdier og den almene orden som moralen er udtryk for. Bebrejdelser rummer et moment af fjendtlighed og aggression der antagelig evolutionært stammer ned fra hævnfølelsens spontane reaktion, men har mistet dennes egeninteresserede og ureflekterede karakter. Vreden kan stige til harme og indignation, og de aggressive emotioner kan blive så stærke at de slår ud i åben aggression fra skældsord til lussinger og lynchning. Må jeg til bekræftelse bede læseren prøve at sige ordene »Sådan en gemenhed! Din sjover!« således som han kunne tænke sig dem anvendt i en virkelig livssituation. Jeg tror at han vil føle i sig en spirende vrede og aggressionslyst der naturligvis kun kan være en svag genklang af de emotioner han ville opleve når situationen var alvor og ikke *make belief*.

Bebrejdelser er altså på én gang dom og sanktion, misbilligelse. Hermed stemmer det at folk faktisk ikke kan lide bebrejdelser. De virker som en straf: en på grund af skylden påført lidelse. Og derfor møder man bebrejdelser på en helt anden måde end den hvorpå man reagerer overfor informationer. Hvis nogen fortæller at Napoleon døde i 1820, eller fremsætter andre urigtige påstande eller teorier, kan det tænkes, at man er ligeglad og lader ham vrøvle, eller at man lidenskabsløst gør opmærksom på, at det var faktisk i 1821 Napoleon døde. Eller man siger: Nå, mener du sådan og sådan, det kan jeg nu ikke anerkende,« og så videre. Men sådan reagerer man ikke hvis nogen bebrejder én at man har båret sig forkert eller gement ad. Bebrejdelsen er en aggression der opfordrer til enten overgivelse (indrømmelse, undskyldning, afbigt, struben i vejret) eller til forsvar (påvisning af misforståelser eller mistolkninger af hvad der faktisk er sket, udredelse af motiver og hensyn, tolkninger af hvad moralen kræver).

Det skulle af denne sammenligning af det retlige og det moralske ansvar fremgå

- (1) at spørgsmålet om, under hvilke betingelser en person er moralsk ansvarlig, refererer til en forudsat moralsk norm (eller normativ orden) i hvilken disse betingelser er fastsat. Dets besvarelse er følgelig et norm-deskriptivt, indikativisk udsagn om indholdet af en vis given moralitet;
- (2) at det svar der er givet i og med en vis positiv moralitet kan gøres til genstand for kritik i en moralpolitisk diskussion i lys af indsigt i sagforhold, målsætninger, og vurderinger;
- (3) at den ikke-kunnen eller umulighed af at gøre en person moralsk ansvarlig der foreligger når betingelserne herfor ikke er opfyldt (eventuelt ikke kan opfyldes), er af moralsk natur. Den betyder at det efter den forudsatte normative orden vil være *moralsk forkasteligt* at give udtryk for misbilligelsesreaktioner overfor den pågældende.

4. *Inkompatibilismen forekommer i to varianter, en moralsk og en pragmatisk.*

Hvis nu denne analyse sammenholdes med den foreliggende litteratur er der god overensstemmelse forsåvidt som den almindelige opfattelse går ud på, at spørgsmålet om betingelserne for moralsk ansvar er et moralsk spørgsmål hvis besvarelse må gives gennem en analyse af moralske indstillinger. Det almindelige er imidlertid, at man ikke refererer til en bestemt given, positiv moralitet, men til en forudsat »almindelig moralbevidsthed«, principper som »vi« anerkender og lægger for dagen i »vore« moralske domme. Således siger fx Campbell – der hører til de få der har drøftet det metodiske spørgsmål om, hvorledes ansvars betingelser erkendes – følgende: »I know of only one method that carries with it any hope of success; viz. the critical comparison of those acts for which, on due reflection, we deem it proper to attribute moral praise or blame to the agents, with those acts for which, on due reflection, we deem such judgements to be improper. The ultimate touchstone, as I see it, can only be our moral consciousness as it manifests itself in our more critical and considered moral judgements« (»Jeg kender kun én metode der har nogen udsigt til at lykkes; nemlig den kritiske sammenligning af de handlinger for hvilke vi, efter moden overvejelse, finder det rigtigt at rose eller dadle gerningsmanden, med de handlinger med hensyn til hvilke vi efter moden overvejelse, finder en sådan bedømmelse upassende. Efter min opfattelse må prøvestenen i sidste instans være vor moralbevidsthed således som den manifesterer sig i vore kritiske og velovervejede moralske domme«).¹ Uden udtrykkeligt at præcisere metoden følger så godt som alle andre forfattere det samme spor.² Man analyserer »vor moralbevidsthed« ud fra den stiltiende forudsætning, at den er én og universel og i sig rummer det definitive og uomtvistelige svar på, under hvilke betingelser en person kan gøres moralsk ansvarlig.

Det hører til de sjældne undtagelser at en forfatter mere præcist angiver hvilken moralitet han lægger til grund for sin analyse. Jeg er faktisk ikke stødt på andre en Ingemar Hedenius og Harald Ofstad der har gjort dette. Hedenius angiver som sit objekt »den särskilda moraluppfattning, som är gemensam för mig själv och många andra någarlunda humana och av teologisk påverkan oberoende personer i nutidens västerländska kulturkrets.«³ Ofstad formulerer klart problemet som et moralsk-analytisk problem og erkender at dets besvarelse må være relativ til en vis forudsat moralopfattelse. Han opererer imidlertid ikke med faktisk forekommende («positive») moraliteter, men med »etiske systemer« som fx Kant's etik og Bentham's utilitarisme. Hans analyse begrænses til at angå to typer af etiske systemer kendetegnet ved henholdsvis retributive og teleologiske synspunkter på moralsk misbilligelse.⁴

Det er altså uomtvisteligt at problemet om det moralske ansvars betingelser og mulighed, ihvertfald hovedsagelig, er blevet opfattet som et moralsk problem i den forstand at dets besvarelse må bero på analyse af en vis forudsat moralitet. Derimod synes man ikke at have indset at problemet er et moralsk problem også i den forstand, at udsagnet om, at moralsk ansvar er udelukket når betingelserne herfor ikke er opfyldt (ikke kan opfyldes), selv er et moralsk udsagn der udtrykker, at det under disse omstændigheder er uberettiget (umoralsk) at gøre et ansvar gældende ved at give udtryk for misbilligelse.

Der forekommer imidlertid i litteraturen ved siden heraf også et andet synspunkt hvorefter det ikke blot er umoralsk, men også formålsløst (meningsløst), at gøre en person ansvarlig ud fra deterministiske forudsætninger. Således siger fx John Hospers: »It is foolish and pointless, as well as immoral, to hold human beings responsible for crimes.« (»Det er ikke blot tåbeligt og formålsløst, men også umoralsk, at gøre mennesker ansvarlige for forbrydelser«).⁵ Jeg kan også minde om von Liszt' tidligere citerede udtalelse: »Die Vergeltung auf deterministischer Grundlage

ist nicht nur eine Versündung des Herzens, sondern auch eine Verirrung des Verstandes« (»Gengældelse på deterministisk grundlag er ikke blot en forsyndelse i hjertet, men også en vildfarelse af forstanden«).

Dette synspunkt hviler øjensynligt på den forudsætning, at den moralske misbilligelse ikke (eller: ikke blot) er en spontan reaktion, men (eller: men også) – mere eller mindre bevidst – tjener et formål. Den moralske reaktion må forekomme formålsløs (meningsløs) i samme omfang som den deterministiske tese antages at udelukke at den kan tjene noget fornuftigt formål.

Inkompatibilismen foreligger således i to varianter, en moralsk og en pragmatisk. De vil i det følgende hver for sig blive gjort til genstand for analyse og kritik.

Den første variant findes fremstillet med usædvanlig klarhed i Ingemar Hedenius' afhandling »Idén om viljans frihed« der derfor vil blive lagt til grund for den efterfølgende drøftelse af den.⁸

5. *Hedenius hævder, at de krav vi efter vesterlandsk moralopfattelse stiller som betingelser for med rette at gøre moralsk ansvar gældende er uopfyldelige; og at vi derfor bør holde op hermed.*

Hedenius vil i den nævnte afhandling ikke drøfte spørgsmålet, hvorvidt viljen i en eller anden betydning er fri, men alene hvilken rolle ideen om viljens frihed faktisk spiller i »vårt moraliska rättsmedvetande« (139). Han har klart erkendt at spørgsmålet om, under hvilke betingelser en person med rette kan gøres til genstand for moralsk billigelse og misbilligelse, kun kan besvares i henhold til en bestemt given moralitet. Han har stillet sig den opgave helt nøgternt og konstaterende at beskrive hvorledes det i så henseende forholder sig efter moderne vesterlandsk moralopfattelse, specielt med hensyn til det spørgsmål, i hvilket omfang og i hvilken betydning »viljens frihed« ifølge denne moralitet er en betingelse for moralsk ansvar (144).

Den moralitet der er genstand for hans beskrivende analyse bestemmes, som nævnt, noget nærmere som »den særskilda moraluppfatning, som är gemensam för mig själv och många andra någorlunda humana och av teologisk påverkan oberoende personer i nutidens vesterländska kulturkrets« (141).

Udgangspunktet er at moralbevidstheden som ansvarsbetingelse kræver at den der gøres ansvarlig *kunne have handlet anderledes*. Spørgsmålet er hvorledes dette udtryk nærmere skal forstås. Metoden til dets løsning består i, ved refleksion over en række tænkte moralske situationer, at finde frem til hvad det er der angives med det nævnte udtryk. Forfatteren går herved øjensynligt ud fra at han besidder en umiddelbar intuitiv viden om, hvorledes »den vesterlandske retsopfattelse« vil reagere på spørgsmålet om moralsk ansvar i de tænkte situationer – antagelig fordi han identificerer sin egen spontane reaktion med den »almindelige moralbevidsthed«.

Resultatet af analysen er at »vor moralbevidsthed« som betingelse for moralsk ansvar kræver at agenten har handlet frit i tre forskellige betydninger.

For det første kræves det at han kunne have handlet anderledes i den forstand, at han ville have gjort det *om han havde villet*. Dette er ikke tilfældet hvis der er handlet under ydre eller indre tvang (146, 167). En matros der i dybeste fred og uden nogen tanke på at ofre sit liv for fædrelandet går ombord i et panserskib der helt uventet torpederes, kan ikke prises som en helt. Og den der under uudholdelig tortur tvinges til at røbe en hemmelighed kan ikke dadles herfor. I sådanne tilfælde beror gerningen ikke på manglende viljesanspændelse; den ville være blevet den samme uanset i hvor høj grad agenten havde villet noget andet. Jeg tilføjer for egen regning at frihed i denne betydning som fravær af tvang er det krav der efter de »bløde« deterministers (Humes og alle de andres) mening er den nødvendige og *tilstrækkelige* betingelse for moralsk ansvar.

Men efter Hedenius' (og de øvrige »hårde« deterministers) opfattelse er frihed i denne forstand nok en nødvendig, men ikke en tilstrækkelig betingelse. Gennem analyse af eksempler om voldsudøvelse under forskellige omstændigheder kommer forfatteren til det resultat, at det yderligere må kræves at handlingen kan tilregnes agentens karakter, hans personlighed, og ikke ekstraordinære ydre stimuli. »Hans vilja måste också ha varit fri i den meningen att den inte bestämdes af yttre förhållanden utan av honom själv« (161).

Frihed i disse to første betydninger er – jeg refererer stadig Hedenius – fuldtud acceptable begreber i den forstand, at de angiver krav der empirisk kan konstateres at være opfyldt eller ej. At viljen virkelig kan være fri i begge disse betydninger er utvivlsomt. Så langt er vore moralprincipper uangribelige fra fornuftens standpunkt. Men det er ikke tilfældet når vi kommer til den tredje betydning hvori vor moralbevidsthed kræver at viljen skal være fri som betingelse for at gøre moralsk ansvar gældende. Denne sidste betingelse kræver nemlig noget der ikke findes, noget der blot er en illusion (161, 163).

Ved at reflektere over vor moralske reaktion overfor en ungdomsforbryder opvokset arveligt belastet og milieumæssigt beskadiget, og overfor sindssyge, kommer Hedenius til det resultat at det ikke er tilstrækkeligt til at begrunde moralsk ansvar, at handlingen uden tvang er fremgået af agentens karakter. Vi må tilbageholde den moralske dom dersom agenten ikke selv er herre over, hvilken karakter han har, altså hvis denne er pånødt ham gennem arv og milieu. Det sidste og afgørende krav om frihed som betingelse for moralsk ansvar er derfor at den handlende kunne have haft en anden og bedre karakter end den han faktisk har; og det vil igen sige at han ville have haft en bedre karakter *om han havde villet det*. Men heller ikke dette er nok. Hvordan kan vi gøre manden ansvarlig hvis han ikke kunne ville noget sådant? Vi må derfor yderligere kræve at han kunne ville have en bedre karakter. Efter den

givne analyse af »at kunne noget« vil det igen sige, at han ville have villet have en bedre karakter om han havde villet det. Men også denne viljesakt må han kunne have udført, d. v. s. at han ville have villet ville om han havde villet ville ville o. s. v., o. s. v. Dette er meningsløst.

At denne fortsatte rekurs til en vilje til at ville o. s. v. o. s. v. er meningsløs erklæres nu (noget forbavsende og ikke nærmere motiveret) af Hedenius at være ensbetydende med, at moralbevidstheden som ansvarsbetingelse kræver at viljen er fri i den forstand, at den er årsagsløs. »Hans personlighed får inte ha bildats genom bestämda orsaker. Ty förmodar vi sådana orsaker, mister han sit rent moraliska ansvar i våra ögon« (163).

Om man nu antager – hvad forfatteren gør uden at argumentere herfor da dette ville falde udenfor den opgave han har stillet sig – at determinismen er sand, så vil det altså sige at vor moralbevidsthed som betingelse for moralsk ansvar kræver en viljesfrihed der ikke findes. Den stiller en betingelse der er uopfyldelig. Har man indset dette må den praktiske konsekvens, om man ikke vil handle imod sin egen moral, være at man enten holder op med at moralisere eller ændrer sine moralske principper. Da den sidste mulighed af forfatteren (uden nærmere begrundelse) erklæres for *aldeles* uantagelig, bliver forfatterens slutsats at vi bør ophøre med at gøre folk moralsk ansvarlige (145, 150, 163).

At den nødvendighed der antages at foreligge er af moralsk, ikke faktisk, art, synes ubestrideligt. Det er den logiske afslutning på tankegangen der jo er en analyse af, hvad vor moralbevidsthed kræver. Den stiller visse betingelser for at gøre moralsk ansvar gældende, d. v. s. give udtryk for misbilligelse. At handle i strid hermed er umoralsk, ikke faktisk umuligt. Forfatteren taler da også om, hvordan vi *bør* reagere når vi har indset at vor moral stiller betingelser for at misbillige noget der ikke lader sig opfylde (145). Videre erkendes det som en faktisk mulighed fortsat at betragte folk som helte og skurke, men

det menes at vi dog ikke vil gøre det blot fordi det kan være praktisk formålstjenligt, når det strider mod de principper vi selv anerkender (150-51).

I en anden afhandling¹ uddyber Hedenius de praktiske konsekvenser af sin opfattelse. Han erkender at moralsk misbilligelse, vrede, og indignation er nødvendige elementer i samfundslivet. »Det forekommer umuligt at et samfund eller en kultur skulle kunne fungere uden en ustandselig gengældelse af ondt med ondt eller i det mindste uvilje mod dem der er farlige«. »En generel afvikling af den moralske misbilligelse er . . . ikke ønskelig« (77 jfr. 72 og 68). En dobbeltmoral er derfor nødvendig hvor det drejer sig om vor opfattelse af den rigtige måde at reagere på overfor det der er uret. Den nødvendige indignation overlades til den vulgære moral, medens de subtile der har indset moralkravets uopfyldelighed vægrer sig ved at deltage heri. »De subtile både indser og ønsker, at de er undtagelser, fordi de for deres eget vedkommende ustandseligt tillader sig at suspendere indignationen til fordel for helt andre følelser. Kun når de ikke kan lade være, vil de tillade sig selv at føle moralsk vrede, eller også når det vil skade deres velbefindende at undertrykke aggressivitet, eller når de finder det nødvendigt at blæse i vredens horn for at gavne en nyttig sag« (77). Jeg beder læseren mærke dette sidste citat. Det viser klart (hvad også er det eneste konsekvente) at forfatterens uvilje mod at lægge moralsk forargelse (misbilligelse) for dagen er af *moralsk* natur.² Det er principielt umoralsk at misbillige. Men som andre moralske krav kan også dette vige overfor stærke modstående hensyn.

6. *Hedenius' beskrivelse af vesterlandsk moralitet er og må være urigtig.*

Hedenius angiver det som sin opgave at beskrive visse principper der indeholdes i en vis given moralitet, nemlig

den der betegnes som »den vesterlandske moralopfattelse«. Men findes en sådan, og hvorledes kan, i betræffende fald, dens indhold konstateres? Hedenius bemærker at det ikke er hans mening at denne moralopfattelse skulle være én og den samme hos alle indenfor den personkreds han sigter til. »Men det finns dock principer som är gemensamma för dem«, tilføjer han, og sigter hermed øjensynlig netop til principperne for, under hvilke betingelser moralsk ansvar kan gøres gældende. Der er ikke anført nogen dokumentation for denne påstand, og jeg må betvivle at den er rigtig. Der er vel nok visse gængse talemåder (»han kunne ikke gøre for det«; »han kunne jo ikke andet«; »han vidste ikke hvad han gjorde«; »han var helt ude af sig selv«) vedrørende ansvarets betingelser der kan siges at være fælles-eje indenfor en omfattende kulturkreds. Men når det kommer til deres anvendelse i praksis, og det vil sige til de kriterier der effektivt er afgørende for sondringen mellem skyld og ikke-skyld, betvivler jeg at der er almindelig enighed om deres indebyrd. I forventning om at Hedenius vil medregne mig til kredsen af »någorlunda humana och av teologisk påverkan oberoende personer« må jeg melde mig selv som vidne mod Hedenius' opfattelse. Jeg samstemmer ikke i alle tilfælde i hans moralske distinktioner, og end mindre i hans tolkning af, hvorfor disse distinktioner gøres. Hitler må for mig have haft nok så dårlige arveanlæg og nok så ulykkelige opvækstbetingelser – jeg fordømmer ham ligefuldt moralsk. Og jeg ved om adskillige der gør det samme.

Men lad os nu sige at vi ligefuldt tror på, eller ihvertfald vil undersøge hvorvidt det er tilfældet, at der findes visse alment accepterede principper om ansvarets betingelser, specielt om, i hvilken betydning en »fri vilje« er en sådan betingelse. På hvilken måde må man da gå frem for at konstatere, om sådanne principper findes og hvad de i bekræftende fald går ud på?

Det kan ganske sikkert ikke nytte at foretage et rundspørge til et repræsentativt udsnit af befolkningen. De fle-

ste vil antagelig slet ikke fatte de begreber og distinktioner der er tale om. Det er da heller ikke denne vej Hedenius er gået. Det han gør er at modstille og sammenligne situationer der formodes efter almindelig moralopfattelse at ville blive mødt med forskellig moralsk reaktion. Under visse omstændigheder undskyldes en handlemåde der under andre ville blive anset som forkastelig. Hedenius peger fx på, at vi ser anderledes på den der under tortur forråder sit land end på den der gør det frivilligt; anderledes på en ungdommelig, milieuskadet ungdomstyv end på den der havde bedre forudsætninger for at leve hæderligt; anderledes på den der slår en anden ned i nødværge end på den røveriske voldsmand (146, 151, 159). Ved at analysere sådanne distinktioner skulle det være muligt at finde frem til de kriterier der faktisk tillægges diskulperende virkning, og dermed til de omstændigheder der faktisk antages at betinge ansvar idet deres fravær virker diskulperende.

Denne fremgangsmåde kan jeg – med et vist forbehold, jfr. straks i det følgende – tiltræde. Men hvad jeg ikke kan begribe er, at den skulle kunne føre til det resultat, at den undersøgte almindelige moral hviler på et ansvarskriterium der er principielt uopfyldeligt (en indetermineret fri vilje), og derfor konsekvent må føre til at ethvert moralsk ansvar er udelukket. Hvordan kan man ved at studere det kriterium der ligger til grund for *givne moralske distinktioner* komme til det resultat at kriteriet er af en sådan art at *ingen distinktion* kan gøres? Der må være noget galt her. Vi udgik fx fra den distinktion, vi i vor moralske bedømmelse gør mellem den ulykkelige ungdomsforbryder og den der ikke på samme måde er ulykkeligt belastet; og fandt at vi fritager ungdomsforbryderen for moralsk ansvar fordi vi indser at han ikke selv har skabt sin karakter, men at denne er et ham påtvunget produkt af arv og milieu. Men det samme hævdes af Hedenius at gælde om enhver: Ingen har en årsagsløs karakter valgt frit af ham selv. Derfor, sluttet det, er alle moralske distinktioner meningsløse (umoralske). Altså: Det kriterium der begrundes en dis-

tinktion udfindes at være af en sådan art at det gør distinktionen umulig.

Det er i virkeligheden heller ikke deterministiske betragtninger der kan motivere at undskylde den omtalte ungdomsforbryder. Det er karakteristisk at inkompatibilister der vil demonstrere determinismens diskulperende effekt typisk kører frem med ungdomsforbryderen, specielt den miljøuskadede ungdomsforbryder. Det der er særegent for ham og kan begrunde en forskelsbehandling i hans favør, er ikke at hans vilje og karakter i højere grad er årsagsbestemt end andre menneskers, men: hans *ungdom* og hans *ugunstige opvækstmilieu*. Disse forhold kan begrunde at den korrektion, som han utvivlsomt har behov for, gives ikke som straf, men ved at bibringe ham den opdragelse han har måttet undvære. I vor moralske bedømmelse kan vi ikke komme uden om at han har vist sig som en skidt knægt. Men netop fordi hans karakter endnu ikke er stabiliseret træder den generaliserende-moraliserende reaktion tilbage til fordel for en individualiserende-pædagogisk. Vi koncentrerer os om de midler der må anses for bedst egnet til at bringe det unge menneske på ret køl og give ham en bedre start i livet. Og det er højst sandsynligt at den aggressive moralske fordømmelse er mindre egnet i så henseende end at møde ham med den venlige forståelse, og om muligt kærlighed, som han har måttet savne i sin opvækst.

Når jeg ovenfor sagde, at jeg kun med et vist forbehold kan godkende den af Hedenius fulgte metode, sigtede jeg dermed til, at der efter min mening findes en anden fremgangsmåde der er mindre behæftet med de fejlkilder der kan være forbundet med en intuitiv tydning af nogle få vilkårligt valgte moralske bedømmelsessituationer. Vi har, tror jeg, en langt mere håndfast og systematisk gennemtænkt nedfældning af »vor almindelige moralbevidstheds« ansvarsbetingelser i den borgerlige straffelovs regler om strafansvarets betingelser, specielt reglerne om forårsagelse, tilregnelser, og tilregnelighed. I det omfang straffen af be-

folkningen opfattes som en moralsk betinget reaktion, og straffesystemet finder almindelig godkendelse, må det antages at straffelovens skyldkrav afspejler de krav der stilles af gængs moralopfattelse. Det er nok muligt at retstekniske hensyn kan have givet lovens krav en drejning bort fra underliggende moralske indstillinger. Studiet af straffeloven bør derfor suppleres med undersøgelse af de betænkninger, overvejelser, og debatter der ligger til grund for straffelovens regler, med særligt henblik på heri at finde spontane udtryk for moralske vurderinger og hensyn. Det er også muligt at de juridiske studier bør suppleres med fELTSociologiske undersøgelser af befolkningens reaktion på retsafgørelser vedrørende skyldbetingelserne.

En sådan metode er naturligvis besværligere end den af Hedenius anvendte. Men den ville aldrig kunne have ført til det forbavsende resultat at »vor moralbevidsthed« stiller principielt uopfyldelige krav som betingelse for moralsk ansvar.

7. *Hedenius' tese rummer en selvmodsigelse og er derfor logisk meningsløs.*

Den tese Hedenius forsvarer må umiddelbart forekomme paradoksal. Den går nemlig, kort sagt, ud på, at det (efter vesterlandsk moralopfattelse) er umoralsk at moralisere; eller at det må misbilliges at man misbilliger noget. Han benægter at det fornødne grundlag for at misbillige Hitlers ugerninger er til stede. Men det afholder ikke ham selv fra at misbillige at vi andre misbilliger disse ugerninger.

Skønt modsigelsen synes åbenbar må sagen dog undersøges grundigere.

Vigtigt er det at holde fast ved (hvad der allerede er påvist), at udsagnet om at vi, om vi indser at determinismen er sand, må holde op med at moralisere (misbillige), er et moralsk udsagn. Nødvendigheden er af moralsk, ikke af logisk, psykologisk, eller fysisk natur. Grundtanken er jo, at moralen (*in casu* den vesterlandske) selv bestemmer

de betingelser hvorunder en handling kan og skal misbilliges; og *at* det har vist sig at disse betingelser er uopfyldelige. Disse betingelser er ikke blot tilstrækkelige, men også nødvendige. De bestemmer ikke blot hvornår det er berettiget at gøre ansvar gældende, men også hvornår det er uberettiget. Hvis det fx er en betingelse at der ikke er handlet under tvang, betyder det, at det er uberettiget (umoralsk, i strid med morallovens krav) at gøre ansvar gældende, når denne betingelse ikke er opfyldt. Heraf følger, at når det antages at morallovens betingelser er uopfyldelige, så er det moralstridigt (men ikke logisk, psykologisk, eller fysisk umuligt) i noget tilfælde at drage en person til ansvar. Hermed synes paradoksien uundgåelig: Det er umoralsk at moralisere, misbilligt at misbillige.

Alligevel kan modsigelsen, forsåvidt den beror på udsagnet's reflektive karakter, overvindes. Lad os betragte Hedenius' tese i denne formulering:

Jeg misbilliger at nogen misbilliger noget.

Den tilsyneladende modsigelse opstår derved, at udsagnet forstås som et reflektivt udsagn, altså således at det angår også sig selv: den udtalte misbilligelse rammer også sig selv, altså at misbillige at nogen misbilliger noget. Som jeg andetsteds udførligt har begrundet det, må (ægte) reflektive udsagn anses for meningsløse.¹ Fjerner vi reflektiviteten kan tesen udtrykkes på logisk uangribelig måde. Det kan ske på følgende vis.

Lad os kalde den misbilligelse der angår en menneskelig handling der ikke selv er en misbilligelse, fx at myrde, at lyve, at stjæle, for en misbilligelse af 1.ste grad (M_1°). Og den misbilligelse der retter sig mod en misbilligelse af 1.ste grad for en misbilligelse af 2.den grad (M_2°). Og således fremdeles. Hedenius' tese kan da udtrykkes således

Jeg misbilliger M_1° .

Heri er intet modsigende eller cirkulært. Sætningen udtrykker selv en misbilligelse af typen M_2° .

Ganske vist udtrykker denne sætning ikke udtømmende Hedenius' moralske standpunkt. Han godkender naturlig-

vis den i sætningen udtrykte misbilligelse M_2° . Hvis nogen skulle mene det modsatte, altså udtrykke M_3° , må Hedenius misbillige dette ved at udtrykke M_4° . Og så fremdeles. Hedenius må, om han udspørges, fortsat hævde udsagn af typen M_n° , hvor n er et lige tal.

Såvidt jeg kan se ligger der i denne mulighed for fortsættelse i det uendelige ikke nogen infinit regres der gør tesen meningsløs. M_2° er i sig selv fuldt ud forståelig. Den forudsætter ikke M_4° eller noget andet efterfølgende M som led i sin mening. Og tilsvarende kan siges om ethvert efterfølgende M . Rækken er *progressiv*, ikke regressiv. Den giver en regel for, hvorledes fortsatte spørgsmål kan besvares, men forudsætter på intet trin at disse spørgsmål er stillede og besvarede. Rækken kan sammenlignes med denne anført af Hart: Det forbydes at nævne et tal større end hidtil nævnt af nogen.² Hver begået overtrædelse forandrer forbudets specifikke indhold, men dets mening er ligefuldt til enhver tid præcis.

At rækken ikke er en meningsløs infinit regres fremgår også deraf, at det kan vises at den definit udtrykker M_2° og intet andet. Lad os fx antage at vi er nået op til M_{16}° . Det betyder et udsagn om, at M_{15}° misbilliges. Og da M_{15}° på samme måde betyder at M_{14}° misbilliges, bliver M_{16}° identisk med at billige M_{14}° . På samme måde bliver M_{14}° identisk med M_{12}° o.s.v., d.v.s. identisk med M_2° .

Men selvom vi således ved hjælp af typeteorien kan redde Hedenius' lære fra de refleksive udsagns paradoxi, falder den dog ligefuldt til jorden som selvmodsigende. Hans moralske tese M_2° betyder jo at han misbilliger M_1° , altså misbilligelser af menneskelige primærhandlinger såsom drab, løgn, o.s.v. Dette standpunkt nåede han til fordi han fandt, at »vor moralbevidsthed« gør misbilligelse (moralsk ansvar) betinget af krav der er uopfyldelige. Men de samme krav må da også stilles til den misbilligelse M_2° udtrykker, og følgelig er også M_2° en umulighed. Hedenius kan ikke bebrejde os andre at vi gør naziforbryderne ansvarlige for jødemordene. For hans begrundelse for at mis-

billigelse af naziforbryderne er udelukket – nemlig at misbilligelsesbetingelserne er principielt uopfyldelige – må også gælde for hans misbilligelse (M_2°) af vor primære misbilligelse (M_1°).

Man kan tænke sig den indvending fra Hedenius' side, at min kritik bygger på en misforståelse: Hans tese er ikke et moralsk udsagn om, at man ikke bør misbillige noget, men en psykologisk tese om, at indsigt i betingelsernes uopfyldelighed simpelt hen bevirker at man holder op dermed. Han taler undertiden om at vi »fornuftigvis må holde op med« at gøre moralsk ansvar gældende når vi har vundet denne indsigt. Til illustration af en sådan psykologisk reaktion kan fx anføres at jeg belaver mig på at fælde et træ der spærrer for en udsigt. Hvis jeg nu indser, at det ikke er det træ der spærrer jeg er ved at gå i lag med, holder jeg fornuftigvis op. Eller: jeg prøver at overtale en mand til at udlevere en oplysning, men opdager at det ikke er ham der ved besked derom. I sådanne situationer holder jeg fornuftigvis op med min påtænkte handlemåde fordi jeg har indset at den er formålsløs.

Men en sådan tolkning af Hedenius' lære er ikke mulig. De betingelser for moralsk ansvar som han opstiller er udledt af »vor moralopfattelse« og må derfor nødvendigvis udtrykke moralske krav, altså være betingelser for bebrejdelsens moralske *berettigelse*. Men den omstændighed, at jeg har indset at en handling er moralsk uberettiget, medfører ikke at jeg fornuftigvis må undlade at udføre den, men kun bevidsthed om at jeg ikke *bør* udføre den. Bevidsthed om hvad der er moralsk rigtigt, udelukker desværre ikke at vi dog gør det modsatte. Moralsk indsigt er ikke identisk med psykologisk nødvendighed.

8. *Subsidiært: Skulle Hedenius' beskrivelse af vesterlandsk moralitet være meningsfuld og korrekt, måtte opgaven blive at underkaste denne moralitet en kritisk efterprøvelse.*

Jeg har i det foregående gjort gældende (1) at tesen om ansvarsbetingelsernes uopfyldelighed ikke *kan* være en sand beskrivelse af en given moralitet (den vesterlandske) analytisk udvundet ved sammenligning af de tilfælde, i hvilke ansvar antages at foreligge, med dem, i hvilke dette ikke er tilfældet; og (2) at tesen om at det er misbilligt at misbillige, umoralsk at moralisere, er logisk nonsens.

Hertil føjer jeg nu et subsidiært argument. Lad os sætte at jeg har uret, altså at det virkelig forholder sig således at vesterlandsk moralopfattelse ret forstået sætter betingelser for moralsk ansvar der er principielt uopfyldelige. Hvad ville da følge heraf?

Hedenius siger, som nævnt tidligere, at i så fald må vi enten ændre vor moralopfattelse, eller holde op med at moralisere (fordi det ville være umoralsk). Enig. Stillet overfor dette alternativ vælger han det sidste med den begrundelse, at det første er *aldeles* uantageligt (145).

Her kan jeg ikke følge ham. Jeg ville øjeblikkelig emancipere mig fra en positiv moralitet af et så urimeligt indhold. Og ser intet der skulle gøre dette uantageligt eller på nogen måde forhindre mig heri. Den forudsatte konstatering af, hvad »vesterlandsk moralopfattelse«, som et historisk tids- og stedsbestemt kulturfænomen, indebærer, svarer ganske til en tilsvarende konstatering af, hvilke betingelserne for retligt ansvar er efter gældende dansk ret. I begge tilfælde foreligger en beskrivelse af en given, såkaldt »positiv« normativ orden, positiv dansk ret og positiv vesterlandsk moralitet. Og ligesom vi i retskritiske (retspolitiske) overvejelser kan gøre den foreliggende positive danske ret til genstand for kritisk vurdering og revision, således kan jeg også gøre den positive vesterlandske moralitet til genstand for moralkritiske (moralpolitiske) overvejelser. Disse kan tænkes at resultere i at jeg for eget vedkommende accepterer en ændret moral og agiterer for at også andre gør det.

Hvis Hedenius, med at afvise den mulighed at ændre vore moralske principper, skulle mene at det ikke står i

min magt at ændre »vesterlandsk moral« som foreliggende kulturfaktum, kan det være sandt nok. Men det forhindrer ikke at jeg kan ændre min egen moralopfattelse (hvis den nogensinde skulle have haft det forudsatte indhold). En sådan personlig-kritisk stillingtagen til den positive moralitet, i hvilken vi som tilhørende en bestemt kulturkreds vokser op, er intet exceptionelt, men noget som ethvert menneske der emanciperer sig fra infantilt-autoritære indstillinger oplever.¹

Jeg ville kunne forstå Hedenius om han, med Kant, anså samvittigheden som en himmelsk stemme, Guds røst i mit indre, der med umiddelbar evidens giver ethvert menneske apodiktisk sikker viden om den sædelige lov, det kategoriske imperativ.² I så fald kan der naturligvis ikke blive tale om nogen revision af moralbevidstheden. Men om man (og heri er Hedenius naturligvis enig³) på empiristisk grundlag betragter den moralitet et menneske fra barnsben opvokser i som et tids- og stedsbestemt kulturfænomen, ser jeg ingen grund til at man ikke i kritisk eftertanke skulle revidere »vore moralprincipper« således som vi finder dem givne i »vesterlandsk moralopfattelse«.

9. *En rationel diskussion af det moralske ansvars betingelser må ske i lys af misbilligens adfærdsdirigerende funktion.*

Det er ikke min hensigt i denne sammenhæng at foretage en moralpolitisk diskussion af ansvarsbetingelserne. Den opgave jeg har stillet mig sigter jo ikke mod at fastlægge disse betingelser, men alene mod at afgøre om de er af en sådan art at de gør moralsk ansvar uforeneligt med deterministisk filosofi. Og set i forhold til dette formål er det tilstrækkeligt at angive de hovedsynspunkter hvorpå en rationel kritik må hvile.

I så henseende er det aldeles afgørende at holde fast ved hvad der blev forklaret ovenfor under punkterne 2 og 3: Den moralske dom er ikke blot en indikativisk tankeakt i

hvilken det konstateres at en handling ikke opfylder en forudsat moralsk norms krav; men tillige et direktivisk krav om, at handlingen misbilliges. Misbilligelsen er den moralske norms sanktion. Den er ikke en tanke, en mening, men en handling eller et handlingsberedskab. Den fremtræder som en emotionel reaktion af uvilje overfor den der anses for skyldig. I bebrejdelsen smelter domfældelse og misbilligelse sammen til ét. Men misbilligelsen kan også give sig andre, ikke-verbale, eventuelt voldelige udslag.

At misbillige en persons handlemåde er altså i sig selv en handling, en emotionel udladning, svanger med virkninger af forskellig art for andre mennesker, i første række den mod hvem misbilligelsen retter sig.

Selvom misbilligelsen sikkert for det meste opstår som en spontan emotionel reaktion, og altså ikke som en overlagt handling med et vist formål for øje, er det ligefuldt muligt at spørge, om den ikke tjener et formål i den forstand, at den udøver en funktion ved at fremkalde virkninger af vital betydning for individet og samfundet. Hvis det, som jeg tror, er tilfældet, vil det være rationelt at kræve de betingelser hvorunder misbilligelse bør finde sted afpasset i overensstemmelse med formålsfunktionen. Videre er det muligt at betingelserne, uanset at misbilligelse ville være formålstjenlig, må skærpes ud fra andre modstående hensyn (restriktive principper).¹

For at forstå disse problemer er det af betydning at studere de moralske emotioners genesis. Jeg støtter mig i så henseende til Edward Westermarck's berømte og stadig gyldige værk *The Origin and Development of the Moral Ideas*.

Den moralske misbilligelse henregnes af Westermarck, sammen med vreden og hævnens, til de gengældende emotioner af fjendtlig karakter.

Vreden er den spontane, altså ikke-overlagte, fjendtlige reaktion mod den eller det der anses som årsag til en påført lidelse. (For egen regning tilføjer jeg at man efter min mening ikke skal bestemme vredens genstand ved hjælp af

årsagsbegrebet, men hellere sige at den retter sig mod den der umiddelbart opleves som angribende fjende). Man kan derfor ikke sige at vreden udfoldes med det formål at påføre lidelse, blot at dens funktion er at afvise et angreb.

Hævnen, derimod, er en overlagt reaktion ledet af et bevidst ønske om at påføre en aggressor lidelse til gengældelse for et angreb som det ikke lykkedes at afslå. Hævnen er en retarderet reaktion og forudsætter derfor en vis evne til at erindre, planlægge, og fastholde en intention. Den antages dog at forekomme hos en række højerestående dyr, bl. a. aber, elefanter, og kameler. Ligesom vreden er hævn en indbygget mekanisme der tjener individets beskyttelse. Bevidstheden om, at et overgreb vil blive mødt af efterfølgende gengældelse, er naturligvis en faktor der kan virke dæmpende på lysten til at angribe. Dette modsiges ikke af at hævn ofte, især i primitive kulturer, ikke retter sig mod den umiddelbare gerningsmand, men mod en gruppe han anses som solidarisk med, især hans slægt (blodhævn). Det kollektive ansvar er en naturlig følge af at kampen og fjendskabet opfattes ikke som individuelle relationer, men som relationer mellem slægter som handlende enheder.

Den moralske misbilligelse og indignation ligner vreden derved, at den er en spontan, fjendtlig reaktion overfor et overgreb; og hævn deri, at reaktionen kan udsættes og ytre sig i et overlagt ønske om tilføjelse af lidelse (straf). Men den adskiller sig fra de ikke-moralske reaktioner gennem tre nøje sammenhængende kendetegn der af Westermarck betegnes som uinteressethed, upartiskhed, og generalitet. De præger den moralske misbilligelse ihvertfald som iboende, omend ikke altid fuldtud realiserede intentioner. Såvidt jeg kan forstå kan denne karakteristik også udtrykkes ved at sige, at det der foranlediger den moralske reaktion ikke er et angreb på egne, personlige interesser som sådanne, men på en moralsk orden, et værdisystem, som den moralsk reagerende identificerer sig med. Den moralske vrede bliver derfor en »retfærdig« vrede, en vrede

ikke på egne, men på rettens vegne. Den moralske gengældelse bliver derfor ikke »hævn«, men »retfærdig straf«. Og reaktionen retter sig alment, uden persons anseelse, mod enhver der krænker systemets normer.

Såvidt Westermarck. På dette grundlag er det muligt at besvare det spørgsmål jeg stillede ovenfor vedrørende den moralske misbilligelses funktion. Skønt den moralske misbilligelse, lige så lidt som vreden og hævnen, sker med et bevidst formål for øje, udfører den dog, ligesom vreden og hævnen, en vital funktion – den er en forsvarsreaktion overfor den der tramper på ens moralske værdier. I det omfang andre individer er klare over at et vist angreb vil udløse reaktioner af vrede, hævn, eller moralsk misbilligelse, afføder beredskabet til disse reaktioner et motiv til at undlade angrebet. Disse reaktioner og beredskabet til dem har altså en handlingsdirigerende, *præventiv* effekt. *Gengældelse (retribution) er pr. definition prævention.*

Misbilligelsens handlingsdirigerende effekt udløses via en dobbelt motivmekanik. For det første er misbilligelsen, som nærmere skildret ovenfor under punkt 3, et onde. Folk kan ikke lide bebrejdelser, selv blot verbale; og det samme gælder i endnu højere grad hvis misbilligelsens fjendtlige attitude giver sig udslag ikke blot i ord, men i gerning. Når gerningsmanden véd, under hvilke omstændigheder han kan forvente misbilligelse fra omgivelsernes side, skabes i ham et *interesseret* motiv til at undgå at fremkalde den ubehagelige reaktion. Motivet kaldes interesseret fordi det udspringer af en interesse, frygten for et onde. For det andet er misbilligelsen tillige en formaning.³ I den gøres et forudsat fælles normsystems krav gældende idet der appelleres til den skyldiges egen accept af disse krav – en accept der kan være blevet svækket eller fortrængt i sindet af modstående motivationer og som derfor trænger til at bringes i erindring og stimuleres. Det formanende element kan fremtræde som en direkte henvisning til normer og pligter, eller ligge forudsat i vendinger som »Jamen, det kan du da ikke«, »Du kan da ikke mene at . . .«, »Skam-

mer du dig ikke!«, o.s.v. Gennem sådanne appeller skabes der i den de rammer et *uinteresseret motiv* til at handle rigtigt. Motivet kaldes uinteresseret fordi det ikke udspringer af frygt for noget onde, men af ren pligtfølelse bundende i respekt for den normative ordens krav.⁴

Der er nu grund til at tro, at da mennesket er et lærevilligt dyr (altså ikke et hvis reaktioner er fastlagt i uforanderlige, instinktive stereotyper), vil disse reaktioner under skiftende kulturmilieu og med voksende indsigt betinges (tilpasses) i harmoni med deres vitale funktion. Det lille barn slår i vrede om sig uden forskel på levende og livløse, skyldige og uskyldige. Vi kan vel alle spore en tendens til i frustrerende situationer at vredes på tingene. Og vi føler vel også en umiddelbar impuls til at reagere mod den der, legemligt eller åndeligt, træder os over tærne. Det kræver en vis åndelig udvikling, erfaring, og modenhed at sondre mellem våde og vilje. I samfund hvor slægtssolidariteten spiller en stor rolle tilregnes et angreb ikke til det handlende individ som gerningsmand, men til den slægt han tilhører, og mod den rettes hævn med den virkning, at magtbalancen genoprettes. Når der er opstået en statsmagt, d.v.s. når retten til at udøve vold er blevet monopoliseret og slægternes dominans brudt, vender hævn, nu som straf i statens navn, sig mod individet. Gerningen tilregnes ham, ikke hans slægt.

Disse refleksioner skulle støtte den i sig selv troværdige hypotese, at de betingelser hvorunder et overgreb udløser gengældende, aggressiv uvilje, betinges af reaktionens vitale nyttevirkning, dens præventive funktion. Hvorfor reagerer vi anderledes overfor den der træder os over tærne, når vi forstår at det skete af våde? Fordi vi forstår at handlingen ikke afspejler et sindelag, en karakter, der lader befrygte at tilsvarende overgreb vil gentage sig i tilsvarende situationer. Nogen reaktion med præventiv, sindelagspåvirkende funktion er derfor *ufornøden, upåkrævet, formålsløs*. Hvorfor er fornuftige forældre hørt op med at bebrejde og straffe et barn der ikke kan ligge tør om nat-

ten? Hvorfor bebrejder vi ikke et barn med lav IQ at det ikke kan lære matematik? Øjensynlig fordi vi, belært af erfaring, har indset at gengældende reaktioner i disse tilfælde ikke har den ønskede effekt – de er *virkningsløse, nytteløse*.

Hvad man end vil mene om denne genetiske hypotese (hvis verifikation naturligvis kræver grundige undersøgelser jeg ikke er i stand til at foretage), er det ihvertfald pragmatiske synspunkter af denne art der for mig er afgørende i en kritisk efterprøvelse af de ansvarsbetingelser vi forefinder i positiv ret eller positiv moral. Den moralske misbilligelse er en handling der må bedømmes som en handlingsdirigerende, præventiv reaktion, og de betingelser hvorunder den er berettiget må bestemmes i overensstemmelse hermed. Bebrejdelse (straf) er en aggression, i sig selv et onde, og derfor kun berettiget i det omfang den tjener et nyttigt, anerkendelsesværdigt formål, og der ikke kan påvises modstående, restriktive hensyn der med vægt taler for, uanset nytten, at begrænse reaktionen.

10. *For en rationel vurdering af det moralske ansvars betingelser er spørgsmålet om determinisme eller indeterminisme uden enhver betydning.*

Spørgsmålet er nu hvilken rolle determinisme eller indeterminisme spiller for en pragmatisk-rationel bestemmelse af det moralske ansvars betingelser. Og svaret er: Ingen, absolut ingen. En nødvendig forudsætning for ansvarsreaktionen er alene at menneskelig handlemåde (indenfor visse rammer) er modtagelig for handlingsdirigerende impulser fremkaldt af bevidstheden om de gengældende reaktioner der kan forventes. Men denne utvivlsomme empiriske kendsgerning er forenelig såvel med deterministiske som indeterministiske forudsætninger.¹

Om vi nu på dette grundlag rationelt efterprøver de tre forbudskrav som Hedenius mener er involveret i vor moralopfattelse som betingelser for moralsk ansvar, vil vi se at de to første er fuldtud acceptable, det tredje ikke.

(1) For det første er det forståeligt at vi undskylder den der ikke kunne handle anderledes i den forstand, at han ikke besad handlefrihed – en ydre eller indre tvang forhindrede ham i at handle som han gerne ville. Handlingen ville ikke være blevet udført selvom han havde villet udføre den. »Fejlen« lå altså ikke i hans vilje, hans mentalitet, men i de tvingende omstændigheder. Det er forståeligt, siger jeg, at vi under disse omstændigheder undskylder agenten – netop fordi hans handlemåde ikke indicerer at hans vilje trænger til den animerende og korrigerende impuls som den moralske bebrejdelse kan bibringe. Misbilligelse er uforholdsmæssig, formålsløs.

Den pragmatiske betragtningsmåde åbner dog øjnene for at denne undskyldningsgrund må modificeres på en måde som Hedenius ikke synes at have set eller hæftet sig ved. Hedenius synes at forudsætte, at når vi siger at *A* har handlefrihed når han udfører handlingen *om han vil*, så angives hermed et klart alternativ: Enten vil *A*, eller også vil han ikke. Hertil svarer at enten handler *A* under tvang, eller også gør han det ikke. Herved overses at den viljesanstrengelse *A* kan udfolde i forsøg på at overvinde pressionen kan være af mange forskellige grader; og tvangen svarende hertil af forskellig styrke.² Ofte siges det – og det er måske også Hedenius' stiltiende forudsætning – at tvang kun diskulperer når den er *uimodståelig*. Men hvornår er den det, og hvorledes kan det konstateres at den er det? I det konkrete tilfælde kan vi blot konstatere, at tvangen faktisk ikke blev modstået. Men hvorledes kan vi vide at den ikke kunne være modstået? Det er sikkert ikke muligt at godtgøre at en impuls er absolut uimodståelig, altså uovervindelig ganske uanset hvilke modstående bevægende kræfter der mobiliseres mod den. En person der efter heltemodig kamp bukker under for sit begær efter at ryge eller drikke, vil måske sige at hans begær var uimodståeligt, og vi andre vil måske efter vor almindelige erfaring om lignende tilstande give ham medhold heri. Men dette udelukker ikke at samme person i samme situation kunne have

overvundet sit begær hvis han var blevet tilbudt en million kroner for at udskyde tilfredsstillelsen en begrænset tid; eller hvis han var blevet truet med sikker, øjeblikkelig, og voldsom lidelse hvis han gav efter.

Ud fra rationelle, pragmatiske betragtninger må grænsen mellem den tvang der diskulperer, og den der ikke gør det, drages således at vi undskylder i de situationer i hvilke bebrejdelser er nytteløse fordi det efter almindelig menneskelig erfaring har vist sig at viljesimpulser, af den styrke der kan fremkaldes ved appel til pligtbevidsthed og frygt for sanktioner, ikke i et gennemsnitsmenneske er i stand til at overvinde den tvingende impuls. Derfor undskylder vi fx den forfaldne narkoman for hans fortsatte brug af stof, fordi vi ved at han handler under en i den angivne forstand uimodståelig tvang.

(2) For det andet (jfr ovf. s. 173) kan det ud fra lignende synspunkter også rationelt godkendes, at vi undskylder sådanne handlinger der ikke tilregnes gerningsmandens karakter eller personlighed, men ydre usædvanlige stimuli.

(3) Derimod må vi sige fra når vi kommer til Hedenius' tredje betingelse, kravet om at *A's* karakter ikke må være bestemt eller medbestemt af årsager han ikke selv er herre over, såsom arv og milieu.

Først må jeg hertil bemærke at jeg er tvivl om, hvorvidt der overhovedet kan forbindes nogen fornuftig mening med denne sondring mellem *A selv* og *A's karakter eller personlighed*. Når jeg tænker på en person, fx Ingemar Hedenius, tænker jeg på denne personlighed som summen af alle de karaktertræk som jeg har lært at kende og værdsætte. Med »karaktertræk« tænker jeg ikke blot på moralske egenskaber, men også på intellektuelle, kunstneriske, og andre egenskaber der præger manden og gør ham netop til Ingemar Hedenius og ingen anden. Jeg har svært ved at fatte hvad »Ingemar Hedenius selv« skulle være forskellig fra personligheden Ingemar Hedenius; og hvad det skal

sige at spørge om, hvorvidt »Ingemar Hedenius selv« har skabt »personligheden Ingemar Hedenius« eller ej. Jeg tror at han på dette punkt arbejder med en fordobling der minder om Kant's sondring mellem den empiriske og den intelligible karakter, og er lige så håbløs som denne.³ Heller ikke Kant kunne slå sig tiltåls med at begrunde det moralske ansvar med at handlingen kan henregnes til gerningsmandens empiriske karakter. Som led i sanseverdenen underligger denne nemlig fuldtud kausalitetens lov og gør det muligt at forudsige handlingen med samme sikkerhed som den hvormed astronomerne kan beregne en sol- eller måneformørkelse. Kant antager derfor en intelligibel, for os uerkendelig, karakter bag den empiriske. Den findes ikke i tiden, og i den virker fornuften som fri årsag. Her findes den frihed som den moralske lov postulerer som moralens forudsætning. Den intelligible karakter bestemmer den empiriske, en anden intelligibel karakter ville have givet en anden empirisk. Men herved opstår for Kant det ubehagelige spørgsmål om, hvad der betinger at ét menneske har en god og et andet en dårlig intelligibel karakter. Et sted siger Kant at den intelligible karakter er en følge af frivilligt antagne grundsætninger. Et andet sted at spørgsmålet overstiger fornuftens grænser og ikke lader sig besvare. Det er ikke svært at påvise at Kant, ved at inddigte en intelligibel karakter bag den empiriske, ikke har løst frihedsproblemet, men kun forskudt det. Hvorfor har mennesker forskellig intelligibel karakter? På samme måde med Hedenius' krav om at »han selv« skal have skabt karakteren (den empiriske). Hvis det var tilfældet hvad ville i så fald være afgørende for, at ét menneske skaber sig en god karakter og et andet en dårlig?

Videre må jeg bestride at et sådant krav (Hedenius' tredje betingelse) skulle ligge i »vor moralbevidsthed«; og skulle det gøre det, vil jeg stemple det som irrationelt og uantageligt i en kritisk moraldiskussion.

Lad os antage at jeg er vidne til en gemen handling uden at der foreligger diskulperende omstændigheder – ingen

tvang eller ekstraordinære stimuli. Handlingen afspejler en slyngelagtig karakter. Spontant reagerer jeg med fordømmelse og misbilligelse på dette angreb på værdier jeg identificerer mig med. Jeg ved tillige at min og andres lignende reaktion i denne og lignende situationer har den nyttige funktion at virke præventivt over for fordømmelige handlinger og dermed til opretholdelse af den moralske orden jeg forsvarer. Min reaktion er naturlig, nyttig, og rationel. Jeg ser ingen grund til ikke med god samvittighed at følge min spontane moralske impuls, uanset at denne mands slyngelagtige karakter, ihvertfald delvis, er et resultat af kræfter, arv og milieu, han ikke selv er herre over.

Det givne er (1) en gerning og en karakter som jeg ud fra de moralske principper jeg hylder må vurdere som slet og uønskelig, som et angreb på og en fare for det værdisystem jeg tror på. Min negative vurdering af disse ting forandres ikke det mindste fordi jeg bliver mig bevidst, at denne grimme karls karakter ikke er et produkt af hans vilje, men beror på arv og milieu – lige så lidt som min beundring af en kvindes skønhed eller en mands intelligens bliver mindre fordi jeg gør mig klart, at også disse egenskaber beror på anlæg udenfor individets vilje. Intelligens, skønhed, ubestikkelighed – det er tre egenskaber, jeg vurderer positivt. Dumhed, grimhed og korrumperethed – det er tre egenskaber jeg vurderer negativt. Men det er alene det sidste egenskabspar der får mig til at reagere med ros og dadel. Hvorfor? Fordi erfaringen har lært mig at det alene er handling og karakter, ikke intelligens og udseende, der lader sig påvirke gennem venlige og fjendtlige reaktioner.

Det givne er for det andet (2) den kendsgerning, at den moralske reaktion der tager sig udtryk i misbilligelse (og prisning) er både en naturlig og hensigtsmæssig reaktion. At den er naturlig betyder at den, ligesom vreden og hævn, hører med til menneskets spontane reaktionsmønstre. At den er hensigtsmæssig betyder at den har en handlingsdirigerende (præventiv) funktion til bestyrkelse og forsvar

af den moralske orden af hvilken den udspringer. Heller ikke denne kendsgerning kan på nogen måde rokkes af den omstændighed, at karakteren, som alt andet i et menneske, har udviklet sig på grundlag af arvelige anlæg og under omgivelsernes indflydelse.

Derfor, når (1) og (2) står fast, har jeg – ganske uanset om viljen er fri i indeterministisk forstand eller ej – alt hvad der er nødvendigt for rationelt at legitimere den moralske misbilligelse og bestemme dens betingelser. *Mein Liebschen, was willst du mehr?*

Hedenius (og andre hårde determinister) er godt nok klare over den moralske reaktions handlingsdirigerende funktion, men hævder at en ren pragmatisk justification vil berøve den moralske dom og misbilligelse deres sande mening. »Vi vill dock inte anse, at det finns hjältar och skurkar, moraliskt aktningvärda och klandervärda«, siger Hedenius, »bara därför att det är ändemålsenligt ur vissa uppfostringssynpunkter att ha denna åsikt. Fornuftigtvis måsta vi doch sluta att tillämpa våra hjälte-, skurk-, dygd- och lastbegrepp på os själva och andra, om vi förstode att de fordringar, som vore egna principer ställer på det som skall kallas hjälta eller skurk, dygd eller last, inte kan tillfredsställas av verkligheten. *Det finns lymlar, Sophie!* låter visseligen som själva det sunda förnuftet, men det är också möjligt att det är rena tanklösheten« (150–51). Altså: På deterministisk grundlag (der jo antages at gøre de omtalte fordringer uopfyldelige) kan man ikke for alvor, med ærlig mening, fælde moralske domme. Og det er en slags humbug om man ligefuldt gør det i pragmatisk øjemed.⁴

Dette er *ud fra Hedenius' forudsætninger* ganske rigtigt. Det er en logisk konsekvens af den forudsætning, at en i indeterministisk mening fri vilje er en betingelse for moralsk fordømmelse. Det er klart at man ud fra denne forudsætning ikke med rette kan fordømme en mand når man antager at han ikke er i besiddelse af en sådan fri vilje. Og det kan ikke ændre noget heri, at man er sig bevidst at den moralske reaktion er et instrument til adfærdskontrol.

Det er altså det forudsatte moralpostulat om, at skyld betinges af en indeterministisk fri vilje, der udelukker den pragmatiske justification, ikke determinismen som sådan. Når dette postulat ryddes af vejen er der intet der hindrer deterministen i med ægte harme og i fuldt alvor at stemple en mand som en lømmel. Det må erindres at den moralske reaktion er en spontan ytring der ikke sker med noget formål for øje; og at den er andet og mere end et instrument til adfærdskontrol.⁵ Misbilligelsen er den sanktion der forudsætter en dom over handlingen og agenten. Den moralske dom er den tankeakt der, på basis af et givet moralsystem, tilstræber en korrekt vurdering af handlingen som en overtrædelse og agenten som skyldig gerningsmand. Falder dommen ud til domfældelse er den som fordømmelse tillige et krav om at overtrædelsen skal misbilliges. Det er denne fordømmelse og misbilligelse der under ét finder udtryk når vi med ægte følt vrede stempler den skyldige ophavsmand til en nedrig gerning som en slyngel. At vi samtidig i moralfilosofisk refleksion bliver os bevidst, at den moralske reaktion tjener en funktion, og søger rationelt at tilpasse reaktionen i overensstemmelse hermed, gør intet skår i indignationens ægthed og alvor. Vreden er en spontan reaktion, men vi lærer efterhånden at nedkæmpe impulsen når vi indser at omstændighederne udelukker dens nyttige funktion.

11. *Hedenius' lære rummer den urimelighed, at samfundet måtte gå til grunde om alle blev lige så indsigtfulde som han.*

»Lad os ikke bilde os ind«, siger Hedenius om den moralske fordømmelse, »at denne form for moralsk vrede . . . er blevet uundværlig . . . At få gengældelsesreaktionerne til at forsvinde gennem opdragelse eller ændrede kulturforhold er sikkert hverken muligt eller ønskeligt.«¹ Heri er jeg ganske enig. Sagen er vel, at uden moralske ideer og moralske emotioner ville alt samfundsliv være umuligt.

Det sociale liv på alle trin, fra den primære gruppe og til de højst komplicerede organisationer, er baseret på adfærdsnormer af forskellig art, retlige, moralske, konventionelle. Disse normer er den fælles ideologi der giver det enkelte individs sociale handlinger deres specifikke mening, gør dem gensidig indbyrdes betingede og integrerer dem i et meningsfuldt socialt samspil til forskel fra en kakafoni af isolerede stemmer. Den simple model er skakspillet normer. Uden dem ville noget spil ikke være muligt. Det er først i kraft af dem at flytning af en brik får sin specifikke mening som et »træk« der er betinget af og selv betinger en modspillars modtræk. Skaknormerne binder de to spillere sammen i et (midlertidigt) fællesskab af forventninger, krav, forpligtelser. De integrerer de enkelte skakhandling til et skakparti og skaber mulighed for, indenfor visse grænser, at forudse modpartens reaktion. Og noget lignende gælder om alle andre sociale normer – de regulerer og organiserer samlivet, skaber forventninger og forudsigelighed, og koordinerer individernes aktioner og reaktioner til et symfonisk samspil, det sociale fænomen, samfundet.

At en social norm eksisterer (eller »gælder«) i et vist samfund vil, som jeg indgående har begrundet det andetsteds,² sige at den i det store og hele efterleves af samfundets medlemmer med bevidsthed om at de følger en regel og er forpligtede til at gøre det. Denne oplevelse af *forbundethed* (tilskrevet én selv) eller *gyldighed* (tilskrevet normen) er det fundamentale sociale fænomen. Pligttilskyndelsen opleves som en spontan impuls til at handle på en måde der ikke dikteres af egne interesser og behov, og den fremtræder derfor for individet med et mærkeligt, næsten mystisk præg som et diktat hidrørende fra noget udenfor ham selv.³ Det bånd som individet således oplever for såvidt angår hans egne handlinger modsvares af de forventninger (krav) han som tilskuer stiller til andres handlemåde. Hvis nu normen krænkes af et af samfundets medlemmer, hvis altså de oplevede krav og forventninger hos

omgivelserne skuffes, indtræder emotionelle reaktioner af forskellig styrke og tilkendegivet på forskellig måde som vi har omtalt under fællesbetegnelsen *misbilligelse*. Fra omgivelsernes side fremtræder de med mere eller mindre udtalt præg af vrede, fjendtlighed, aggression; i den skyldige selv som skyldfølelse, skam, og anger, der er vrede og aggression rettet mod én selv.

Dette korte rids er et yderst nødtørftigt koncentrat af tanker som jeg i mine retsfilosofiske arbejder har udviklet udførligt med henblik på rettens normer.⁴ Retsordenens fundament er ikke, som nogle har troet, en »bag« retten stående fysisk voldsmagt, men den følelse af loyalitet og forbundethed overfor en fælles forfatning og fælles institutioner der besjæler ihvertfald befolkningens store flertal. Naturligvis spiller også fysisk magtanvendelse (frihedsberøvelse, eksekution i ejendele) og frygten herfor en betydelig rolle som motiv for borgernes lovlydighed. Men denne form for magt er selv betinget af normative attituder, nemlig den retsoverbevisning og loyalitet der er afgørende for, hvem befolkningen accepterer som lovlig myndighed med kompetence til at befale om magtinstrumenternes anvendelse.

Hvis dette grundsyn er rigtigt giver det støtte og dybere mening til påstanden om, at intet samfund er muligt uden misbilligende, emotionelle reaktioner: Uden misbilligelse ingen norm, uden norm intet samfund.

Heri er Hedenius som sagt enig. Ikke destomindre er den herskende vesterlandske moral efter hans opfattelse af et sådant indhold, at den udelukker enhver misbilligelse af 1. grad, altså misbilligelse af menneskelige handlinger der ikke selv består i at misbillige. Hedenius beflitter sig selv på ikke at give efter for den naturlige tilbøjelighed til at dømme og vredes. Men han forstår godt at denne holdning må være en luksus forbeholdt de »subtile«. Derfor hans lære om dobbeltmoralen.⁵ Men er det ikke en fantastisk tanke at samfundet egentlig kun består i kraft af fladpandernes misforståelse af deres egen moral, og derfor vil

trues af undergang hvis vi efterhånden alle gennem stigende oplysning skulle nå op på Hedenius' subtile stade?

Moralnihilismen – jeg mener den virkelige moralnihilisme, altså læren om, at man under ingen omstændigheder med rette kan bebrejde nogen noget, at al tale om moral og moralsk ansvar består på illusioner og derfor må ophøre for den indsigtfulde der har gennemskuet ansvarsbetingelsernes principielle uopfyldelighed⁸ – er efter min mening en af disse oplagte urimeligheder, velkendt fra filosofiens historie, der kun kan fostres af filosofisk spekulation, og som i virkeligheden intet menneske, heller ikke de pågældende filosoffer selv, har taget alvorligt. Den kan i så henseende sammenlignes fx med Solipsismens lære, at intet eksisterer uden jeg selv, eller Zeno's argumentation for at bevægelse er umulig.⁷

12. *Inkompatibilismens pragmatiske variant.*

Ovenfor under punkt 4 er det omtalt at inkompatibilismen forekommer i to varianter, en moralsk og en pragmatisk. Hidtil har vi beskæftiget os med den moralske variant hvis grundtanke er, at »vor moralbevidsthed« stiller den betingelse for at drage en person til ansvar for en vis handling, at agenten ikke alene besad handlefrihed – hvilket vil sige at han kunne have handlet som moralen fordrer det om han havde villet – men tillige viljesfrihed i den forstand at hans vilje og karakter ikke må være bestemt eller medbestemt af faktorer han ikke selv er herre over såsom arv og milieu. Viljen må være i absolut forstand fri, årsagsløs; og derfor er moral og determinisme uforenelige.

Jeg vender mig i dette og de følgende punkter til inkompatibilismens anden variant, den jeg har kaldt den pragmatiske. Dens grundtanke er at den moralske reaktion sker med et formål for øje, eller tjener en funktion, nemlig den at påvirke mennesker (sig selv eller andre) til at handle anderledes end de ville have gjort hvis moralens krav ikke var blevet forbeholdt dem – af sig selv eller andre.

Men hvis nu alle begivenheder i verden, også menneskelige beslutninger og valg, sker med nødvendighed i kraft af ubønhørlige årsagslove, så må, antages det, alle moralske anstrengelser, krav, domme, og reaktioner på forhånd være dømt som forgæves. Determinismen gør al moral meningsløs i den forstand, at den intention i retning af at påvirke menneskelig handlemåde der, bevidst eller ubevidst, er iboende al moralsk tale og reaktion, sigter mod noget der ikke lader sig realisere. Hvis menneskelig vilje og handling er underlagt årsagsloven bliver morallovens krav uden fornuftig mening, for mennesker kan ikke handle anderledes end de faktisk gør.

Jeg ved ikke af nogen forfatter der særlig har udviklet denne tese. Den forekommer måske hyppigere som en uartikuleret forudsætning, taget som en selvfølgelighed, end som en velgennemtænkt lære. I indledningen til denne afhandling (punkt 1, noterne 4-11) nævnte jeg en hel række forfattere der som noget aldeles problemløst og selvfølgelig går ud fra at moral og determinisme er uforenelige. Det har vel, netop fordi standpunktet er helt ureflekteret, ikke megen mening at gætte på hvilke forestillinger der har motiveret opfattelsen. Men jeg vil dog tro at Lönquist vil finde tilslutning hos mange af de andre når han fremstiller inkompatibilismen i denne enkle, pragmatiske version:

Om determinismen har rätt, så er det ju [!] egentligen meningslöst att framställa krav på hur vi människor skal handla. Vi handlar ju med nödvändighet så som vi handlar. Att bara tänka sig att vi skulle handle annarlunda är redan det meningslöst.¹

I myte og digt har tanken om menneskets hjælpeløshed og totale afmagt overfor tilværelsens ophøjede og ubønhørlige herskermagter, skæbnen eller Gud, været et motiv, gentaget og varieret i mangfoldige versioner, fra det græske skæbnedrama og op til vore dage (Soya, fx). Skæbnen havde bestemt at Ødipus skulle dræbe sin far og ægte sin mor – og sådan blev det, på trods af al den kløgt og snilde

der blev lagt for dagen for at unddrage sig denne skæbne. Gud lader sig ikke bespotte. Mødet i Samarra.² Ikke en spurv falder til jorden uden min faders vilje. »Er du ikke bange Hælle? – Jeg ved det ikke. – Vi skal jo snart ud og slås ... – Om en lever eller dør det bestemmer en ikke selv. Det står i Skaperens hånd.«³

Trods temaets komplette meningsløshed uden baggrund i en teologisk metafysik som dog kun de færreste for alvor tror på, har det på en forunderlig måde bevaret sin dramatisk betagende magt over sindene, en magt som det taber hvis det rationalistisk omtydes til en banal indrepsykologisk årsagssammenhæng. Dets dragende magt beror måske på, at det tilfredsstillende en trang til at ynkes over menneskets lod og samtidig med gru betages af de ophøjede kræfter der – med kulde eller varme, ubønhørlige eller bønhørlige, men i alle tilfælde med ubegrænset suverænitæt – regerer verden ad veje der er uransagelige og ufattelige for os. Og måske også på, at der er mulighed for at tyde den magt vi underligger som et kosmisk retfærdighedsprincip der, uanset alle vore krumspring, vore planer og drømme, vor filosofi og underfundighed, fører alting til deres rette mål vi ikke kender, mens vi selv hvirvles bort som sandskorn i en storm.

Hvorfra vi kom hertil vi aldrig tyder.
Og ej hvorfra. I blinde bølgen flyder.
Vi drager bort som vinden gennem ørknene.
Hvorhen? Det ved vi ej. En lov vi lyder.⁴

Men denne skæbnemytologi er ikke i egentlig forstand deterministisk. Den hviler ikke på tanken om at tilværelsesforløbet er lovmæssigt entydigt bestemt og derfor forudsigeligt, medens omvendt anstrengelser, valg, beslutninger, er illusoriske. I denne forestillingsverden er menneskets vilje ikke illusorisk, men magtesløs fordi menneskelig list trækker det korte strå i kamp mod guderne eller skæbnen. Vi kan godt spille med, men der er en modspiller der møder vore træk med overlegen indsigt og magt og gør dem

til skamme. I den teologiske filosofi manifesterer determinisme og skæbne sig henholdsvis som Guds alvidenhed og Guds magt. Determinismen udtrykkes gennem tanken om, at Gud fra tidernes morgen har forudset og vidst alt hvad der skal ske – en tanke der logisk udelukker hans almagt, hans evne til at gribe ind og forandre det forudsete – hvilket jo ville ophæve forudsigelsens sandhed. Skæbnetanken er derimod voluntaristisk, den er ideen om Guds almagt, hans evne til, uanset modstående kræfter, at lede udviklingen mod mål han sætter. Men herved udelukkes til gengæld hans alvidenhed. Evne til at forudse en handling og evne til at træffe beslutning om den er logisk inkompatible.

I den filosofiske litteratur, derimod, har determinismen, inclusive den tanke at al menneskelig stræben er forgæves, blot et skin (*fatalisme*), ofte fundet markante udtryk. Berømt er det sted hos Spinoza hvor han, efter at have afvist moralprædikanternes tale om fejl i den menneskelige natur, siger:

Der gives i naturen intet der kan tilskrives nogen fejl i den. Den er stadig og overalt den samme. Derfor må også alle ting, hvorledes de end måtte være beskafne, forklares efter samme metode, nemlig naturloven som eneste rettesnor. Derfor har jeg alvorligt bestræbt mig for at undersøge etikkens genstande med samme åndsfrihed som matematikkens; jeg har bestræbt mig for hverken at le over, beklage eller begræde menneskelige handlinger, men at forstå dem, ganske som om det drejede sig om linier, flader og rumlige genstande (*Tractatus Politicus*, kap. 1, § 4).

Fra Poul Edwards låner jeg disse eksempler.⁵ Holbach skrev fx:

You will say that I feel free. This is an illusion, which may be compared to that of the fly in the fable, who, lighting upon the pole of a heavy carriage, applauded himself for directing its course. Man, who thinks himself free, is a fly who imagines he has power to move the universe, while he is himself unknowingly carried along by it. (Du vil sige at jeg føler at jeg er fri. Men det er en illusion ligesom den fluen i fabelen nærrede da den slog sig ned på et tungt køretøjs skagler og roste sig selv af at dirigere

kørslen. Mennesket som tror sig frit er en flue der indbilder sig at have magt til at bevæge universet, medens han, uden at vide af det, føres af sted af det.).

Og Schopenhauer:

Every man, being what he is and placed in the circumstances which for the moment obtain, but which on their part also arise by strict necessity, can absolutely never do anything else than just what at that moment he does do. Accordingly, the whole course of a man's life, in all its incidents great and small, is as necessarily predetermined as the course of a clock. (Da enhver er hvad han er og eksisterer under givne omstændigheder der også for deres vedkommende er bestemt af streng nødvendighed, kan han absolut aldrig gøre noget som helst andet end netop det som han faktisk i øjeblikket gør. På samme måde er en mands hele livsforløb med alle dets store og små hændelser lige så nødvendigt forudbestemt som et urs gang.).

Og Voltaire:

Everything happens through immutable laws, . . . everything is necessary . . . »There are,« some persons say, »some events which are necessary and others which are not.« It would be very comic that one part of the world was arranged, and the other were not; that one part of what happens had to happen and that another part of what happens did not have to happen. If one looks closely at it, one sees that the doctrine contrary to that of destiny is absurd; but there are many people destined to reason badly; others not to reason at all, others to persecute those who reason . . .

. . . I necessarily have the passion for writing this, and you have the passion for condemning me; both of us are equally fools, equally the toy of destiny. Your nature is to do harm, mine is to love truth, and to make it public in spite of you. (Alting sker i medfør af uforanderlige love, . . . alting er nødvendigt . . . »Der er,« siger nogle, »nogle begivenheder der er nødvendige og andre der ikke er det«. Det ville være meget komisk hvis en del af verden var ordnet, medens en anden del ikke var det; hvis en del af det som hænder måtte hænde, medens en anden del ikke måtte det. Hvis man ser nærmere til vil man se at den lære der fornægter skæbnenødvendigheden er absurd; men mange folk er forudbestemt til at tænke dårligt; andre til slet ikke at tænke, og andre igen til at forfølge dem der tænker . . .

. . . Jeg har nødvendigvis trang til at skrive dette, og du trang til at fordømme mig; begge er vi lige store tåber, i lige grad legetøj

for skæbnen. Din natur er at gøre fortræd, min at elske sandheden og forkynde den til trods for dig.)

Det er muligt at Edwards har ret når han siger, at nøjagtig læsning vil vise at i virkeligheden var der ingen af disse forfattere (eller nogen anden af de hårde determinister) der for alvor ville benægte at menneskelige ønsker, anstrengelser, og valg spiller en rolle for hvad der sker i verden. De fastholder ikke fatalismen. Men det gør ingen principiel forskel i spørgsmålet om moralens mulighed. Det vil blot skyde problemet en tak længere tilbage. Jo, vil de sige, det er sandt nok at menneskelig stræben og vilje indgår som medbestemmende faktorer i begivenhedernes forløb. Men hvor stammer disse faktorer selv fra? Ifølge determinismen kan der ikke være nogen tvivl om svaret. Til syvende og sidst er vore ønsker og vor vilje, som alt andet i vor karakter, determineret gennem vore arveanlæg og milieuets kræfter og altså selv eentydigt lovbestemte. Anerkendelsen af disse faktorerers betydning rokker derfor ikke ved tesen om, at alt hvad der sker sker med eentydig bestemt nødvendighed der udelukker enhver tanke om, at tilværelsen kunne være anderledes end den er.

13. *Hvis determinisme indebærer at fremtiden principielt er udtømmende forudberegnelig, er det rigtigt at determinisme og moral er uforenelige.*

At verden med nødvendighed er som den er og altså ikke kan være anderledes; at mennesker med nødvendighed handler som de gør og altså ikke kan handle anderledes; og at følgelig alle moralske krav, domme, og reaktioner er slag i luften baseret af en illusorisk tro på at kunne forandre det uforanderlige – det er i korthed den hårde determinismes tese om moralens pragmatiske uforenelighed med deterministisk filosofi. I dette afsnit skal jeg omtale det stående argument hvormed de bløde determinister til alle tider har imødegået denne tese; og søge at påvise at dette

argument, dets rigtighed i og for sig uantastet, ikke er i stand til at overvinde inkompatibilitetstesens.

Det stående argument går ud på at uforenelighedslæren forveksler determinisme med fatalisme. Vi finder dette argument fuldt udviklet allerede hos Augustinus. Han vender sig med religiøs iver mod Cicero der, for at overvinde den stoicistiske fatalisme, havde ment det nødvendigt at benægte at nogen, selv Gud, kunne have viden om fremtiden. Det Cicero frygtede (siger Augustinus) var at Guds forudviden må forudsætte at alting sker efter en bestemt orden i kraft af bestemte årsager. »But if there is a certain order of causes according to which everything happens which does happen, then by fate, says he, all things happen which do happen. But if this be so, then is there nothing in our own power, and there is no such thing as freedom of will; and if we grant that, says he, the whole economy of human life is subverted. In vain are laws enacted. In vain are reproaches, praises, chidings, exhortations had recourse to; and there is no justice whatever in the appointment of rewards for the good, and punishments for the wicked. And that consequences so disgraceful, and absurd, and pernicious to humanity may not follow, Cicero chooses to reject the foreknowledge of future things, and shuts up the religious mind to this alternative, to make choice between two things, either that something is in our own power, or that there is foreknowledge, – both of which cannot be true« (»Men hvis der er en orden af årsager således at alt hvad der sker sker bestemt af disse, så, siger han, sker alt hvad der faktisk sker i kraft af skæbnen. Men hvis det forholder sig således, så står intet i vor egen magt, og der eksisterer ingen viljens frihed. Og hvis vi anerkender det, siger han, så omstyrtes al sammenhæng i menneskets liv. Forgæves udstedes love. Forgæves griber vi til bebrejdelse og ros, irettesættelse og formaninger. Og tildeling af belønning for det gode og straf for det onde vil være uden al retfærdighed. Og for at undgå konsekvenser så skammelige, så absurde og ødelæggende for menneske-

lighed, vælger Cicero at forkaste forudviden om fremtidige ting, og konfronterer det religiøse menneske med det alternativ at måtte vælge mellem to ting, enten at noget står i vor egen magt, eller at forudviden er mulig – to ting der ikke begge kan være sande«).¹

Men Augustinus kan naturligvis ikke acceptere at Gud ikke er alvidende. Da han også er overbevist om at mennesket besidder en fri vilje (som forudsætning for dets moralske ansvar) må opgaven for ham nødvendigvis blive at forklare at menneskets fri vilje ikke er uforenelig med Guds forudviden om hvad der vil ske. Og det sker således:

It does not follow that, though there is for God a certain order of all causes, there must therefore be nothing depending on the free exercise of our own wills, for our wills themselves are included in that order of causes which is certain to God, and is embraced by His foreknowledge, for human wills are also causes of human actions; and He who foreknow all the causes of things would certainly among those causes not have been ignorant of our wills. (Selvom alle årsager for Gud udgør en bestemt orden, så følger deraf ikke, at ingenting kan afhænge af den fri udøvelse af vor vilje, for vore viljer er selv indbefattet i den orden af årsager der er bestemt for Gud og omfattes af hans forudviden, for menneskelige viljer er også årsager til menneskelige handlinger; og Han som forud kendte alle tings årsager ville givetvis blandt disse årsager ikke have været uvidende om vore viljer).²

Fejlen i Cicero's ræsonnement ligger altså, ifølge Augustinus, deri at han uden videre identificerer determinisme (lovmæssighed, Guds forudviden) med en *mekanisk* lovmæssighed der alene regner med *fysiske* elementer og love som bestemmende for årsagskædens forløb. Cicero identificerer determinisme (lovmæssighed) med fatalisme, det vil netop sige en lovmæssighed der på forhånd har udelukket menneskelig stræben og vilje fra de virkende faktoreres kreds. Slettes denne vilkårlige forudsætning og holder vi os til den blotte tanke om lovmæssig orden og forudsigelighed, er der intet der udelukker at menneskelig vilje er af betydning for hvad der sker.

På samme måde imødegår R. E. Hobart i vore dage Eddington der havde skrevet:

What significance is there in my mental struggle to-night whether I shall or shall not give up smoking, if the laws which govern the matter of the physical universe already pre-ordain for the morrow a configuration of matter consisting of pipe, tobacco, and smoke connected with my lips? (Hvilken mening er der i min åndelige kamp i aften for at holde op med at ryge, hvis de love som gælder for stoffet i det fysiske univers allerede for morgendagen har forudbestemt en sammenstilling af stof bestående af pipe, tobak, og røg forbundet med mine læber?).³

Hertil svarer Hobart:

No laws, according to determinism, pre-ordain such a configuration, unless I give up the struggle . . . Fatalism says that my morrow is determined no matter how I struggle. This is of course a superstition. Determinism says that my morrow is determined through my struggle. There is this significance in my mental effort, that it is deciding the event. The stream of causation runs through my deliberations and decisions, and, if it did not run as it does run, the event would be different . . . Determinism . . . says that the coming result is »pre-ordained« (literally, caused) at each stage, and therefore the whole following series for to-morrow may be described as already determined; so that did we know all about the struggler, how strong of purpose he was and how he was influenced (which is humanly impossible) we could tell what he would do. But for the struggler this fact (supposing it to be such) is not pertinent. If, believing it, he ceases to struggle, he is merely revealing that the forces within him have brought about that cessation. (Ifølge determinismen er der ingen love der forudbestemmer en sådan sammenstilling medmindre jeg opgiver kampen . . . Fatalismen siger at morgendagen er forudbestemt lige meget hvor meget jeg kæmper. Dette er naturligvis overtro. Determinismen siger at morgendagen for mig bestemmes gennem min kamp. Mine åndelige anstrengelsers mening ligger deri, at de er bestemmende for hvad der sker. Forårsagelsens strøm løber gennem mine overvejelser og beslutninger, og hvis den ikke løb netop som den gør, så ville det der sker være anderledes . . . Determinismen . . . siger det fremtidige resultat er »forudbestemt« (rigtigere: forårsaget) på hvert trin, og derfor kan morgendagens hele følgende hændelsesrække beskrives som bestemt allerede nu; således at hvis vi virkelig vidste alt om den kæmpende, vidste hvor stærkt han

var rettet mod sit mål og hvilke indflydelser han var underkastet (hvad der ikke er menneskeligt muligt), så kunne vi også sige hvad han ville gøre. Men for den kæmpende kommer denne kendsgerning (hvis vi altså forudsætter at det er en kendsgerning) ikke sagen ved. Hvis han i troen på at det forholder sig således ophører med at kæmpe, afslører han blot at kræfterne i hans indre har medført dette ophør).⁴

Augustinus, Hobart (og mange andre bløde determinister) har, efter min mening, utvivlsomt ret i at der i selve ideen om universel lovmæssighed ikke ligger noget der nøder til den antagelse, at forløbet er uafhængigt af menneskelig stræben eller andre psykiske faktorer. Fatalismen er en lære ikke blot om begivenhedernes lovmæssighed, men tillige om lovenes art og indhold, nemlig således at efter dem alene fysiske elementer og deres konstellation er bestemmende for udviklingsforløbet. (Eller også er fatalismen, som omtalt under forrige punkt, en voluntaristisk metafysik om en overlegen kosmisk vilje der leder alt mod fastsatte mål). Det er klart at den moderne videnskabs deterministiske orientering på ingen måde er af fatalistisk art. Tværtimod, det er en selvfølge at man, efter evne, er villig til at inddrage mennesket i dets fulde psykofysiske sammenhæng under den lovbestemte orden der forudsættes og søges.

Der er da vist heller ikke nogen der i vore dage ville hævde at videnskabens deterministiske orientering, troen på en altomfattende lovmæssighed, skulle indebære at psykiske faktorer – menneskelig indsigt, stræben og målsætning – er uden betydning for begivenhedsforløbet. Men det er heller ikke her tampen brænder. Selvom det anerkendes at moralske krav, overvejelser, og kampe indgår i den årsagssammenhæng i hvilken virkelighedsforløbet beskrives, er det ikke hermed afgjort at den moralske kamp og beslutning har den mening og effekt som de gør krav på.

Tvivl må ihvertfald opstå hvis vi tænker lidt nærmere over Eddington's ryger der kæmper mod sin last – sådan som han fremtræder i Hobart's belysning. Denne mands moralske kamp er, siger Hobart, ikke en illusion, men afgø-

rende for hvad morgendagen vil bringe. Han tilføjer, at ud fra deterministiske anskuelser ville vi andre ganske vist, om vi kendte manden til bunds, hvert træk i hans karakter og alle de faktorer der indvirker på ham, være i stand til at forudsige kampens udfald. Selvom dette faktisk ligger ud over menneskelig mulighed gælder det dog i princippet lige fuldt, at *om* vi havde al fornøden kundskab og al fornøden indsigt i de love der gælder, ville vi kunne forudsige enhver fremtidig begivenhed, også udfaldet af denne kamp. Men er der ikke noget besynderligt i den forestilling at vi andre smilende betragter den mand der kæmper sin moralske kamp idet vi tænker: »Ja, kæmp du blot min ven, som Jacob med Gud. Med din givne karakter og forudsætninger iøvrigt kan du simpelthen ikke andet. Men tro ikke at du kan overraske os. Vi kender kampens udfald og ved at du i morgen kl. 10.05 tænder din første cigaret«.

Den moralske kamp har altså kun mening for manden fordi han selv er uvidende om dens udfald. Besynderligheden vokser når det tages i betragtning, at hvis vi andre principielt er i stand til at forudsige forløbet må det samme gælde også for manden selv. Dette er en følge af, hvad man kunne kalde *sandhedens invariants* overfor kommunikation. Hvis en påstand P – fx at Napoleon døde i 1821 eller at A vil tænde en cigaret i morgen kl. 10.05 – er sand, kan dens sandhed ikke på nogen måde afficeres af at den meddeles over radioen eller kommunikeres på anden måde. Det er ingen holdbar indvending at netop agentens egen kundskab om forudsigelsen kan tænkes at motivere ham til at handle således at forudsigelsen ikke går i opfyldelse – om så blot ved at vente til 10.06 med at tænde den første cigaret. Denne indvending er ikke holdbar for den beviser jo kun at forudsigelsen var falsk. Hvad jeg har hævdet er blot, at *hvis* forudsigelsen er sand, kan dens sandhed ikke anfægtes gennem kommunikation.

Vi er hermed nået til det resultat, at *dersom* determinismen indebærer at det principielt er muligt for en tilstrækkelig velinformeret intelligens med tilstrækkelig kendskab

til kausallovne med enhver ønskelig nøjagtighed at forudsige hvad der vil ske i fremtiden, så må det erkendes at også agenten selv principielt kan være i besiddelse af samme sikre viden om udfaldet af hans moralske kamp. Men dette er absurd. Det er simpelthen vrøvl at tale om at en mand overvejer en sag, kæmper en moralsk kamp med sig selv, og ender med at træffe en afgørende beslutning – og samtidig hævde at denne mand fra første øjeblik havde sikker viden om denne beslutnings tidspunkt og indhold.⁵

Og det vil videre sige at vi indtil videre ikke har været i stand til at tilbagevise de hårde deterministers påstand om, at determinisme udelukker moral. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til at determinisme ikke er identisk med fatalisme. Hvis den determinisme der forudsættes indebærer, at fremtiden, under visse tænkelige, omend ikke faktisk opfyldte forudsætninger, er forudbestemmelig med enhver ønsket grad af nøjagtighed, *da* må det accepteres, at en sådan determinisme gør al menneskelig overvejelse og beslutning, og dermed al moral, meningsløs.

14. *Ødipuseffekten gør en determinisme som den omtalt under forrige punkt til en logisk umulighed.*

Når man, som vi gør det her, diskuterer den tese, at determinisme og moral er uforenelige, kan man ikke komme uden om at spørge, hvad der i denne forbindelse menes med »determinisme«. Desværre har tesens forfægtere i almindelighed ikke indladt sig på nogen definitionsdiskussion. Som oftest går man vistnok ud fra at determinismen er den forudsætning hvorpå moderne videnskab bygger, og hvis rigtighed den har godtgjort. Videnskaben søger efter lovmæssighed indenfor afgrænsede felter af tilværelsen, og kriteriet for at det er lykkedes at finde og formulere en lov er, at den retrospektivt sætter os i stand til rekonstruerende at *forklare* hvad der er sket; og prospektivt at *forudsige* hvad der vil ske. I begge tilfælde forudsættes det at man indenfor et vist fænomenområde har kendskab til en række

relevante udgangspositioner. Lovens gyldighed dokumenteres derved at man på dette grundlag og i forbindelse med lovens formler og en række beregninger er i stand til at bestemme senere positioner indenfor systemet. »Årsagsloven« eller »determinismen« er ikke en ny lov ved siden af de andre, men den antagelse at *alle* fænomener i tilværelsen underligger sådanne love – selvom det endnu ikke er lykkedes og måske aldrig vil lykkes os at formulere dem alle.

Beregnelighed, forudsigelighed, er altså det afgørende kriterium for et områdes determinerthed. Generaliseres dette synspunkt kan man – med Bertrand Russel formulere »årsagsloven« således:

There are such invariable relations between different events at the same or different times that, given the state of the whole universe throughout any finite time, however short, every previous and subsequent event can theoretically be determined as a function of the given events during that time. (Der består sådanne invariable relationer mellem forskellige hændelser til samme eller forskellig tid, at hvis tilstanden af det hele univers er givet gennem et bestemt tidsrum, ligegyldigt hvor kort, så kan teoretisk enhver forudgående og efterfølgende hændelse bestemmes som en funktion af de givne hændelser indenfor det tidsrum.)¹

Hvis vi altså i overensstemmelse med disse betragtninger går ud fra at den »determinisme« der omtales i inkompatibilitetstesens indebærer at fremtiden er (principielt) forudsigelig, så må det i medfør af de resultater vi nåede til under forrige punkt erkendes, at determinisme og moral er uforenelige.

Men – og her er vi ved sagens kerne – en determinisme af dette indhold er ikke blot ikke nogen »videnskabelig bevist sandhed« (jfr. ovf. punkt 1), end ikke en rimelig eller blot tænkelig hypotese, men simpelthen en logisk meningsløshed.

Begrundelsen herfor må søges i hvad Popper har kaldt *Ødipuseffekten*. »By the name 'Oedipus effect', [skriver

denne forfatter] I wish to allude to a certain aspect of the story of Oedipus whose fate was predicted by the oracle, with the result that the prediction induced Oedipus' father to those very actions which ultimately brought about the predicted events. The effect of a prediction (or a similar piece of information) upon the events or objects to which the prediction refers – for example, by promoting or by preventing the predicted events – I have called the 'Oedipus effect'.« (»Med navnet 'Ødipus-Effekten' [skriver denne forfatter] hentyder jeg til et vist træk i fortællingen om Ødipus, hvis skæbne var forudsagt af oraklet med den virkning at forudsigelsen fik Ødipus' fader til at foretage netop de handlinger der tilsidst medførte de forudsagte hændelser. Det er denne virkning af en forudsigelse (eller en lignende information) på selve de hændelser eller genstande forudsigelsen angår – fx i retning af at fremme eller forhindre de forudsagte hændelser – som jeg har kaldt 'Ødipus-Effekten'«.).² I stringent form har Popper påvist at ikke alene kvantefysikken, men også den klassiske fysik, er indeterministisk i en mere fundamental betydning end den hvori kvantefysikken sædvanligvis betegnes som indeterministisk. Ja, den indeterminisme gælder, efter Popper, enhver videnskabelig forudsigelse overhovedet. Ingen »predictor« (det være sig et menneske eller et fysisk apparat) er i stand til at besvare alle spørgsmål som måtte blive stillet til den angående dens egen fremtid, og det ganske uanset hvor mange informationer man forsyner den med. Grunden hertil ligger, ifølge Popper, i den kendsgerning, at det er umuligt for en predictor at besidde fuldkommen up-to-date initial information om sig selv. Popper's almindelige konklusion er derfor en oprejsning for den gængse common-sense opfattelse, hvorefter der er hændelser der kan forudsiges og derfor kaldes »determinerede«, og andre hændelser der ikke kan forudsiges og derfor kaldes »indeterminerede«.³

En række andre forfattere har i lignende tankebaner hævdet en principiel *logisk indeterminisme* hvad særligt

angår menneskelige beslutningsprocesser.⁴ I det følgende skal jeg i ikke-stringent form og med så jævne ord som muligt forsøge at forklare hvorfor jeg på linie med disse forfattere mener at fuldkommen determinisme (udtømmende forudsigelighed) er en logisk umulighed.

Lad A være agenten der skal træffe en beslutning (et valg) og I en eller flere iagttagere der med ubegrænset adgang til information og i ubegrænset besiddelse af teoretisk indsigt forsøger at forudsige udfaldet af A 's beslutning. Lad denne angå valget mellem en hvid og en sort kugle. Hvis nu I fremsætter den forudsigelse F_1 , at A vil vælge den hvide kugle; og dersom A får kundskab herom; er det muligt at denne kundskab af den ene eller anden grund, om så blot for at gøre forudsigelsen til skamme, motiverer A til at vælge den sorte. (Det er klart at hvis forudsigelsen angår mere vitale anliggender, fx at A vil afrejse med et bestemt fly der vil styrte ned, kan A , forsåvidt han tror på forudsigelsen, have stærkt interessebetonede motiver til at handle i strid med det forudsagte).

Dette vil altså sige at F_1 under de nævnte omstændigheder viser sig at være falsk. Måske vil man søge at redde situationen ved at gøre gældende at det mislykkede udfald skyldes at I ikke har tænkt sig tilstrækkeligt om. Han har glemt at tage den med F_1 forbundne Ødipuseffekt i betragtning. Han måtte kunne have forudset dette og derfor revideret $F_1 + \text{ØEF}_1$ ($\supset : F_1$'s Ødipuseffekt) til $F_2 = A$ vil vælge den sorte kugle. Men naturligvis hjælper dette ikke. Også F_2 har sin egen ØE og må derfor revideres til $F_3 = A$ vil vælge den hvide kugle; og således fremdeles. I 's »prediction, to be successful, must allow for any relevant effect its formulation and communication will have on [A 's] brain; but these effects could not all in general be calculated unless the prediction itself were already known, so that in general the exact calculation can never be completed.« (»Forudsigelse må, om den skal lykkes, tage hensyn til enhver relevant virkning som dens formulering og kommunikation vil få på [A 's] hjerne; men disse virknin-

ger kan ikke beregnes i deres helhed medmindre forudsigelsen allerede er kendt, hvoraf følger at en i det hele nøjagtig beregning aldrig kan fuldendes«.)⁵

Man kunne prøve at redde determinismen ved i forudsigelsen at indføje det forbehold, at den kun gælder under forudsætning af at A ikke får kundskab om den. I skulle i overensstemmelse hermed fremsætte forudsigelsen $F_1' = F_1$ gælder under forudsætning af at A ikke får kundskab om F_1 . Men denne udvej er ikke farbar. For også F_1' har sin egen $\emptyset E$ og så er spillet gående påny.

Jeg kan slutte mig til Mackay når han siger at »our firm subjective conviction of freedom . . . is the entirely justifiable corollary of these peculiar logical facts. For us agents, any purported prediction of our normal choices as 'certain' is strictly *incredible*, and the key evidence for it *unformulable*. It is not that the evidence is unknown to us; in the nature of the case, no evidence-for-us at that point exists. To us, our choice is logically indeterminate, until we make it. For us, choosing is not something to be observed or predicted, but to be done« (»vor faste subjektive overbevisning om at være fri . . . er den fuldt berettigede følgeslutning af disse særegne logiske kendsgerninger. For os som handlende må enhver foregiven forudsigelse af vore normale valg som »sikker« være absolut *uantagelig*, og det bærende erfaringsvidnesbyrd herom *uformulerbart*. Det betyder ikke at vi er uvidende om dette vidnesbyrd; efter sagens natur findes der ikke herom noget vidnesbyrd-for-os. For os er vort valg logisk indetermineret indtil vi har truffet det. For os er det at vælge ikke noget der iagttages og forudsiges, men noget der gøres«.)⁶

Mærkeligt nok er der, mig bekendt, ingen der på analog måde har beskæftiget sig med den udtømmende forudsigeligheds konsekvenser for tankelivet – skønt disses absurditet er mindst lige så iøjnespringende. Hvis tilværelsesforløbet er absolut determineret og derfor principielt udtømmende forudsigeligt, måtte det til enhver tid have været principielt muligt at forudsige at Einstein i 1915 ville formulere sin

almindelige relativitetsteori af det og det indhold. Denne viden måtte da også kunne være meddelt Einstein, fx i 1905 da han formulerede den specielle relativitetsteori. Men det er en modsigelse at sige at Einstein i 1905 kunne vide at han gennem de næste 10 år skulle kæmpe sig frem til et vist resultat, og samtidig hævde at han allerede i 1905 kendte dette resultat og alle de ræsonnementer ad hvilke han ville nå frem til det.

Det må understreges at den principielle indeterminisme vi er nået frem til, specielt også hvad angår menneskelig handlen og tænken, naturligvis ikke betyder fornægtelse af lovmæssighed og deraf afledt forudsigelighed, men kun at der findes en sidste logisk uoverskridelig grænse for bestemtheden og forudsigeligheden – en forudsigelighed der på det intellektuelle og moralske plan betyder at ingen kan komme og sige til mig: Din tænkning og dine moralske overvejelser er i den forstand illusoriske at vi er i stand til allerede nu at fortælle dig hvilket resultat de vil føre til.

Under punkt 13 måtte jeg indrømme at de hårde determinister ville have ret i påstanden om determinismens og moralens uforenelighed, dersom den determinisme der forudsættes indebærer at fremtiden er absolut determineret og udtømmende forudsigelig. Jeg mener nu at have påvist at en determinisme af sådant indhold er en logisk absurditet.

En begrænset determinisme er ikke alene ikke uforenelig med moral, men vel endog en nødvendig forudsætning for den opfattet som pragmatisk teknik. Medens begrænsningen, som lige omtalt, garanterer meningsfuldheden af moral som indre oplevelse af overvejelse og beslutning i agenten selv, garanterer lovmæssigheden i menneskelig adfærd meningsfuldheden af moralen som pragmatisk teknik med det formål (den funktion) at påvirke menneskelig handlemåde. Som al anden teknik er også denne kun tænkelig gennem indgreb og foranstaltning afstemt i overensstemmelse med en basal lovmæssighed. Ligesom det er kendskab til naturlovene der betinger vor evne til fysisk kontrol med naturen, således er det kendskab til lovmæssighed i menneskelig ad-

færd der betinger vor evne til behaviouristisk kontrol med mennesker.

Man kan tænke sig den indvending, at de anførte betragtninger vel viser, at en determinisme, der indebærer at fremtiden er principielt udtømmende forudberegnelig, er en logisk umulighed; men derimod ikke rammer en determinisme der, uden at hævde dette, blot postulerer, at fremtiden er entydig forudbestemt. Også en sådan determinisme må nemlig gøre moralske overvejelser og kampe meningsløse. For også den agent der ved at hans overvejelser kun kan have ét udfald (uden at vide hvori dette består) er logisk afskåret fra at overveje og beslutte. For det ville være som at sige »Der er én og kun én ting jeg kan gøre, men jeg har endnu ikke besluttet mig til hvilken det skal være.«

Svaret må være at en sådan determinisme i virkeligheden ikke adskiller sig fra den der indebærer udtømmende forudberegnelighed. Det er nemlig ikke til at indse hvad den entydige forudbestemthed skulle betyde, om ikke just det at forløbet, de fornødne kundskaber og intelligens forudsat, lader sig forudberegne. At hævde at forløbet er lovmæssigt entydigt bestemt, og samtidig benægte at det lader sig beregne af den der har den fornødne indsigt i disse love og de relevante kendsgerninger, er en modsigelse.

15. *Subsidiært: Selvom det antages at tilværelsen er absolut determineret afgiver denne antagelse ikke grundlag for nogen praktisk slutning.*

Skulle de foregående argumenter mod den pragmatiske inkompatibilisme ikke have overbevist læseren, er her endnu et der er subsidiært i forhold til det under forrige punkt anførte.¹ Det går ud på, at selvom det skulle antages at tilværelsesforløbet er absolut eentydigt determineret og derfor principielt udtømmende forudsigeligt, ville denne antagelse dog ikke afgive grundlag for nogen praktisk slutning, specielt ikke vedrørende kriminalpolitiske problemer.

Allerede hos stoikerne møder man *ørkesløshedsargumentet*. Det går ud på at det altid er ørkesløst at anstrenge sig for at opnå noget eller undgå noget, at træffe forsigtighedsforanstaltninger eller andre forholdsregler. Hvis en mand er syg, vil han enten komme sig eller ikke komme sig. Hvis han vil komme sig, så vil han komme sig hvad enten han tilkalder en læge eller ej. Hvoraf skulle følge, at hvis determinismen er sand kan man lige så godt spare sig udgifterne til lægehjælp. Ræsonnementets logiske brist er åbenbar: hvis alting er forudbestemt er det også forudbestemt om den syge vil tilkalde lægen eller ej. Det er en modsigelse, af en præmis der udelukker ethvert valg at ville udlede en beslutning til fordel for et bestemt valg. På tilsvarende måde på det moralske område. Determinismen kan ikke begrunde at man skulle ophøre med at gøre sig moralske anstrengelser eller reagere moralsk overfor andres handlemåde. Enhver må gøre præcist som han er determineret til. Pointen kan illustreres med historien om tyven der plæderede på, at da han var determineret til at handle netop som han havde handlet, og umuligt kunne unddrage sig kausallovens ubrydelige nødvendighed, ville det være meningsløst og uretfærdigt at straffe ham. Hvortil dommeren svarede: »Ja, De har ret. Deres handlemåde var determineret og De har ikke kunnet unddrage Dem den nødvendighed der hersker i hele universet. Men det samme gælder samfundet og mig som dets repræsentant. Samfundet er determineret til at forsvare sig mod angreb som Deres og derfor idømmer jeg Dem straf«.

Det gør altså hverken fra eller til om man udgår fra deterministiske eller indeterministiske forudsætninger. Lad *A* være en indeterminist der træffer moralske valg af afgørelser i den tro, at han hermed sætter noget nyt ind i verden i den forstand, at beslutningen ikke fuldtud lod sig bestemme og forudsige før den blev truffet; og lad *A* gennem filosofiske studier blive overbevist om den fuldstændige determinismes rigtighed. Han kan da ikke med nogen ret af sin ny filosofi udlede den konsekvens, at han »lige

så godt« kan holde op med at moralisere. For det ligger jo netop i denne filosofi at ingen »lige så godt« kan gøre noget andet end det de gør.

Det kunne se ud som om det jeg har sagt under dette punkt står i modstrid med hvad jeg har sagt ovenfor under punkt 13. Ret beset tror jeg dog ikke det er tilfældet. Under punkt 13 hævdede jeg generelt, at udtømmende forudsigelighed er logisk uforenelig med al menneskelig overvejelse, valg, og beslutning, og derfor med al moral. Her hævder jeg en speciel anvendelse af dette synspunkt, nemlig at man ikke kan påberåbe sig den deterministiske doktrin til at *begrunde* en *beslutning* om at *vælge* at ophøre med at moralisere.

Jeg mener hermed at have påvist urigtigheden af inkompatibilismen i dens to former, altså godtgjort at det hverken er umoralsk eller ørkesløst at moralisere. Det kan være naturligt i forbindelse hermed at søge at forklare hvorledes den misforståelse er opstået, at determinisme og moral udelukker hinanden. Jeg kan herom henholde mig til den forklaring som allerede Hume gav. Den gik ud på at misforståelsen er opstået derved at determinisme er blevet forvekslet med tvang. Såvel i retlige som i moralske forhold er det, ihvertfald indenfor vor kulturkreds, almindeligt at tvang af en sådan styrke, at den kan siges at ophæve handlefriheden, accepteres som en undskyldning der fritager den tvungne for skyld og ansvar. Samtidig ligger der i årsagsbegrebet utvivlsomt rester af metafysisk-antropomorfi-ske forestillinger om, at årsagen besidder en kraft der fremtvinger virkningen.² Disse rester manifesterer sig i nødvendighedsbegrebet. Dette *kan* simpelthen være udtryk for hændelsernes lovmæssige karakter og dermed deres forudsigelighed (inden for visse grænser) og dette har intet med tvang at gøre. Men vi bruger også nødvendighedsterminologien for at udtrykke at der blev handlet under tvang, fx

»han blev nødt til at udlevere hemmeligheden, ellers havde de pint ham ihjel«, »Nød lærer nøgen kvinde at spinde«, o. lign. Det kan meget vel tænkes at det er denne betydningsskrydsning der fører på vildspor idet man overfører tvangs-nødvendighedens diskulperende virkning på lov-mæssigheds-nødvendigheden.

16. *Forståelse appellerer til sympatiske følelser der kan koeksistere med de moralsk antipatiske.*

Måske vil en eller anden læser der, uden at opdage nogen fejl, har fulgt mig hertil ad ræsonnementets krogede veje sige: Ja, det kan altsammen være meget godt, men taber dog sin overbevisende kraft overfor en simpel kendsgerning som vi sikkert alle har oplevet. Jo bedre og dybere vi forstår en menneskelig handling, alle de samvirkende faktorer og omstændigheder der indgår i den livssituation der af-fødte handlingen, og den hele livshistorie der førte op til denne situation, des mere tilbøjelige bliver vi til at holde vor moralske dom tilbage. Med voksende indsigt og forståelse konvergerer den moralske reaktion mod nul. *Comprendre, c'est pardonner; tout comprendre c'est tout pardonner.*

Som vi har omtalt (punkt 5) hævder Hedenius at vi bør ophøre med at moralisere fordi vor moralbevidsthed som betingelse herfor stiller et krav der ikke lader sig opfylde. Forsåvidt er hans tese af *moralisk* natur. Men ved siden heraf forekommer også en i *psykologiske* vendinger holdt tese om, at årsagsforklaring og moralsk indignation udelukker hinanden. »Som bekendt«, siger Hedenius, »har beskæftigelsen med sådanne undersøgelser [af en forbrydelses årsager] en ejendommelig virkning. Hos den, der undersøger, dæmpes eller forflygtiges den for al gengældelse så nødvendige uvilje. Springen af forskellige årsagsfaktorer og bedømmelsen af deres vægt for ansvarets opståen splitter opmærksomheden og undergraver dermed uviljen«. ¹ Denne psykologiske opfattelse deles også af en forfatter der

iøvrigt ikke er enig med Hedenius i, at determinisme og moral udelukker hinanden. Det er Per Olof Ekelöf der skriver:

Et brott må vara aldrig så bestialisk, fördjupar jeg mig i dess orsaker försvinner den moraliska indignationen. Ehuru det innebär någon överdrift skulle man kunna säga att denna förutsätter, att kausalbetraktelsen ej drivs längre än till att viss person konstateras vara gärningsmannen. Och på den som ser straffet i dess samhällsfunktion, kan en straffverkställighet ej samtidigt verka som en moralisk appell. Den kritiska bedömningen och den moraliska värderingen försiggå s. a. s. på olika psykiska plan.²

Og andetsteds:

Man kan ... icke på en gång koncentrera uppmärksamheten på den psykiska orsaken till den brottsliga handlingen och känna moralisk indignation över denna. Sistnämnda känsloreaktion är nämligen förbunden med tanken på brottslingens skuld till handlingen, något som i sin tur förutsätter att den kausala betraktelsen icke föres längre än till ett konstaterande av vem som begått handlingen ifråga. Man anser icke en människa ha skuld till en nedärvd eller genom miljöpåverkan skapad psykisk defekt. Tout comprendre, c'est tout pardonner.³

Der er sikkert noget rigtigt i denne tankegang. Vi har sikkert alle oplevet hvorledes den første spontane bølge af fordømmelse og vrede i anledning af en nedrig og ond-sindet handling afsvækkes og træder i baggrunden i vort sind i takt med at vi modtager oplysninger om gerningsmanden, hans udvikling og milieu – oplysninger der om ikke undskylder handlinger, så dog forklarer og gør det psykologisk forståeligt at det gik som det gik. Jo mere vi får øje på motiver og svagheder der ikke er os selv ganske ukendte, des mere genkender vi et menneske i den i hvem vi i første omgang ikke kunne se andet end et giftigt kryb, en ondsindet gorilla. Hermed appelleres der til menneskelig sympati og trang til at hjælpe, altså til følelser der er kontrære i forhold til den fjendtlige attitude der tager sig udtryk i den moralske fordømmelse og indignation.

Men hvad jeg ikke kan gå med til er, at disse kontrære følelser ikke skulle kunne koeksistere i samme bryst, men at den øgede indsigt, som Hedenius hævder det, ganske skal dræbe lysten eller evnen til at nære moralsk uvilje. Jeg kan bedre gå med til Ekelöfs opfattelse hvorefter kausalbetragtningen og den moralske reaktion foregår på forskellige »psykiske plan« – hvilket formentlig vil sige at man ikke samtidig kan koncentrere opmærksomheden om begge holdninger.

Den almindelige erfaring viser da også at det er en kendsgerning at vi på dette, som på så mange andre områder, er i stand til at indtage en ambivalent holdning til samme fænomen. Der er intet i vejen for at jeg, uanset al medfølelse og forståelse, dog holder liv i den moralske vrede og dens udtryk, vidende at den er velbegrundet og nødvendig til forsvar af det værdisystem jeg går ind for. Jeg kan ikke udtrykke det bedre end Hobart har gjort det:

The supervening of a sympathetic mental insight upon moral indignation is not a displacement, but the turning of attention upon facts that call out other feelings too. To comprehend all is neither to pardon all nor to acquit of all; overlooking the disvalue of acts and intentions would not be comprehension; but it is to appreciate the human plight; the capacity for suffering, the poor contracted outlook, the plausibilities that entice the will. This elicits a sympathy or concern co-existing with disapproval. That which is moral in moral indignation and behind it, if we faithfully turn to it and listen, will not let us entirely wash our hands even of the torturer, his feelings and his fate; certainly will not permit us to take satisfaction in seeing him in turn tortured, merely for the torture's sake. His act was execrable because of its effect on sentient beings, but he also is a sentient being. The humanity that made us reprobate his crime has not ceased to have jurisdiction. The morality that hates the sin has in that very fact the secret of its undiscourageable interest in the sinner. We come, not to discredit indignation and penalty, nor to tamper with their meaning, but to see their office and place in life and the implications wrapped up in their very fitness. (Tilvæksten af en sympatisk mental forståelse til den moralske indignation betyder ikke en fortrængning, men at opmærksomheden vender sig mod kendsgerninger der kalder også på andre følelser. At forstå alt er hverken

at tilgive alt eller at frifinde for alt; at se bort fra handlingers og hensigters negative værdi ville ikke være forståelse. Men det er at tage menneskets natur i betragtning, evnen til at lide, det fattige indskrænkede udsyn, de halve sandheder der forlokkes viljen. Dette fremelsker en sympati eller interesse der eksisterer samtidig med misbilligelsen. Hvis vi redeligt vender vort sind mod det som er moralsk i og bag den moralske indignation, og lytter til det, vil det ikke tillade os ganske at vaske vore hænder, selv ikke i betragtning af torturisten, hans følelser og skæbne; og det vil givet ikke tillade os at finde tilfredsstillelse i at se ham pint til gengæld, blot for pinslens skyld. Hans handling var afskyelig på grund af dens virkninger på følende væsener, men han er også selv et følende væsen. Det humanitetskrav der fik os til at bryde staven over hans forbrydelse, har stadig gyldighed. Den moralitet der hader synden rummer netop heri hemmeligheden om dens utrættelige interesse i synderen. Vi føres ikke til at miskreditere indignation og straf, eller til at fuske med deres mening, men til at forstå deres funktion og plads i livet og de implikationer der ligger i svøb netop i deres hensigtsmæssighed.)⁴

Denne sandhed finder iøvrigt netop udtryk i maximen *comprendre c'est pardonner*. For der er jo her tale om at *tilgive*, og det er en akt der ikke fornægter skylden, men netop forudsætter den; og som ikke annullerer den moraske vrede, men lader dens udslag for fremtiden bortfalde. I retsforhold svarer hertil foranstaltninger såsom tiltalefråfald, betinget domfældelse, benådning, o. lign.

Iøvrigt må det bemærkes at den dybere indsigt i gerningsmandens psyke og de ledsagende omstændigheder der er egnet til at påkalde blidere følelser og begrunde tilgivelse, ingenlunde er identisk med teoretisk indsigt i årsagssammenhæng. »Comprendre« svarer til »at forstå«. Nu *kan* dette ord bruges for at betegne den opfattelse af en situation der er baseret på en fyldestgørende teoretisk indsigt i årsagssammenhæng. Således, fx, når den ene tekniker siger til den anden: Kan du forstå hvorfor maskinen ikke vil fungere? Og dette må vel anerkendes som ordets centrale betydning. Men det kan også anvendes med bibetydning af personlig tilslutning, især personlig samfølelse eller sympati.⁵ Den utro ægtemands klassiske klage: »Min

kone forstår mig ikke« er ikke udtryk for at hustruen savner teoretisk indsigt i, hvorledes hans psyke fungerer, men derimod for at ægtefællerne ikke er på sympatisk bølglængde med hinanden. Og det er, tror jeg, i denne betydning ordet skal tages i maximen – ellers udtrykker den efter min mening ikke en elementær sandhed.

Dette fremgår af de eksempler der typisk føres i mar-ken for at illustrere maximen. En stående figur er den ungdommelige tyv som fra sine forældre har arvet en meget ringe forstand og som er vokset op på samfundets bund hvor han fra lille har lært at klare sig ved at stjæle. Det er klart at der i en sådan situation foreligger anormale *særlige omstændigheder* der kan virke diskulperende: ungdom, manglende åndsevner, manglende opdragelse. Under hensyn hertil kan det være hensigtsmæssigt at suspendere den normale moralsk-retlige reaktion (fordømmelse, straf) og i stedet for søge at bibringe den unge den opdragelse og belæring han har måttet savne. At det er netop disse særlige omstændigheder, og ikke årsagsforklaringen som sådan, der er afgørende for den overbærende reaktion, fremgår deraf, at samme reaktion ikke finder sted dersom gerningsmanden er en moden mand med god opdragelse, forstand og uddannelse. Disse omstændigheder vil tværtimod efter almindelig opfattelse virke strafskærpende. Han havde de bedste forudsætninger for at vide hvad han gjorde, vil man sige.⁶ Men også en handling foretaget under disse omstændigheder er led i en årsagssammenhæng. Det vil sige, årsager som sådanne er ikke undskyldninger.

Reultatet af disse overvejelser må blive at maximen *comprendre c'est pardonner* udtrykker en psykologisk sandhed der ikke på nogen måde anfægter denne afhandlings tese, at determinisme (når dette begreb tages i en logisk holdbar betydning) og moral ikke er uforenelige. Den psykologiske sandhed er den, at jo mere vi ved om et menneske og den ugerning han har begået, jo dybere vi trænger ind i alle sjælens kroge, og jo mere vi kortlægger arv, milieu og livshistorie – des mere sandsynligt er det at vi vil

opdage omstændigheder der kan mildne vor vrede mod manden, men ikke vor dom over gerningen. Men dukker ingen omstændigheder af denne art op er selve indordningen som sådan af gerningen i en kausalsammenhæng uden nogen betydning for den moralske bedømmelse.

17. *Den pragmatiske moralopfattelse.*

I denne afhandling har jeg bl. a. hævdet en række teser der tilsammen kan siges at udtrykke hvad man kunne kalde *den pragmatiske moralopfattelse*:

(1) Den moralske dom er ikke blot en indikativisk tankeakt i hvilken det konstateres at en person er skyldig i overtrædelse af en moralsk norm; men tillige et direktivisk krav om at overtrædelsen skal misbilliges, jfr. nærmere under punkterne 3, 9, og 10.

(2) Misbilligelsen er den moralske doms sanktion. Den er ikke en tanke, en mening, men en handling eller et handlingsberedskab som udtryk for en emotionel reaktion af uvilje overfor den der anses for skyldig, jfr. nærmere under punkterne 3, 9, og 10.

(3) Skønt misbilligelsen, ligesom hævn og vreden, er en spontan reaktion og følgelig ikke har noget formål, tjener den dog en vital funktion til forsvar for et forudsat værdisystem. Den moralske reaktion har en handlingsdirigerende funktion, gengældelse er pr. definition prævention, jfr. nærmere under punkterne 9 og 10.

(4) Det må antages at den moralske reaktion med stigende erfaring i tidens løb ubevidst tilpasses i forhold til sin funktion, især således at den bortfalder under betingelser hvor den ville være enten uforholdsmæssig eller unyttig, jfr. nærmere under punkt 9.

(5) Som empirisk fænomen foreligger moralen som positiv moralitet, d.v.s. den indenfor en vis gruppe herskende moralopfattelse. En positiv moralitet kan gøres til genstand for moralkritiske (moralpolitiske) overvejelser der resulterer i en personlig, kritisk moral forskellig fra den positive moralitet, jfr. nærmere under punkterne 2 og 8.

(6) En kritisk diskussion af ansvarsbetingelserne ifølge en vis positiv moralitet må ske i lys af mibilligens handlingsdirigerende funktion. Der sker herved en bevidst funktions-tilpasning i fortsættelse af den under (4) omtalte ubevidste.

Kernen i dette sæt af teser er at moralen ikke har nogen højere »mening« eller »begrundelse« end den pragmatiske at være et instrument til forsvar for et forudsat værdisystem. Denne opfattelse står i modsætning til

(1) aprioristisk moralfilosofi hvorefter moralen beror på en umiddelbar fornuftsindsigt uafhængig af al erfaring;

(2) analytisk moralfilosofi forsåvidt man med Campbell, Hedenius og mange andre baserer den på »vor moralbevidsthed« som et sidste, indiskutabelt grundlag, jfr. ovf. punkterne 4 og 8.

(3) den opfattelse at moral begrundet i pragmatiske hensyn mister sin sande mening og bliver en slags humbug, jfr. ovf. under punkt 10 ved noterne 4 og 5.¹

Derimod står den dogmatiske moralopfattelse ikke som sådan i modstrid med en kognitivistisk værdifilosofi. For den udtaler sig ikke som sådan nærmere om funderingen af de værdier som de moralske reaktioner forsvarer.

En pragmatisk moralopfattelse og en bestemmelse af ansvarsbetingelserne i overensstemmelse hermed er ingen nyhed på det filosofiske marked. Men, såvidt mig bekendt, er synspunktet dog hidtil ikke blevet gjort til genstand for dyberegående undersøgelse med udarbejdning af de inte-

grerende teser. En argumentation til begrundelse af synspunktet forekommer, såvidt jeg ved, kun hos få forfattere;² hvorimod adskillige uden nærmere diskussion har accepteret eller forudsat en pragmatisk bestemmelse af det moralske ansvarsgrundlag.³

Der består en vis parallelisme mellem den pragmatiske moralopfattelse – der betragter misbilligelsen som en moralsk sanktion – og den juridiske lære om straffen. Det er mærkeligt, at medens det længe har været erkendt at straffen tjener et praktisk formål og at de retlige ansvarsbetingelser bør afstemmes i overensstemmelse hermed, har det ikke været almindeligt at anlægge et tilsvarende synspunkt på misbilligelsen og de moralske ansvarsbetingelser. Det er det der er forsøgt i denne afhandling forsåvidt som det hævdes at en rationel bestemmelse af det moralske ansvarsbetingelser ikke kan hentes op af »vor moralbevidsthed«, men må ske i lys af moralens adfærdsdirigerende funktion.

NOTER

Til punkt 1.

1. Stephan Hurwitz, *Den danske kriminalret. Almindelig del* (1952), 104 f., og 4. reviderede udgave af samme værk ved Knud Waaben, 73.
2. *Op. cit.*, 106.
3. »Kampen mod straffen«, pkt. 6 ved note 4.
4. Johs. Andenæs, *Avhandlinger og foredrag* (1962), 71–72.
5. *SJT*, 1946, 373, jfr. 654 noten.
6. Per Augdahl, »Viljesfrihet, determinisme og strafferett«, *TfR* 1920, 352 f., 359.
7. Ernst Kallenberg, »Om brott och straff«, *SJT* 1949, 1.
8. Trygve Leivestad, »Viljens frihet«, *NTS* 1939.
9. Tore Strömberg i *Theoria* 1957, 75.
10. Conrad Lönnquist, »Viljans frihet och fysikens orsakslag«, *Religion och kultur* 1961, 13.
11. Frede Castberg, *Forelæsninger over rettsfilosofi* (1965), 115 f.
12. Harald Höffding, *Etik* (1913), 112.
13. Edward Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas* vol. I (1924) 320 f.
14. Friedrich Jodl, *Allgemeine Ethik* (1918), 275 f.
15. G. Heymans, *Einführung in die Ethik* (1914), 98 f.

16. David Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding*, sec. VIII; *A Treatise of Human Nature*, book II, part III.
17. John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, book II, chap. XXI.
18. Thomas Hobbes, »Of Liberty and Necessity« i *English Works of Thomas Hobbes* (1840) vol. IV, 242, 256–57.
19. St. Augustine, »The Freedom of Will«; *The City of God*, cit. i Bernhard Berofsky, *Free Will and Determinism* (1966), 269 f.
20. John Dewey, *Human Nature and Conduct* (1930), 17–19.
21. A. J. Ayer, »Freedom and Necessity« i *Philosophical Essays* (1954), 271 f.
22. Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (Peregrine ed. 1963), 74, 78.
23. Charles L. Stevenson, *Ethics and Language* (1945), 312 f., 314.
24. Moritz Schlick, »When is a man responsible« i *Problems of Ethics* (1939), 143 f.
25. Justus Hartnack, *Filosofiske Essays* (1957), 33; *Politik og Filosofi* (1966), 58.
26. Mogens Blegvad i Stig Jørgensen m. fl.: *Skyld og ansvar* (1967), 28.
27. Baruch Spinoza, *Éthique*, livre IV, théorème LI, scholie; théorème LXIII, scholie.
28. Henri Ferri, *La sociologie criminelle* (1893), 260 f.
29. C. D. Broad, *Ethics and the History of Philosophy* (1952), 195 f.
30. Paul Edwards, »Hard and Soft Determinism« i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook, (1958), 104 f. (Collier Books 1961, 117).
31. John Hospers, »What Means this Freedom?«, *op. cit.*, 113 f.
32. Ingemar Hedenius, »Idén om viljans frihet« i *Harald Norden-son 60 år* (1946), 139 f.; »Om gengældelse« i *Vindrosen* 1966 nr. 2 s. 64 f.
33. Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), 1. Teil, 1. Buch, 3. Hauptstück: »Kritische Beleuchtung der Analytik der reinen praktischen Vernunft«; »Kritik der reinen Vernunft (1787), 2. Teil, 2. Abt., 2. Buch, 2. Hauptstück, 9. Abschn. III og IV.
34. Richard Taylor, »Determinism and the Theory of Agency« i note 30 *op. cit.*, 211 f.
35. C. A. Campbell, *On Selfhood and Godhood* (1957) 158 f.; »Is 'Freewill' a Pseudo-Problem?«, *Mind* 1951, 446 f.

Til punkt 2.

1. Jfr. hertil ovf. s. 34 f.
2. Ordet »hjemfalden« anvendes for at dække den situation at det er berettiget at straffe *A* hvad enten der er pligt til at gøre dette eller ej.

Til punkt 3.

1. Jfr. hertil ovf. s. 41.

Til punkt 4.

1. C. A. Campbell, *On Selfhood and Godhood* (1957), 159.
2. Se fx G. Heymans, *Einführung in die Ethik* (1914), 33, 101; Friedrich Jodl, *Allgemeine Ethik* (1918), 309; F. H. Bradley i *Freedom and Responsibility*, ed. by Herbert Morris (1961), 43; C. D. Broad i *Free Will and Determinism*, ed. by Bernard Berofsky (1966), 136; Arthur Pap i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (Collier Book ed. 1961), 212; Ted Honderich, *Punishment, the Supposed Justifications* (1969), 105–06. De mange moderne filosoffer der følger en sproganalytisk metode retter analysen mod gængs moralsk sprogbrug idet de forudsætter at denne er udtryk for en almindeligt accepteret moralbevidsthed.
3. Ingemar Hedenius, »Idén om viljans frihet«; *Harald Norden-son 60 år* (1946), 141.
4. Harald Ofstad, *An Inquiry into the Freedom of Decision* (1961), 263 f., 265, 267.
5. *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (1958), 121.
6. Se ovf. note 3.

Til punkt 5.

1. »Om gengældelse« i *Vindrosen* 1966 nr. 2, s. 64 f.
2. Det er nødvendigt at betone dette da forfatteren undertiden udtrykker sig som om der er tale om en psykologisk effekt, jfr. ndf. pkt. 7 *in fine* og pkt. 16.

Til punkt 7.

1. »On Self-Reference and a Puzzle in Constitutional Law«, *Mind* 1969, 1 f.
2. *Festskrift tillägnad Karl Olivecrona* (1964), 309–10.

Til punkt 8.

1. Jfr. hertil Alf Ross, *Directives and Norms* (1968), § 15, og følgende udtalelse af H. L. A. Hart, *Law, Liberty, and Moral-*

ity (1963), 20: »To make this point clear, I would revive the terminology much favoured by the Utilitarians of the last century, which distinguished 'positive morality', the morality actually accepted and shared by a given social group, from the general moral principles used in the criticism of actual social institutions including positive morality. We may call such general principles 'critical morality' and say that our question is one of critical morality about the legal enforcement of positive morality.« (»For at klarlægge dette punkt vil jeg genoplive en terminologi der var meget yndet af sidste århundredes utilitarianere. De sondrede mellem 'positiv moralitet', d.v.s. den moral der faktisk accepteres og er fælles for en given socialgruppe, og de almindelige moralske principper der anvendes i kritik af bestående sociale institutioner, herunder også den positive moralitet. Vi vil kalde sådanne almindelige principper for 'kritisk moralitet' og sige at det spørgsmål vi beskæftiger os med er et spørgsmål indenfor kritisk moralitet angående retlig gennemtvungelse af positiv moralitet«).

2. Se herom Alf Ross, *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), 304 og 320 note 34.
3. Det er jo en grundtanke i den såkaldte »uppsalafilosofiske værdinihilismen« at moralske udsagn er teoretisk meningsløse og derfor hverken kan være sande eller falske, jfr. Ingemar Hedenius, *Om rätt och moral* (1941) og afhandlingen om viljens frihed, noten s. 147-43.

Til punkt 9.

1. Jfr. afhandlingen »Straffens formål«, punkt 3.
2. Til det følgende se nævnte værks bd. I, kap. I-V. Se også Oliver Wendell Holmes, *The Common Law* (1923) der, støttet til et omfattende retshistorisk materiale, påviser hvorledes såvel erstatning som straf har udviklet sig af hævn, ofte rettet mod den skadegørende ting.
3. Jfr. Alf Ross, *Directives and Norms* (1968), § 12.
4. Jfr. Alf Ross, *Om ret og retfærdighed* (1953), § 90, jfr. § 89.

Til punkt 10.

1. Libetarianerne hævder ikke at alle menneskelige beslutninger og valg er udslag af indetermineret, fri vilje, se fx C. A. Campbell, *On Selfhood and Godhood* (1957), 172 f.
2. Hedenius synes (*op. cit.*, 146 f.) fortrinsvis at have ydre fysisk tvang, som fx indespærring, for øje, og dette kan muligvis forklare, at han ikke har hæftet sig ved tvangens styrkegrad.
3. Den efterfølgende omtale af Kant angår et af de mest komplicerede punkter i hans filosofi, hans besynderlige lære om,

at den menneskelige vilje på éngang er årsagsbunden (udtømmende forudberegnelig) og fri som postuleret af moralloven. For at være fuldtud forståelig burde fremstillingen her have været langt udførligere. Jeg henviser til Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* (i *Werke* udg. af Ernst Cassirer 1922, bd. V), 98 f., især 105-09; og *Kritik der reinen Vernunft* (a. st. bd. III), 380 f., især 384-89.

4. Således udtrykkeligt Louis le Maire, *Kampen mod straffen* (1952), 42, og i tilslutning hertil Johs. Andenæs, *Avhandlinger og foredrag* (1962), 160. Se også Richard Taylor i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (Collier Book ed. 1961), 226-27; Gabriel de Tarde i *Freedom and Responsibility*, ed. by Herbert Morris (1961), 46-47.
5. »In our judgment of human conduct we may be mostly concerned with maintaining or improving the general level of behaviour in the community; but we also think that bad conduct should be exposed for what it is, and good conduct acclaimed for what it is. In other words, we do not condemn wrongdoing merely to deter people by the fear of shame from misbehaving. To improve people's behaviour is not the only thing that matters: It is also important that this behaviour should have its worth correctly stamped upon it.« (»I vor dom over menneskelig adfærd er vi måske mest optaget af at opretholde og forbedre den almindelige adfærdsstandard i samfundet; men vi mener også at dårlig opførsel skal fremholdes for det den er, og god opførsel bifaldes for det den er. Vi fordømmer med andre ord ikke misgerninger blot for at afholde folk fra at begå dem af frygt for skammen. At forbedre folks adfærd er ikke den eneste ting der betyder noget: Det er også vigtigt at adfærden på korrekt måde præges med et værdistempel«). O. C. Jensen i *Mind* 1966, 235 og 236. Se også J. Charvet, *op. cit.*, 579.

Til punkt 11.

1. »Om gengældelse«, *Vindrosen* 1966, nr. 2, side 64 f., 68, 72.
2. *Directives and Norms* (1968), § 21; *Om ret og retfærdighed* (1953), kap. I, § 3 og kap. II.
3. Om pligtoplevelsen se nærmere Alf Ross, *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), kap. VII, 1 og 2; *Om ret og retfærdighed* (1953), § 90.
4. *Directives and Norms* (1968), 86, 102, 117; *Om ret og retfærdighed* (1953), § 11; *Virkelighed og gyldighed i retslæren* (1934), kap. V, 3.
5. Se ovf. under punkt 5.

6. Jeg betoner dette fordi udtrykket »værdinihilismen« ofte anvendes som betegnelse for Uppsalafilosofiens lære om de moralske udsagns logiske natur.
7. Se nærmere afhandlingen »Kampen mod straffen«, pkt. 6.

Til punkt 12.

1. Conrad Lönquist, »Viljans frihet och fysikens orsakslag«, *Religion och kultur* 1961, 13 f.
2. »*Death Speaks*: There were a merchant in Bagdad who sent his servant to market to buy provisions and in a little while the servant came back, white and trembling, and said, Master, just now when I was in the market-place I was jostled by a woman in the crowd and when I turned I saw it was Death that jostled me. She looked at me and made a threatening gesture; now, lend me your horse, and I will ride away from this city and avoid my fate. I will go to Samarra and there Death will not find me. The merchant lent him his horse, and the servant mounted it, and he dug his spurs in its flanks and as fast as the horse could gallop he went. Then the merchant went down to the market-place and he saw me standing in the crowd and he came to me and said, Why did you make a threatening gesture to my servant when you saw him this morning? That was not a threatening gesture, I said, it was only a start of surprise. I was astonished to see him in Bagdad, for I had an appointment with him to-night in Samarra.« (»*Døden taler*: Der var engang en købmand i Bagdad som sendte sin tjener til marked for at indkøbe forsyninger, og lidt efter kom tjeneren tilbage, bleg og skælvende, og sagde, Herre, lige nu da jeg var på markedspladsen skubbede en kvinde i mængden til mig, og da jeg vendte mig om så jeg at det var døden der skubbede til mig. Hun så på mig og gjorde en truende gestus. Lån mig nu en hest så jeg kan ride bort fra denne by og undgå min skæbne. Jeg vil ride til Samarra og der vil døden ikke finde mig. Købmanden lånte ham sin hest, og tjeneren satte sig op på den, og han huggede sine sporer i dens flanker og red afsted så hurtigt som hesten kunne galoppere. Så gik købmanden ned på markedspladsen og han så mig stå i mængden og han kom hen til mig og sagde, hvorfor truede du ad min tjener da du så ham til morgen? Jeg truede ikke ad ham, sagde jeg, det gav blot et sæt i mig af forbavselse. Jeg var forbavset over at se ham i Bagdad for jeg skulle have et møde med ham i aften i Samarra«). W. Somerset Maugham, citeret som motto for John O'Hara, *Appointment in Samarra*.
3. Petter Nissen, *Den röda märden*.

4. Omar el-Khajjâmî, citeret efter Thorkild Hansen, *Syv Seglsten* (1960), 64.
5. I *Determinism and Freedom* (ed. Sidney Hook), Collier Books New York 1961, 120.

Til punkt 13.

1. St. Augustine, *The City of God* (translated and edited by Marcus Dods. 1892), citeret fra *The Free Will and Determinism*, ed. Bernard Berofsky (1966), 271.
2. *A. st.*, 272-73.
3. *Philosophy* 1933, 41.
4. I note 1 *a. st.*, 82.
5. Således også bl. a. Maurice Cranston, *Freedom. A New Analysis* (1953), 160 f.; P. Herbst, »Freedom and Prediction«, *Mind* 1957, 1 f.; A. C. MacIntyre, »Determinism«, *a. st.*, 28 f.; Ardon Lyon, »The Prediction Paradox«, *Mind* 1959, 510 f.; D. M. MacKay, »On the Logical Indeterminacy of a Free Choice«, *Mind* 1960, 31 f.; Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (1949), ch. VI. 7; Arthur Pop i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science* ed. by Sidney Hook (Collier Book ed. 1961), 212 f.; C. J. Ducasse, *a. st.*, 160 f.; Richard Taylor, »Deliberation and Foreknowledge«, *American Philosophical Quarterly* 1964, delvis genoptrykt i *Free Will and Determinism* ed. by Bernard Berofsky (1966) 277 f.

Til punkt 14.

1. *Our Knowledge of the External World* (1914), 221. Karl R. Popper, »Indeterminism in Quantum Physics and in Classical Physics«, *Britisk Journal of the Philosophy of Science* 1950, 120 f., har med rette indvendt mod definitioner af denne type, der opererer med forestillingen om udtømmende kendskab til det hele univers, at de er uverificerbare (metafysiske); og har derfor foreslået en anden, empirisk finit definition. Det er for denne afhandlings formål ikke påkrævet at tage denne præcision i betragtning.
2. *A. st.*, 188-89.
3. *A. st.*, 117-18, 191, og 195.
4. Se punkt 13 note 5.
5. D. M. MacKay, *a. st.*, 32.
6. *A. st.*, 37. Jeg må dog tage det forbehold, at jeg, på grund af princippet om sandhedens invarians (ovf. punkt 13), ikke kan gå med til at den logiske ubestemmelighed kun gælder i forhold til den handlende selv.

Til punkt 15.

1. Da de følgende betragtninger altså hviler på en forudsætning hvis rigtighed jeg ikke anerkender, kan det fejlagtige indtryk let opstå, at jeg på visse punkter udtaler mig i modstrid med det foregående.
2. R. G. Collingwood, »On the So-Called Idea of Causation«. *Proceedings of the Aristotelian Society* 1938, 85 f., (delvis genoptrykt i *Freedom and Responsibility*, ed. by Herbert Morris, (1961), 303 f.) har på overbevisende måde hævdet at dette er tilfældet. Årsagsbegrebets oprindelige funktion er, siger han, at udtrykke den kraft eller magt mennesket har til ved passende indgreb at påvirke (tvinge) andre mennesker eller naturen. Han påviser hvorledes disse antropomorfe forestillinger i medfør af græsk animistisk naturopfattelse er overgået i naturvidenskaben og i kraft af traditionen levet videre der, selv efter at en mekanisk naturopfattelse i det 16. og 17. århundrede i videnskabelige kredse havde fortrængt den animistiske. Således opfatter fx endnu Newton forårsagelse som en slags tvang udøvet af en magtfuld ting over en anden. »Taken au pied de la lettre, Newton is implying that a billiard-ball struck by another and set in motion would have liked to be left in peace; it is reluctant to move, and this reluctance, which is called inertia, has to be overcome by an effort on the part of the ball that strikes it. This effort costs the striker something, namely, part of its own momentum, which it pays over the sluggish ball as an inducement to move. I am not suggesting that this reduction of physics to social psychology is the doctrine Newton set out to teach; all I say is that he expounded it, no doubt as a metaphor beneath which the truths of physics are concealed.« (»Taget efter ordene forudsætter Newton at en billardkugle der rammes og sættes i bevægelse af en anden ville have foretrukket at blive ladet i fred; den har modvilje mod bevægelse, og denne modvilje, som kaldes inert, må overvindes gennem en anstrengelse fra den rammende kugles side. Denne anstrengelse koster den rammende kugle noget, nemlig en del af dens egen bevægelsesmængde [momentum] som den overfører til den dovne kugle som en tilskyndelse til bevægelse. Jeg vil ikke hermed sige at denne reduktion af fysik til social psykologi er den lære Newton ville docere; alt hvad jeg siger er at han fremførte den, sikkert som en lignelse bag hvilken fysikkens sandheder ligger skjult«.)

Til punkt 16.

1. »Om gengældelse« i *Vindrosen* 1966 nr. 2, 64 f., 76.
2. *SJT* 1946, 171.

3. Straffet, skadeståndet och vitet (1942), 65.
4. I *Free Will and Determinism*, ed. by Bernard Berofsky, (1966), 89.
5. Således *Ordbog over det danske sprog*.
6. Således Johs. Andenæs, *Avhandlinger og foredrag* (1962), 163.

Til punkt 17.

1. Beslægtet hermed er den udbredte opfattelse at børn og dyr ikke kan gøres moralsk ansvarlige. Man kan naturligvis, siges det, ved administration af belønning og straf inducere motiver til påvirkning af deres fremtidige adfærd. Men da børn og dyr savner fornuftsmæssig indsigt i godt og ondt kan denne dresurteknik ikke betragtes som udtryk for moralsk ros og dadel. Se fx Aristoteles, *Nikomakæisk etik*, bog III, kap. 2; Edward Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas* (2. ed. 1924), 249, jfr. 264, 265, 316; C. A. Campbell i *Free Will and Determinism*, ed. by Bernard Berofsky (1966), 114; A. J. Melden, »Action«, *The Philosophical Review* 1956, 523; H. Fingarette, »Responsibility«, *Mind* 1966, 58 f., 60. Der gøres herved en distinktion uden rod i kendsgerninger. Vi fremfører faktisk bebrejdelser såvel overfor børn som overfor højerestående dyr, som fx hunde. At børn kan vide sig skyldige er givet; og hunde kan lægge en adfærd for dagen der udtrykker at de har gjort noget de ikke må. Således dyrepsykologen Holger Poulsen i Stig Jørgensen m. fl., *Skyld og ansvar* (1967), 21. Noget andet er at manglende indsigt ofte vil udelukke skyld således at ansvarsområdet indskrænkes tilsvarende.
2. Se fx G. E. Moore, *Ethics* (1912), 133-34; R. E. Hobart, »Free Will as Involving Determination«, *Mind* 1934, optrykt i *Free Will and Determinism*, ed. by Bernard Berofsky (1966), 63 f., 85 f., 92; Charles L. Stevenson, *Ethics and Language* (1945), 302 f., 306; P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (1954), 294 f., 301, 303.
3. Se fx Harald Høffding, *Etik* (1913), 122; Moritz Schlick i *Free Will and Determinism* (se ovf. note 2), 61; C. J. Ducasse i *Determinism in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (Collier Books ed. 1961), 168; Sidney Hook, *a. st.*, 188-89; Mogens Blegvad i Stig Jørgensen m. fl., *Skyld og ansvar* (1967), 38; Erling Jacobsen, *a. st.*, 59.

»Han kunne have handlet anderledes«

1. *Den udsøgte filosofiske interesse man har vist denne sætning skyldes dens formentlige relevans for problemet om viljesfrihed som ansvarsbetingelse.*

Der findes fra nyere tid en omfattende filosofisk litteratur der har beskæftiget sig med sætningen »Han kunne have handlet anderledes«. ¹ Grunden til denne interesse er at man går ud fra, at denne sætning udtrykker en grundbetingelse for, at man kan pådrage sig skyld og ifalde ansvar for den handling der er tale om. Hvorfor dette er tilfældet forklarer man som oftest ikke. Man går ud fra denne påstand som en selvfølge, idet man mener, enten at den er umiddelbart givet som et element af »vor moralbevidsthed«; eller at det siger sig selv at det er meningsløst at gøre ansvar gældende mod en mand for en handling, når man må indrømme, at han ikke kunne have handlet anderledes end han gjorde.

Dette kan lyde ganske overbevisende. Alligevel er der noget besynderligt ved denne diskussion. Sætningen skal angive en sindelagsomstændighed der udelukker skyld². Og det er vel også rigtigt at vi undertiden vil undskylde en begået overtrædelse ved at henvise til, at gerningsmanden ikke kunne handle anderledes end han gjorde. Således fx hvis en frihedskæmper under tortur har angivet kammerater; eller hvis en narkoman drevet af sit overvældende begær har tilvendt sig stof. Sætningen anvendes altså i almindeligt sprogbrug med henblik på visse ydre eller indre tvangssituationer hvor vi mener, at den handlende har været under et sådant ydre eller indre pres, at han må undskyldes. Det besynderlige ligger i at denne undskyldningsgrund, som man ofrer så stor interesse, så langt fra er den

hyppigst påberåbte, endsige den eneste. Langt hyppigere er det at man påberåber sig manglende viden eller manglende ond vilje som undskyldning. Man gør fx gældende at der forelå et vådeskud, eller at den handlende ikke kunne forudse at han ved at vinke til venner i en forbipasserende vogn distraherede føreren således at der indtrådte en alvorlig færdselsulykke. Undskyldninger af denne art finder udtryk i gængse vendinger som »Han gjorde det ikke med vilje«, »Han mente ikke noget ondt med det«, »Han vidste ikke hvad han gjorde« o. lign. Disse undskyldninger har intet at gøre med, at agenten ikke kunne handle anderledes end han gjorde. Hvorfor har man så plukket tvangskyldningen ud og viet den en så udsøgt filosofisk opmærksomhed?

Forklaringen må formentlig søges i den forbindelse der antages at bestå mellem den undskyldning der udtrykkes ved at sige »Han kunne ikke handle anderledes«, og det filosofiske problem om viljens frihed og om determinismens forenelighed med moralsk skyld og ansvar. Nogle mener, at kravet om, at manden skulle kunne have handlet anderledes, blot betyder at det skyldtes hans egen vilje og ikke ydre omstændigheder at han ikke gjorde det han skulle. At han kunne have gjort det kan altså omskrives til, at han faktisk ville have gjort det, *om han havde villet*. Dette er ikke tilfældet hvis der er handlet under ydre eller indre tvang, og derfor fritager vi i sådanne situationer den handlende for skyld og ansvar. Men dette har intet med viljens uafhængighed af årsagsloven at gøre. Andre hævder at sætningen ikke kan forstås på denne måde. For i sandhed at kunne sige, at han kunne gøre det han skulle, er det ikke tilstrækkeligt at han ville have gjort det, om han havde villet. Det må yderligere kræves, at han også *kunne ville* det. Men det kunne han ikke, siges det, dersom hele hans personlighed, hans karakter og vilje, gennem arvelige anlæg, opdragelse og milieu underligger årsagslovens nødvendighed. Forstået på denne måde rummer sætningen altså et krav om viljens indeterministiske frihed som betingelse

for skyld og ansvar³. Det er altså sætningens mulige relevans for et ældgammelt og stadig levende filosofisk problem der forklarer den iver hvormed man fra filosofisk – men ikke juridisk – hold har kastet sig over analysen af den.

I en tidligere afhandling har jeg søgt at vise at sætningen ikke kan forstås som rummende et krav om viljens metafysiske frihed; og at en naturvidenskabelig determinisme ikke er uforenelig med moralsk skyld og ansvar.

I denne afhandling vil jeg søge at underbygge denne opfattelse ved at vise, at sætningen »Han kunne ikke handle anderledes«, anvendt som undskyldning for en overtrædelse begået under tvang, er en løs talemåde hvis virkelige mening er på emphatisk måde at udtrykke, at det under de givne omstændigheder *ikke kunne forventes* at manden skulle handle anderledes end han gjorde. Men det er naturligvis noget ganske andet end, at han *ikke kunne* handle anderledes. Hvis jeg har ret i denne tydning taber sætningen enhver forbindelse med determinismeproblemet og mister den principielle filosofiske relevans man har tillagt den.

2. »X kan h« analyseres i relation til evne, lejlighed, og motivation til at udføre h.

For at komme til klarhed over meningen af den sætning vi særlig interesserer os for i denne afhandling, skal vi i dette afsnit se nærmere på »kunne«-udsagn i almindelighed, altså udsagn af typen

X kan h,

hvor *X* står for en vis person og *h* for en mere eller mindre konkret eller abstrakt bestemt handling, fx.

Peter kan spille klaver;

Peter kan spille Beethovens »Til Elisa«.

Undersøgelsen begrænses dog til at angå udsagn der har noget med Peters *evne til, mulighed for, magt til* at udføre

handlingen. Det vil sige vi ser bort fra fx udsagn som

Peter kan komme i aften,

når der hermed ikke udtrykkes, at det er muligt *for* Peter at komme i aften, men at Peter muligvis vil komme (at det er muligt *at* Peter vil komme). Forstået på denne måde siger sætningen ikke noget om, hvad der står i Peters magt, men om talerens mangel på præcis viden om, hvad der vil ske. Påstanden kan afvises af en anden bedre informeret der oplyser, at det er udelukket at Peter kan komme, for han ved, at Peter har besluttet sig til at blive hjemme. Alligevel er det lige fuldt sandt, at Peter kan komme, forstået på den måde, at det er muligt *for* Peter at komme: der er ikke noget der forhindrer ham heri, hvis han skulle beslutte sig om¹.

Det kan være hensigtsmæssigt indledningsvis at se på tilsvarende udsagn, hvor X står, ikke for en person, men for en ting, fx:

Denne vogn kan køre 150 km i timen².

Hvis *A* siger sådan til sin ven *B* om sin nyerhvervede vogn, men *B* betvivler rigtigheden heraf, hvorledes kan det da konstateres, om *A* har ret eller ej? Han vil måske henvisse til, hvad der står i en medfulgt beskrivelse af vognen og dens køreegenskaber. Men det er klart at *B* ikke behøver at tage dette for gode varer. Der er til syvende og sidst kun én afgørende prøve: *A* må tage *B* med ud på en køretur og demonstrere, at vognen *under visse omstændigheder* faktisk kører med den nævnte hastighed.

Det er klart at prøven ikke kan siges at være faldet negativt ud, hvis vognen hurtigt går i stå fordi der ikke er mere benzin på den. At der er benzin på vognen hører til de omstændigheder der må foreligge, for at prøven kan finde sted. Ligeledes at der er en chauffør ved rattet der foretager en række nødvendige manøvrer med hænder og fødder, at der er luft i ringene, olie i motor og gearkasse, strøm på batteriet, o. s. v. Lad os kalde de betingelser der er nødvendige for at prøven kan finde sted for *a*, *b*, og *c*. Vi kan da sige, at det afgørende bevis for påstanden om, at vog-

nen *kan* køre 150 km i timen, er, at dersom *a*, *b*, og *c* foreligger, kører den faktisk med denne hastighed.

Men der er grænser for hvilke omstændigheder *a*, *b*, og *c* kan stå for. Lad os antage at *A* hævder, at hans høje gamle ford kan køre med denne hastighed, og begrundet det med, at den faktisk vil gøre det, *dersom* der er benzin på beholderen o. s. v. . . . og *dersom* motoren udskiftes med en ny 8-cylindret motor. Dette kan øjensynligt ikke godtages, for så er det ikke mere *den* vogn vi talte om. Der må gøres en sondring mellem vilkår, der berører vognens identitet, og de der ikke gør det, men er ydre omstændigheder. Det kan måske i visse tilfælde volde vanskelighed at drage denne grænse, men princippet er klart nok: vognens identitet bestemmes gennem de momenter der er væsentlige for dens konstruktion og funktion som køretøj, og hvorved den adskiller sig fra vogne af andre mærker. Vognen bliver en anden når motoren udskiftes, men ikke fordi der fyldes benzin på.

Vi kan altså sige at af

X kan køre 150 km.t. (1)

følger

dersom a, b, og c foreligger kører X 150 km.t. (2),

og at det er dette andet udsagn der bruges til at teste sandheden af det første.

Alligevel ville det ikke være rigtigt at sige at (1) *betyder* (2), eller at (1) kan analyseres som identisk med (2)³. Vi vil forstå dette når vi betænker, at det af det foregående fremgår, at to sæt af betingelser skal være opfyldte for at vognen faktisk kører med nævnte hastighed. Det ene sæt vedrører vognens konstruktion, især indretningen af dens motor. Det andet sæt vedrører de omstændigheder der må foreligge, for at motoren kan udfolde sine hestekræfter. Lad os kalde det første de *konstruktionelle*, og det andet de *occassionalle* betingelser. Vi vil da se at udsagn (1) ikke, sådan som (2), er et udsagn om, hvad der vil ske under visse betingelser, men et *kategorisk udsagn om, hvad der nu er tilfældet*, nemlig at de konstruktionelle betingel-

ser er opfyldt, altså at vognen har en motor og iøvrigt er således konstrueret, at den faktisk vil køre 150 km.t. når de occasionelle betingelser opfyldes. Det er et udsagn der beskriver hvordan vognen *er*, ganske på samme måde som udsagn om dens farve, højde, længde, og vægt. At vognen *kan* køre 150 km.t. kan derfor også udtrykkes ved at tilskrive vognen en vis egenskab: den har *evne til*, den er *i stand til* at køre med denne hastighed.

Da vognens konstruktionsmæssige egenskaber ikke forandrer sig fordi den øjeblikkeligt er lukket inde i en garage eller er uden benzin, vil det være misvisende at sige, at vognen kan køre med en vis hastighed, *hvis* den befinder sig på en landevej, *hvis* der er benzin på den, o. s. v.⁴. For hermed ville man implicere, at denne kunnen eller evne ikke er tilstede, hvis de nævnte betingelser ikke er opfyldt, hvad ikke er rigtigt. Sælgeren lyver da heller ikke når han fortæller, at den vogn (uden benzin) han foreviser i udstillingslokalet kan køre med en vis hastighed. Men sprogbrugen er løs. Hvis man spørger »Kan denne vogn køre med en hastighed af 150 km.t. hvis der ikke er benzin på beholderen?«, vil de fleste nok svare Nej. Men svaret burde, om man vil fastholde den måde hvorpå man ellers bruger verbet »at kunne«, være Ja. Man sammenblander evnen, der uforandret er til stede, med dens faktiske udfoldelse der kun kan ske når de occasionelle betingelser er opfyldt.

Sprogbrugen kan dog også tydes på anden måde. Hvis en vis evne hos vognen, fx evnen til overhovedet at køre (uden nærmere hastighedsangivelse), anses for givet, anvendes kunne-udsagn efter almindelig sprogbrug for at angive, at de occasionelle betingelser er opfyldt. Hvis fx vognen er gået i stå kan man spørge: »Hvorfor kan den ikke køre?« og svare: »Fordi den er løbet tør for benzin.« Og efter påfyldning er det naturligt at sige: »Så nu kan den igen.«

Hvis vi nu vender opmærksomheden mod udsagn om personers kunnen, fx udsagnet at *Peter kan spille Beetho-*

*vens »Til Elisa«, vil vi se, at vi også i denne forbindelse kan sondre mellem konstruktionelle, eller som vi hellere vil sige, konstitutionelle betingelser, og occasionelle betingelser for handlingens aktuelle foretagelse. Den første betingelse er, at Peter har lært at spille klaver, specielt har lært at spille netop det musikstykke. Det vil sige det samme som at Peters organisme gennem foregående træning skal være udviklet og tilpasset på netop den måde, der udtrykkes ved at sige, at han har *evne* eller *færdighed* til at udføre den handling at spille »Til Elisa«. Dernæst må også forskellige omstændigheder foreligge der giver Peter *lejlighed* til at spille. Der må naturligvis være et klaver til rådighed, muligvis også de fornødne noder, han må desuden ikke være forhindret på grund af krampe i fingrene eller anden sygdom, eller af nogen som helst anden grund. Men der er den store forskel mellem vognen og Peter, at medens den første udfolder sin kunnen såsnart lejlighedsbetingelserne er opfyldt, er dette ikke tilfældet med Peter. Han spiller ikke »Til Elisa« blot fordi han har lært dette stykke, og der er lejlighed til at spille det. For hans vedkommende forudsætter den aktuelle handling, at et tredje sæt af betingelser er opfyldt, som ikke har noget modstykke hvad vognen angår: Han spiller kun hvis han *vil*, hvis han har *lyst til* det, hvis han *vælger det* – eller hvorledes man vil udtrykke det forhold, at handlingens aktuelle udøvelse yderligere er beroende på visse motiverende faktorer i Peter i handlingens øjeblik forskellige fra de varige konstitutionelle betingelser. En ting er om han *kan* spille stykket (har lært det), en anden om han nu *vil* det. Det er det der adskiller ham fra en maskine og gør at man om ham, men ikke om vognen, kan sige »Ja, han *kan godt*, men han *vil ikke*«.*

Den aktuelle handling kræver altså opfyldelse af tre sæt af betingelser: de konstitutionelle, de occasionelle, og de motiverende. Vi kan også sige at den forudsætter at agenten har såvel *evne* som *lejlighed* og *vilje* eller *motivation* til at udføre handlingen. Der må ikke lægges for meget ind i

disse udtryk. De er kun plakater, bekvemme korte betegnelser for de omtalte tre sæt af betingelser. Især må der ikke i udtrykket »vilje« lægges nogen nærmere antagelse om de mentale forhold der udgør det tredje sæt af betingelser. Specielt ikke at det hermed skulle være sagt, at der som betingelse for handlingens foretagelse kræves noget i retning af valg, overvejelse og beslutning mundende ud i en »viljesakt«. Der er jo intet i vejen for at Peter, uden at tænke nærmere over det, da han ser klaveret spontant sætter sig hen til det og spiller, – fordi, siger vi, han følte lyst til det. Men en eller anden motivation må foreligge der forklarer, at Peter spiller i stedet for at lade være.

Analysere vi nu på denne baggrund udsagn af formen *X kan h* vil det vise sig, at de efter omstændighederne kan betyde forskelligt. Der kan ihvertfald påvises følgende varianter:

(1°) *X kan h* betyder, at det første sæt betingelser er opfyldt eller, kan vi også sige, at *X* har *evne* til at udføre *h*. Fx: »Peter kan spille klaver, tale engelsk, svømme, synge, spille bridge, o. s. v.« Ligesom med hensyn til påstanden om, at en vis vogn kan køre med en vis hastighed, kan også disse udsagn om en persons evner kun testes derved, at Peter faktisk, når lejlighed gives, demonstrerer sine færdigheder ved faktisk at udføre de pågældende handlinger. En vanskelighed opstår derved, at negativt udfald af en prøve kan bero på, at Peter ikke *vil*, skønt han godt *kan*. Hvis Peter giver denne forklaring kan man tro ham eller ej, men noget bevis for evnens eksistens eller ikke-eksistens er formentlig ikke muligt.

Skønt evneudsagnet kun kan testes via den konditionelle følgesætning, at *hvis* lejlighed gives og *hvis* Peter er villig, så udfører han faktisk den handling der er tale om, så er dog evneudsagnet selv et kategorisk udsagn. Det udtaler sig om, hvad der nu foreligger, nemlig om, hvordan Peters organisme er indrettet. At Peter kan tale engelsk betyder, at hans hjerne gennem oplæring og træning er blevet organiseret på en bestemt måde. At dette er tilfældet kan vi

ganske vist ikke efterprøve ved direkte inspektion, men kun ved at se hvorledes han reagerer under omstændigheder, hvor betingelserne for evnens udfoldelse er opfyldt. Men dette er ingen grund til at benægte udsagnets kategoriske karakter⁵. Antog man det, måtte man lige så vel benægte, at et udsagn om, at en vis genstand består af kridt, er et kategorisk udsagn. For det kan heller ikke verificeres på anden måde end ved at iagttage hvordan vedkommende stof reagerer under forskellige omstændigheder: om det frembringer en hvid streg når det gnides mod en sort tavle, om det bruser når det overhældes med saltsyre, o. s. v.

Når »kan« står for evnen vil det være urigtigt at sige, at Peter kun kan spille »Til Elisa« hvis der er et klaver han kan spille på. At Peter *kan* dette stykke, at han *har lært* det, at han *evner* at spille det, udtrykker en egenskab ved Peter beroende på hans livshistorie og uafhængig af, om noget klaver står til rådighed for ham eller ej⁶.

Evneudsagn kan tidsbøjes og forekomme såvel i indikativisk som konjunktivisk måde:

Peter kan tale engelsk

– *kunne tale engelsk*

– *havde kunnet tale engelsk*

(dersom han var forblevet bosat i England).

(2°) *X kan h* betyder, at det andet sæt betingelser er opfyldt, altså at der er *lejlighed* til at udfolde en vis aktivitet. Denne brug forekommer fx i situationer i hvilke en persons evne og lyst til at udøve den tages for givet, og hvor det derfor kommer an på at påpege, at nu er der også lejlighed dertil. »Nu kan I danse,« siger værten til de unge når stuen er ryddet. »Du kan skyde det dyr,« siger tilskueren til jægeren. Samme brug er også naturlig når man alene er interesseret i at oplyse om lejlighedsgivende omstændigheder, uden hensyn til hvem der måtte have evne og lyst til at udnytte dem. »Du kan ride og spille tennis dér,« siger jeg til en ven i omtale af et hotel, uden at vide noget om, hvorvidt han har evne eller lyst til nogen af delene.

(3°) *X kan h* betyder, at de motiverende betingelser for *X*'s udførelse af *h* er til stede, altså at *X* har den fornødne *vilje* (villighed, sindelag, motivation, lyst, trang) til at udføre handlingen. Denne brug forekommer fx når evne og/eller lejlighed ikke er tilstede for at markere den gode (eller onde) vilje. Udsagn som »Jeg kan gøre alt for dig,« »Jeg kan myrde dig,« »Jeg kunne have kvalt ham med mine bare hænder,« kan efter omstændighederne være at forstå på denne måde. I overensstemmelse hermed kan negerende udsagn anvendes for at udtrykke, at sindelagsindstillingen mangler, medens evne og lejlighed er til stede. Fx: »Han kan ikke gøre en flue fortræd.«

(4°) *X kan h* betyder, at det første og det andet sæt af betingelser er opfyldt, altså at *X* har såvel *evne* som *lejlighed* til at udføre *h*. Man siger da også at det *står i X's magt* at udføre *h*. Det kommer altså i denne situation alene an på *X*'s motivationer, om *h* skal blive udført eller ej. Hvis han vil det, bliver *h* udført; hvis han ikke vil det, bliver *h* ikke udført, resultatet altså *ikke-h*. Det vil sige, at hvis *h* står i *X's* magt, står også *ikke-h* i hans magt.

Denne brug forekommer i sammenhæng hvor man vil fremhæve at der foreligger en valgmulighed for *X*: da han har både evne og lejlighed til at udføre *h* beror det helt og holdent på ham, om det skal ske eller ej. Ofte vil man i udtalen betone ordet »kan« (»kunne«). Fx: »Kongen *kan* benåde ham,« d. v. s. kongen har ifølge forfatningen evne dertil, og lejlighed er givet ved den dømtes ansøgning. Kongen *kan*, men han kan også lade være. Eller »Han *kan* spille trumf« (eller også et andet kort); »Han *kan* tilgive hende« (eller lade være); »Han *kan* skyde hende« (fordi han forstår at bruge skydevåben, er bevæbnet, og hun indenfor skudvidde – men han kan også betænke sig og lade være). På samme måde i datid:

Han kunne skyde hende (1)

betyder, at situationen var sådan at det stod i hans magt at skyde hende⁷. (Det forudsættes stadig at trykket lægges

på »kunne«. Lægges det på »skyde« er meningen som angivet under (3°): han hadede hende tilstrækkeligt til at skyde hende).

Hvilken forskel gør det om man i stedet for siger:

Han kunne have skudt hende (2).

Ingen. Opfattet som en selvstændig, uforkortet sætning foreligger også her (jfr. note 7) grammatikalsk en indikativisk sætning, logisk et kategorisk udsagn gående ud på, at det stod i hans magt at skyde hende. Men sætningen kan også (ligesom (1)) forstås som en nonindikativisk del-sætning, en forkortelse der forudsætter forlængelse i en hvis-klausul, fx: »hvis revolveren havde været ladet.«

Udsagnene (1) og (2) er forsåvidt identiske som de er sande under samme betingelser: Hvis (1) er sand er (2) det også og omvendt. Forskellen mellem dem ligger alene deri, at medens (1) – forstået indikativisk-kategorisk – alene udsiger at han havde det i sin magt at skyde hende, uden at antyde noget om hvorvidt han faktisk gjorde brug af denne magt eller ej, så hviler (2) på en forudsætning om, at han faktisk ikke gjorde brug af denne Magt. Det kan man se deraf, at medens (1) kan tænkes at forekomme i en sproglig kontekst der fortsætter med enten »og det gjorde han også,« eller »men han lod være,« så gælder det samme ikke om (2). Den kan kun tænkes med forlængelsen »men lod være« eller »men lod *altså* være.« Det vil altså sige, at (2), ud over det der direkte tales om (nemlig hvad *X* havde i sin magt), antyder noget om noget andet (nemlig at *X* ikke udøvede sin magt).

Hvis vi derimod siger:

Han havde kunnet skyde hende (3),

foreligger en non-indikativisk sætning, logisk et konditionelt udsagn der kræver forlængelse i en hvis-klausul. Sætningen udtrykker at han faktisk ikke havde det i sin magt at skyde hende, men ville have haft det under en vis betingelse^s.

3. *Det vises at sætningen »Han kunne ikke have handlet anderledes,« anvendt på tvangssituationer, betyder »Det kunne ikke forventes, at han skulle have handlet anderledes, skønt han godt kunne have gjort det.«*

På baggrund af denne analyse skulle det ikke være svært at forstå, hvad der menes med, og hvorfor det anses for en fundamental ansvarsbetingelse, at den anklagede *kunne have handlet anderledes end han gjorde*, altså kunne have udført en påkrævet handling eller undladt at udføre en der var forbudt. Det giver god mening at antage at »kunne« i denne sammenhæng er anvendt i den ovenfor omtalte fjerde betydning, altså gående på hvad der stod i gerningsmandens magt at gøre. Forudsætningen er at der objektivt er begået en overtrædelse, en kriminel eller umoralsk handling eller undladelse. Tanken er at gerningsmanden (*X*) er ansvarlig, dersom det *stod i hans magt* at gøre det rette. For dette betyder jo, som vi har set, at han havde evne og lejlighed til at gøre det rette; og at det derfor alene beroede på hans »vilje« eller motivation, at dette ikke skete. Havde hans motivation på en vis måde været anderledes, ville han have gjort det rette! Således, fx, dersom han havde haft en mere levende pligtfølelse, eller en bedre forståelse af de konsekvenser en overtrædelse kan føre med sig for ham selv. Det har derfor god mening at gøre ham ansvarlig (forudsat at ikke andre ansvarsfrihedsgrunde foreligger, fx at han ikke vidste hvad han gjorde). For ansvarssanktionens (bebrejdelsens, straffens) funktion er netop at bibringe gerningsmanden (eller den der tænker sig eller faktisk kommer i lignende situation som han) de manglende motivationer til at gøre det rette. Og omvendt, hvis det ikke stod i hans magt at gøre det rette – hvis han altså manglede enten evne dertil, eller lejlighed dertil, eller begge dele – har det intet fornuftigt formål at gøre ham ansvarlig.¹

Anvendelsen af sætningen i gængs tale er ofte i god overensstemmelse hermed. Således når den anvendes til at

undskyldte en person der *ikke evnede* at honorere visse krav eller forventninger. Man bebrejder ikke et umusikalsk barn at det ikke kan lære at spille violin, og ikke en småt begavet person at han ikke kan tilegne sig højere matematik. Hvis *X* ikke kommer et barn til hjælp der er ved at drukne, er han ikke ansvarlig hvis grunden hertil var, at han ikke kunne svømme. Tvinger en skibskatastrofe en jævn matros til at overtage føringen af et skib, kan man ikke bebrejde ham det, hvis han begår fejl og laver ulykker. I disse og lignende tilfælde kan man sige, at han ikke kunne have handlet anderledes og bedre end han gjorde, fordi han ikke evnede det. Tilsvarende gælder hvis hans magtsløshed beroede på at omstændighederne *ikke gav ham lejlighed* til at gøre det rette. Man kan ikke bebrejde en person at han ikke skreg gevalt og tilkaldte politiet hvis det skyldtes, at han var kneblet; og ikke at han ikke kom en nøddestedt til hjælp hvis han var lænket. En koncertsanger er lovlig undskyldt hvis han må aflyse sin koncert på grund af hæshed. Sygdom er hver mands herre og kan bevirke at det ikke stod i hans magt at opfylde sine forpligtelser. Hvis en soldat opgiver at forsvare sig er det ikke hans skyld hvis det skyldes, at han er løbet tør for ammunition.

Men det er ikke tilfælde som disse – i hvilke det oplagt har god mening at sige, at *X* ikke kunne have handlet anderledes (bedre) end han gjorde – man har haft for øje når sætningens betydning er blevet drøftet i den filosofiske litteratur. Sætningen anvendes ubestrideligt også i situationer af en anden type, nemlig tvangssituationer i hvilke tvangen ikke var af fysisk natur (lænkning, knebling, indespærring), men bestod i trusler, var hvad vi kalder kompulsiv tvang. Jeg nævnte før det tilfælde at en mand ikke kan råbe gevalt og advare andre fordi han er kneblet. Det er klart at det i denne situation ikke stod i hans magt at handle anderledes. Men hvorledes forholder det sig hvis grunden til hans tavshed er, at der ved siden af ham går en mand med en revolver presset ind i siden på ham, således at han véd at han vil blive skudt ned i samme øjeblik

han giver et kny fra sig? Eller hvis han under frygtelig tortur er blevet tvunget til at give fjenden oplysninger om militære hemmeligheder? Eller hvis torturen er »endogen«, fx forårsaget af narkomanens martrende begær og de lidelser afsavnet medfører? Også i tilfælde af denne art vil man, hvis tvangen har været af tilstrækkelig styrke, undskylde manden ved at sige, at han ikke kunne handle anderledes end han gjorde. Man vil også her sige at det ikke stod i hans magt at handle anderledes; og tanken er øjensynligt at dette beroede på at hans *vilje ikke var fri*. Men er det virkeligt træffende i disse tilfælde at sige, at han ikke kunne handle anderledes? Dette spørgsmål foranlediger os til at se nærmere på tvangssituationen.

At handle frit og at handle under tvang opleves som oplevelser af modsat art.

Den der handler frit føler ligesom at handlingen uhæmmet og harmonisk fremgår af ham selv. Han kan fuldtud acceptere den som »sin«. Den, derimod, der har handlet under tvang synes at handlingen ligesom er pånødt ham af årsager udenfor ham selv. Opgaven må være at finde ud af, hvilke de omstændigheder er, der betinger følelsen henholdsvis af frihed og af tvang.

Lad os betragte en typisk tvangssituation. En gestapomand forlanger under trusel om tortur, at jeg skal røbe en hemmelighed af militær betydning. Hvis jeg nu af frygt for truslerne udleverer min viden, vil man sige, at jeg er blevet tvunget dertil. Men også, hvis jeg omvendt holder stand, kan jeg siges at være tvunget, nemlig til at finde mig i tortur for ikke at røbe hemmeligheden. Det er selve situationen der er en tvangssituation. Jeg står overfor et valg, og hvordan jeg end vælger handler jeg under tvang.

Det afgørende i denne situation synes nu at være konflikten mellem uforenelige ønsker. Jeg ønsker på engang at bevare min hemmelighed og at undgå tortur. Disse ønskemål er i den givne situation uforenelige, og jeg ved det. Jeg ved, at hvordan jeg end handler vil jeg, for at opfylde et af ønskerne, nødes til at handle mod det andet,

altså handle mod eget ønske og forsåvidt mod »mig selv«.

Såvidt jeg kan se gælder ganske tilsvarende i enhver anden tvangssituation. Det væsentlige er altid en konflikt mellem uforenelige ønsker. Der er intet mærkeligt heri. Hvilke de ydre omstændigheder end er der presser på min handling, så må det altid ske på den måde, at de appellerer til et motiv i mig selv. Modsætningen mellem »det tvingende« og »mig selv« må psykologisk nødvendigvis bestå i en modsætning mellem forskellige motiver i mig.

Uforeneligheden af mine ønskemål kan bero på forskellige omstændigheder, således at der hertil svarer forskellige typer af tvang.

Først kan uforeneligheden være en simpel følge af naturens indretning. Jeg kan ikke både spise kagen og beholde den. Ikke på samme tid blive hjemme til middag og gå til koncert. Har jeg lyst til begge dele på engang må jeg vælge, og mit ene ønske nøder mig til at handle mod det andet. Af frygt for sultens ubehag tvinges jeg til at opgive koncerten.

Dernæst kan uforeneligheden bero på andre menneskers reaktioner på mine handlinger, altså på sociale omstændigheder som i det ovenfor analyserede eksempel. Det samme er tilfældet i alle tilfælde af individuelle eller kollektive »befalinger«, »bud«, eller »opfordringer« der møder individet fra de sociale omgivelser, især i form af konventionelle normer og retsregler. Uforeneligheden betyder her, at jeg ikke kan begå en vis handling, fx stjæle, og samtidig undgå mine medmenneskers misbilligelse eller endnu ubehageligere reaktioner. Det er klart, at det fortrinsvis er disse tilfælde der interesserer socialvidenskaberne.

Endelig kan uforeneligheden, som i narkomanens tilfælde, bero på noget i mig selv. Den lyst eller det begær jeg føler kan stå i modstrid med hvad jeg indser tjener min sundhed bedst, eller med hvad jeg føler som min moralske pligt. I så fald tvinges jeg enten af fornuft eller pligt til at handle mod mine lyster; eller også tvinges jeg

som slave af mine laster til at handle mod »det bedste i mig selv«.

Vi kan herefter sondre mellem naturens tvang, ydre-social, og indre-moralsk tvang. I alle tilfælde beror følelsen af tvang eller bundethed på, at situationen er sådan, at min handling nødvendigvis, hvad jeg end vælger, er en handling der går mod noget i mig selv, mod eget ønske. Jeg kan ikke fuldtud »vedkende« mig den som »min«, fordi den til dels går mod det jeg vil. Derfor hæfter jeg mig ved de omstændigheder der afføder konflikten, og betragter disse som den egentlige »tvingende årsag« til min handling. Frihedsfølelsen opstår omvendt i en situation, hvor alle motiver harmonisk og uhæmmet virker sammen i samme retning. Hvis jeg fx kan give mine kæmpende landsmænd en vigtig oplysning, forenes her ønsket om at gavne den fælles sag med ønsket om at gøre sig fortjent og vinde påskønnelse. Jeg handler ikke på nogen måde mod mig selv, mod eget ønske, jeg kan derfor fuldtud vedkende mig handlingen som »min«, som udsprunget helt og holdent af min egen »fri vilje«.

Nu rejses det spørgsmål, om det er træffende at sige at mennesket i en tvangssituation ikke kunne handle anderledes end det gjorde.

Tvangssituationen er, som vi har set, udtryk for at mennesket er havnet i en blindgyde hvorfra der ikke findes nogen acceptabel udgang. Ganske som den rotte der i en forsøgsanordning blev anbragt på et bræt hvorfra den ikke turde springe, og samtidig beskydt med en kraftig luftstråle den ikke kunne udholde. Blev strålen tilstrækkelig stærk sprang rotten – men blev neurotisk resten af sit liv. Den der under trusel om nakkeskud tvinges til at tie er havnet i en blindgyde: han må enten prisgive sine kamrater eller selv dø.

Men det vil ikke sige at han ikke havde noget valg. Psykologisk sker der i tvangssituationen det samme som i enhver anden valgsituation: Vi siger at det »stærkeste« motiv bestemmer udfaldet. Tvangsvalget kan være svært i

den forstand, at hvad der end vælges er resultatet uacceptabelt målt i forhold til visse ønsker. Ud fra samme synsvinkel kan det frie valg være let, fordi et af alternativerne harmonerer med alle ønsker. Men tvangsvalget behøver ikke at være svært i den forstand, at afgørelsen er vanskelig at træffe fordi modstående kræfter balancerer. Angsten for tortur kan være så overvældende at udfaldet på forhånd er givet. Omvendt kan et frit valg være vanskeligt, fordi jeg virkelig ikke ved hvilken kage jeg skal foretrække.

Ganske vist kan man om en person i en tvangssituation sige »Han havde ikke noget valg. Der var kun ét at gøre«. Men dette er en talemåde hvis mening ikke er den bogstavelige, men at sige at valget i den foreliggende situation efter almindelig menneskelig erfaring kun kunne *forventes* at få ét udfald. Således fx hvis en mand under trusel om at blive dræbt tvinges til at begå en handling der medfører kun mindre betydelig skade for andre. »Han havde intet valg« vil da i virkeligheden sige at valgets udfald måtte anses for oplagt. Ethvert normalt menneske ville under disse omstændigheder vælge at redde sit liv. Man kunne ikke *forvente* andet.

På tilsvarende måde må det erkendes at den tvungne kunne have handlet anderledes end han gjorde. Den der med revolver i ryggen blev tvunget til ikke at råbe op og advare sine venner, havde det i sin magt at gøre det. Han havde både evne og lejlighed til at råbe en advarsel: Han kunne tale sproget, han var ikke kneblet, hans venner var indenfor hørevidde. Afgørelsen beroede altså alene på hans motivation (»Vilje«), og det er netop det vi har for øje når vi siger at han kunne have handlet anderledes end han gjorde.

Ganske vist forekommer også den talemåde, at den tvungne ikke kunne handle anderledes end han gjorde. Men herom gælder ganske tilsvarende som sagt den vending, at han ikke havde noget valg. Meningen er at han under de givne omstændigheder efter almindelig menneskelig erfaring *ikke kunne forventes* at handle anderledes.

Da Luther i 1521 på rigsdagen i Worms afslog at tilbagekalde sine kætterske anskuelser og sagde »Her står jeg. Jeg kan ikke andet. Gud hjælpe mig! Amen!«, var det ikke hans mening dermed at sige, at det faktisk ikke stod i hans magt at gøre andet. Han kunne have tilbagekaldt sine teser. Han havde evne og lejlighed dertil. Hvad han ville sige var, at hans samvittigheds bud var af sådan styrke at valgets udfald, trods alle trusler og farer, kun kunne blive ét: at stå fast. Sådan så Luther selv på det fordi hans samvittighed var af en styrke større end de flestes. Hvis han havde tilbagekaldt sine teser er det muligt at omverdenen ville have sagt: »Han kunne ikke andet«, fordi presset mod ham var så stærkt, at man målt med en gennemsnitsmålestok *ikke kunne forvente* at han skulle modstå det.

Uanset at det må anerkendes at den tvungne faktisk kunne have handlet anderledes end han gjorde, er det ligefuldt velbegrundet at fritage ham for ansvar når trangen har været af en sådan styrke, at det efter almindelig menneskelig erfaring og målestok ikke kunne forventes at han skulle have handlet anderledes end han gjorde. For, at det ikke »kunne forventes« vil netop sige at et menneske med normalt udviklet fornuft og pligtfølelse ville have handlet på samme måde i hans sted. Der er altså intet i hans motivation eller karakter der tilsigter at han (og andre i hans situation) tiltrænger ansvarsfølgens stimulans til at gøre det rette. Selvom altså det er misvisende at sige om den tvungne, at han ikke kunne have handlet anderledes, er dog denne vending efter sin funktion på sin plads. For dens funktion er at fritage for ansvar.

Ganske tilsvarende betragtninger som her er fremført med henblik på ydre tvangssituationer gælder også når tvangen er »endogen«. Man plejer at sige at gerningsmanden bør fritages for ansvar når han har ligget under for en uimodståelig impuls. For i så fald kunne han ikke handle anderledes end han gjorde. Bortset fra helt automatiske reaktioner (der ikke er »handlinger« og derfor ikke pådrager ansvar) og fra sådanne tilfælde i hvilke lidenska-

berne fornørker forstanden sådan, at manden ikke vidste hvad han gjorde (og af den grund er ansvarsfri) – har den der ligger under for et voldsomt begær truffet sit valg: Han har valgt forbrydelsen med alle dens konsekvenser som et mindre onde end afsavnets kvaler. Men under de givne omstændigheder kunne det ikke forventes, at han skulle have valgt anderledes og handlet anderledes. Derfor, hvis impulsen var »uimodståelig«, må han undskyldes. Men som udviklet i afhandlingen »Kampen mod straffen« (punkt 8) kan dette udtryk ikke tages i bogstavelig forstand, men må omtydes i overensstemmelse med synspunktet om, hvad der kan *forventes*. Der er næppe nogen impuls der er absolut uimodståelig, altså ganske upåvirkelig af enhver kontrær stimulans (løfte om store fordele, trusel om sikker, øjeblikkelig og voldsom lidelse). Afgørende er at impulsen er af sådan styrke at den efter almindelig erfaring (eller særligt sagkyndiges indsigt) ikke kan *forventes* overvundet, hverken ved moralske appeller, trusler om sanktioner (der ikke er sikre, øjeblikkelige og voldsomme), eller appel til egeninteressen.

4. *Mistyldningen af tvangssituationen leder til et skinargument til støtte for inkompatibilisme.*

Det fremgår af den foregående analyse at udtrykket »han kunne ikke have handlet anderledes« anvendes til at begrunde ansvarsfrihed i to grupper af tilfælde. For det første i de tilfælde i hvilke det virkelig passer, at det ikke stod i mandens magt at handle anderledes (fordi han manglede evne dertil, eller lejlighed, eller begge dele). For det andet i de tilfælde af ydre og indre tvang i hvilke udtrykket blot er en talemåde hvis virkelige mening er, at det efter omstændighederne ikke kunne forventes, at den handlende skulle have handlet anderledes end han gjorde. Det er denne sidste gruppe der har givet anledning til filosofiske forviklinger i form af en skinargumentation til fordel for inkompatibilismen, det er den doktrin, at deter-

minisme (»viljens årsagsbestemthed«) udelukker skyld og moralsk ansvar.

Lad os endnu engang se på tvangssituationen. Den tvungne (X) havde et valg og traf sit valg. Afgørelsens mekanik er den samme som i enhver anden valgsituation. Hvis han gav efter for torturen og udleverede oplysningerne, vil det sige at han lod sig bestemme af ønsket om at undgå torturens fortsatte rædsler. Og hvis han holdt ud, vil det sige at han lod sig bestemme af ønsket om ikke at skade den sag han kæmper for, antagelig forbundet med moralske forestillinger om, hvad pligt og ære byder. Dette valg og denne afgørelse er lige så frit som ethvert andet i den forstand, at valgets udfald alene afhænger af de motiverende kræfter der rører sig i X ; og at afgørelsen sker på samme måde som i andre valgsituationer: Vi siger at det »stærkeste« motiv sejrer (hvad nu end dette skal betyde). Når situationen opleves som en tvangssituation og afgørelsen som aftvunget, beror dette udelukkende på den udvortes omstændighed, at de muligheder der var at vælge mellem begge var uacceptable for X , fordi de begge stred mod et stærkt ønske i ham. Hvad han gjorde, gjorde han *med vilje* – men *ikke med sin gode vilje*, som man siger.

Der er enighed om at X , forudsat at tvangen står i et vist forhold til overtrædelsen, bør undskyldes. Den sande grund er, at det under disse omstændigheder ikke kunne *forventes*, at han skulle have handlet anderledes end han gjorde. Hvis man nu, uden at bemærke forskellen mellem mekanisk tvang (manden i lænker) og kompulsiv tvang, udtrykker dette ved også i denne situation at benytte udtrykket » X kunne ikke handle anderledes end han gjorde«, så er hermed vejen åben for skinforestillinger og fejlslutninger. Når det antages at han *ikke kunne* handle anderledes, er det det samme som at sige at han *ikke havde noget valg*. Da man på den anden side ikke kan komme uden om at X handlede med vidende og vilje, nødes man, for at afskære tilregnelsen til ham, til at hævde at hans *vilje ikke var fri*. Hvad dette skal betyde til forskel fra, at han havde

frit valg mellem to onder, to uacceptable alternativer, er gådefuldt. Eller rettere, det har ingen mening, det er blot en tom talemåde. Den eneste realitet i talen om tvang er den der er påvist i vor analyse.

Imidlertid, er man først kommet ind på den tanke at udtrykket »han kunne ikke have handlet anderledes« begrundet ansvarsfrihed fordi viljen ikke var »fri«, er det nærliggende at gå videre og mene, at ansvarsfrihed da også må være en følge af at viljen ikke er »fri« i den forstand, at den underligger årsagslovens nødvendighed. På denne måde finder man i gængs brug af udtrykket et argument til støtte for inkompatibilismen. Det er klart, at dette argument må være uholdbart. For, som vi har set, brugen af udtrykket »han kunne ikke have handlet anderledes« har, rigtigt forstået, intet med viljens »frihed« at gøre. Argumentets uholdbarhed påvises mere indgående i det følgende afsnit.

5. *Gængs brug af udtrykket »han kunne have handlet anderledes« som betingelse for moralsk ansvar afgiver intet argument til støtte for inkompatibilismen.*

Vi beskæftiger os i denne afhandling med følgende problem. Det anses for almindeligt antaget at det er en betingelse for moralsk ansvar, at agenten kunne have handlet anderledes end han gjorde. Problemet er, om denne antagelse afgiver et argument til støtte for inkompatibilismen. Argumentet skulle se således ud:

(1) Det er en betingelse for moralsk ansvar at agenten kunne have handlet anderledes end han gjorde;

(2) Determinismen indebærer at ingen nogensinde kunne have handlet anderledes end han faktisk gjorde;

(3) Konklusion: Altså kan ingen nogensinde være moralsk ansvarlig.

Problemet er, om denne slutning er holdbar. Jeg (med mange andre) argumenterer for, at den ikke er det. Argumentationen til støtte herfor ser således ud:

(a) Der er efter almindelig sprogbrug en vis betydning af udsagnet »han kunne have handlet anderledes end han gjorde«, hvorefter det er ubestrideligt, at udsagnet efter omstændighederne kan være sandt. Heraf følger, at hvis den anden præmis i ovenstående slutning skal være sand, kan i den udtrykket »kunne have handlet anderledes« ikke være anvendt i omtalte betydning:

(b) I præmis (1) er udtrykket »han kunne have handlet anderledes« brugt netop i den under (a) omtalte betydning;

(c) Heraf følger, at slutningen fra (1) + (2) til (3) ikke er holdbar, da udtrykket, »han kunne have handlet anderledes« ikke er anvendt i samme betydning i (1) og (2).

ad (a): G. E. Moore var, mig bekendt, den første der præciserede den sandhed, at der er en vis betydning i hvilken det med utvivlsom ret kan siges, at en person kunne have gjort noget han faktisk ikke gjorde. Moore illustrerer denne betydning gennem udsagnet »jeg kunne til morgen have gået en *mile* på 20 minutter, men givetvis kunne jeg ikke have løbet to *miles* på 5 minutter« – idet det herved er forudsat at Moore den morgen sad ved sit arbejdsbord¹. Vi må altså indenfor de ting Moore ikke gjorde sondre mellem dem han – i en vis betydning – kunne have gjort og dem han ikke kunne have gjort.

Når dette står fast bliver opgaven analytisk at præcisere den betydning der her er tale om. Det er det der er forsøgt i de foregående afsnit af denne afhandling hvor det er hævdet, at *X kan h* i denne sammenhæng betyder, at det står i *X's* magt at udføre *h*, hvilket igen vil sige, at han har evne og lejlighed dertil, således at det udelukkende beror på hans situationsbestemte motivation (»vilje«), om *h* vil blive udført eller ej. At Moore den morgen kunne have gået en *mile* på 20 minutter betyder herefter (1) at han som barn har lært at gå og siden bevaret denne færdighed, og at hans konstitution iøvrigt er således, at han evner at gå med en vis hastighed; (2) at han den morgen havde

lejlighed til at gå: han var ikke spærret inde, havde ikke brækket et ben, o.s.v., hvorfor (3) det alene beroede på hans motivation den morgen om den *mile* blev gået eller ej.

Denne analyse er i hovedsagen den samme som den der er givet af Moore, Stevenson, Nowell-Smith og andre², dog med den forskel, at udsagnet om, hvad det står i *X*'s magt at gøre, efter min opfattelse er et kategorisk udsagn om, at evne og lejlighed til at udføre *h* er til stede; og ikke et konditionelt udsagn om, at *h* vil blive udført under en vis betingelse (at *X* har den fornødne motivation dertil)³. Det er vel rigtigt, at er det ene udsagn sandt er det andet det også – men dette beviser ikke at de to udsagn har samme mening.

ad (b): Jeg kan ikke se nogen grund til at betvivle, at det er netop i denne betydning vendingen er brugt, når det antages at det er en betingelse for moralsk ansvar, at *X* kunne have handlet anderledes end han gjorde da han begik en overtrædelse. Det stemmer godt med den måde hvorpå vendingen bruges i gængs tale og med ansvarets pragmatiske funktion. Herom henvises til hvad der er sagt ovenfor under punkt 3.

Nogle af de indvendinger man har fremført mod denne tydning beror på ukorrekt formulering af analysen. Moore var et sted så uheldig (for jeg tror ikke fremstillingen dér afspejlede hans intention) at bruge den vending, at »jeg kunne have . . .« betyder at »jeg *kunne* have, hvis jeg havde ønsket (villet) det«. Herved gøres det at kunne gøre noget til noget hypotetisk, noget der kun foreligger under en vis betingelse, en betingelse tilmed der ikke var opfyldt hvis handlingen ikke blev udført. Heroverfor kan det med rette anføres, at kunne-udsagnet i Moore's eksempel er et kategorisk udsagn om, at handlingen under de givne betingelser kunne være blevet udført¹. Hvad Moore skulle have sagt er, at af »jeg kunne have . . .« følger at »jeg *ville* have . . . hvis jeg havde ønsket«.

Den betydningsfuldeste indvending er af anden art. Det gøres gældende at ifølge »vor moralbevidsthed« er det

en betingelse for moralsk ansvar, at manden kunne have gjort det rette *ikke blot* i den omtalte forstand – altså at det stod i hans magt at gøre det, og at han derfor ville have gjort det hvis han havde »villet« det – men *tillige* i den forstand, at han *havde kunnet ville det*. Ansvar forudsætter ikke blot handlefrihed, men tillige viljesfrihed.⁵

I en foregående afhandling (»Om Determinisme og Moral«) har jeg hævdet at et sådant krav ikke ligger i »vor moralbevidsthed«; og at en teori der bygger på en antagelse herom, fører til logiske urimeligheder og praktisk uantagelige konsekvenser.

Det kan også gøres gældende, at figuren at »*X* havde kunnet ville *h*« er en logisk misdannelse. Det skulle, i overensstemmelse med analysen af »havde kunnet«, betyde, at det stod i *X*'s magt at ville *h*, og at han derfor ville have villet *h*, dersom han havde *villet ville det*. Men efter den kritiserende tankegang må det tillige kræves, at han *havde kunnet ville ville det*. Og således videre i det uendelige: Figuren er meningsløs.

Det afgørende spørgsmål i denne afhandling er imidlertid et andet. Det drejer sig her ikke om, hvorvidt et krav om viljesfrihed i angivne forstand faktisk rummes i »vor moralbevidsthed«; ej heller om, hvorvidt et sådant krav overhovedet har mening; men alene om, hvorvidt der af den almindelige måde hvorpå vendingen »*X* kunne have handlet anderledes« benyttes, kan udledes et argument til støtte for kravet. Dette må bestrides. Den analyse vi i denne afhandling har givet af udsagnet »*X* kunne have gjort *h*« har på intet punkt ført til antagelser om »viljens frihed«. Når jeg siger, at jeg i morges kunne have gået en tur, udtømmer dette udsagns betydning sig deri, at jeg havde evne og lejlighed til at gå en tur, og at det derfor alene beroede på, om jeg havde »lyst« eller »vilje« dertil, om turen blev gået eller ej. Nogen som helst yderligere mening med hensyn til, hvorledes min »lyst« eller »vilje« kommer i stand, ligger der ikke i udsagnet.

Tilbage er at forsøge at forklare hvorledes den udbredte

misforståelse har kunnet opstå, ifølge hvilken kravet om, at gerningsmanden skulle kunne have handlet anderledes end han gjorde, rummer et krav om viljens metafysiske frihed, dens uafhængighed af årsagslove. Jeg vil pege på to omstændigheder.

For det første den urigtige analyse af tvangssituationen. Når man fejlagtigt antager at ansvarsfriheden for den tvungne beror på at han ikke havde noget valg, at handlingen ikke var et udslag af hans fri vilje, er man inde på et spor der let fører videre til den tanke, at ansvarsfrihed også må være følgen såfremt viljen er bundet eller »tvungen« af årsagssammenhæng. Som tidligere nævnt ligger der i årsagsbegrebet utvivlsomt rester af metafysisk-antropomorfe forestillinger om, at årsagen besidder en kraft der fremtvinger virkningen. I nødvendighedsterminologien sidestilles tvang og årsagsbestemthed⁶.

For det andet, at man af andre, dybtliggende grunde, man ikke har gjort sig selv klare, fordomsfuldt er bundet af den tanke, at skyld og ansvar forudsætter en »fri vilje«. Hvis det er tilfældet er det forståeligt at man søger at indpode denne tanke i kravet om, at gerningsmanden skulle kunne have handlet anderledes end han gjorde. Den fordom jeg sigter til udspringer af et religiøst tankemotiv der endnu, bevidst eller ubevidst, har magt over sindene. Det er den ældgamle forestilling at synd er ulydighed mod Gud, viljens oprør mod en verdensorden⁷. Denne tanke forudsætter at den ulydige vilje er uafhængig af Gud: Gud gav mennesket en fri vilje. På tilsvarende måde hvis man i stedet for Gud sætter en verdensorden, et sæt af universelle love. Hvis individet er underkastet denne orden, hvis det ikke er andet end en dråbe i altets strøm, er det uden al selvstændighed og ansvar.

Det er naturligvis blot en løs formodning at billedtale af denne art, nedarvet gennem kristen tradition, kan spille en rolle den dag i dag, også for mennesker der ikke er kristne. Men jeg finder den ikke usandsynlig.

NOTER

Til punkt 1.

1. Se »Om Ansvar«, pkt. 7, note 4.
2. Jfr. »Om Skyld«, punkt 1 mellem noterne 9 og 10.
3. Jfr. om Ingemar Hedenius i »Om Determinisme og Moral«, punkt 5.

Til punkt 2.

1. Forskellen mellem epistemisk mulighed (muligt *at*) og mulighed for valg (muligt *for*) udvikles skarpt af M. R. Ayers, *The Refutation of Determinism* (1968), 12 f.
2. Jfr. Ayers analyse, *a. st.*, 68 f.
3. Dette hævdes af Ayers, *a. st.*, 69. At hævde at (1) betyder (2) fordi (1) alene kan testes via (2), forudsætter den logiske empirismes lære om, at et udsagns mening bestemmes af udsagnets verifikationsbetingelser, en lære der nu er almindelig forladt.
4. Om sådanne pseudo-konditionale udsagn se Ayer, *a. st.*, 95 f.
5. Anderledes P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (1954), 278: »The thesis that 'he could have acted otherwise' is categorical is equivalent to the thesis that it could be verified or falsified by direct observation of the situation to which it refers« (»Tesen at 'han kunne have handlet anderledes' er kategorisk er ensbetydende med tesen, at den kan verificeres eller falsificeres ved direkte iagttagelse af den situation til hvilken den refererer«.). I øvrigt kan det måske hævdes, at det *principielt* ikke er umuligt ved direkte undersøgelse af Peters hjerne at konstatere, hvorvidt han kan tale engelsk eller ej.
6. Jeg er derfor uenig med P. H. Nowell-Smith der i *Theoria* 1960, 9 f. skriver: »The presence of cards, three other players etc. may be collectively described as constituting an opportunity to play bridge; so that when we say of someone that he has the ability to play bridge we are saying that he has it *when* these conditions are fulfilled« (»Tilstedeværelse af spillekort, tre andre spillere o. s. v. kan sammenfattende beskrives som udgørende en lejlighed til at spille bridge; hvoraf følger at når vi siger om en eller anden at han kan [has the ability] spille bridge, så mener vi at han kan det *når* disse betingelser er opfyldt«.). Men det er muligt at Nowell-Smith's opfattelse blot er udtryk for at *to be able to* betyder andet og mere end det danske »at kunne«, »at evne«, nemlig »at være i stand til« der forudsætter ikke blot evne men også lejlighed.
7. Forstået på denne måde er sætningen grammatikalsk indikativisk, logisk et kategorisk udsagn. Den kan også forstås som en non-indikativisk sætning i semantisk nutid, logisk et konditionelt

udsagn der kræver forlængelse med en hvis-klausul, fx: »Han kunne skyde hende hvis revolveren var ladet« æquivalent med: »Det ville have stået i hans magt at skyde hende hvis revolveren havde været ladet.«

8. Det er magtens udøvelse, ikke magten selv, der er betinget af en vis motivation. Sætningen »Han kunne skyde hende hvis han ville« er derfor pseudo-konditionel på samme måde som »Denne vogn kan køre 150 km.t., hvis der er benzin på«; eller »Der er kiks i dåsen, hvis De skulle ønske nogle«, jfr. ovf. note 4.

Til punkt 3.

1. Om den pragmatiske moralopfattelse, se »Om Determinisme og Moral«, punkt 17.

Til punkt 5.

1. G. E. Moore, *Ethics* (1912), 128.
2. Charles L. Stevenson, *Ethics and Language* (1944), Ch. xlv; P. H. Nowell-Smith, *Ethics* (1954), Ch. 19, og »Ifs and Cans«, *Theoria* 1960, 85 f.; Gilbert Ryle, *The Concept of mind* (Penguin 1963), 69 f.; W. D. Ross, *Foundation of Ethics* (1939), 240 f.; C. J. Ducasse i *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, ed. by Sidney Hook (Collier ed. 1961), 167.
3. Denne forskel er af stor betydning fordi den omtalte analyse ofte er blevet forkastet med den begrundelse, at vor moralbevidsthed kræver, at sætningen forstås som et kategorisk udsagn.
4. J. L. Austin, *Philosophical Papers* (1961), 154 f.
5. Således fx Ingemar Hedenius, se »Om Determinisme og Moral«, punkt 5. Ligeledes C. A. Campbell i afhandlingen »Is 'Freewill' a Pseudoproblem?«, *Mind* 1951, p. 446 f., genoptrykt i *Free Will and Determinism*, ed. bg. Bernard Berofsky (1966), 112 f., se 120 f.; C. D. Broad, *a.St.*, 141 f.; Ted Honderich, *Punishment, The Supposed Justifications* (1969), 108 f.
6. »Om Determinisme og Moral«, punkt 15.
7. Jfr. ovf. s. 18 f.

Leksikalske stikord

actus reus, se *mens rea*.

aprioristisk. Ordet er afledt af *a priori* der betyder »uafhængig af erfaring eller bevis«. **a** kaldes en filosofi der antager eksistensen af en erkendelse uafhængig af erfaring eller bevis. Som kilde til en sådan erkendelse har man påberåbt sig enten en medfødt indsigt eller en nødvendighed der følger af den menneskelige fornufts egen natur og lovmæssighed. Modsætningen til *a priori* er *a posteriori* der betyder »afhængig af erfaring eller bevis«.

Augustinus, (354-430), romersk kirkefader, almindelig anset for oldkirkens største teolog og filosof. Hans hovedværker er *Confessiones* (Bekendelser), hvori han med stor åbenhjertighed skildrer sit tidligere slette liv, sine anfægtelser og omvendelse til kristendommen, og *De civitate Dei* (Om gudsstaten), der er en statsfilosofi på teologisk grundlag. Menneskeheden udgør en helhed forenet i gudsriget, stiftet af Gud og med Gud som øverste og eneste hersker. Al magt i himlen og på Jorden er derfor af Gud. Her på Jorden spaltes magten i den åndelige

der forvaltes af kirken, og den timelige der håndhæves af staten. Denne lære fik senere stor praktisk betydning som det ideologiske grundlag for pavens krav på overhøjhed i forhold til konge og kejser. Se herom nærmere i *Alf Ross: Hvorfor Demokrati?* (2. udg. 1967), s. 28f.

Bentham, Jeremy (1748-1832), engelsk filosof, grundlægger af utilitarismen eller nyttemoral-læren. Ifølge denne udspringer alle moralske krav af nytteprincippet der går ud på, at man altid skal handle således at summen af lyst i verden når maximum (»den størst mulige lykke for det størst mulige antal«).

Cicero (106-43 f.Kr.), romersk politiker og filosof. Uden større originalitet fik han betydning ved at formidle kendskab til græsk filosofi, især platonisme og stoicisme, i Romerriget.

Comte, Auguste (1798-1857), fransk filosof, grundlægger af den såkaldte positivistiske filosofi. Han lærte at den menneskelige erkendelse gennemløber tre udviklingsstadier: det *teologiske* på hvilket den iagttagne verden forklares gennem indgriben af ånder eller guder; det

metafysiske på hvilket forklaring søges i upåviselige abstrakte ideer eller kræfter; og endelig det *positive* på hvilket erkendelsen er bygget på videnskabelig iagttagelse og forklaring gennem de derved fundne naturlove. De forskellige videnskaber gennemløber disse stadier. Den sidste af dem, sociologien, har endnu ikke nået det positive stadium, men Comte udviklede retningslinier for en positiv sociologi.

determinisme er en filosofisk lære hvorefter alle fænomener og alt hvad der sker, herunder også den menneskelige vilje og dens udslag, fuldtud og undtagelsesfrit er bestemt i kraft af årsagssammenhæng og årsagslove. Om vanskelighederne ved at give en holdbar præcisering af den deterministiske tese henvises til fremstilling i bogens tekst s. 128 og s. 210 med note 1.

endogen betyder hvad der er opstået i medfør af indre anlæg i modsætning til ydre påvirkninger.

fatalisme er den variant af determinismen (s.d.) hvorefter hændelsesforløbet er forudbestemt på en sådan måde at menneskelig vilje og anstrengelser er magtesløse overfor gudernes eller skæbnens bestemmelse.

hypotetisk kaldes en sætning i hvilken to udsagn forbindes på den måde, at det ene udsagn hævdes at være sandt på betingelse af, at det andet er sandt. Den logiske model er »dersom

p, så *q*«, hvor »*p*« og »*q*« står for de to udsagn. Fx: »Dersom (eller hvis, når) barometeret falder, (så) får vi regn«. »*p*« kaldes forsætning eller *protasis*, »*q*« eftersætning eller *apodosis*.

indeterminisme er den filosofiske doktrin der benægter den deterministiske lære, (se *determinisme*).

indikativ er et grammatikalsk begreb, på dansk fortællemande, det er den måde der tales på når det fortælles hvordan noget er eller forholder sig. Se også *konjunktiv*.

IQ, sædvanlig forkortelse for intelligenskvotient, der er et ved hjælp af forskellige prøver udfundet talmæssigt mål for en persons intelligens.

judiciel akt er en retlig afgørelse der er udslag af dømmende myndighed.

Kant, Immanuel (1724-1804), tysk filosof, grundlægger af den såkaldte kritiske filosofi. På moralfilosofiens område antog **K** at mennesket i sit indre har en umiddelbar viden om en morallov, det kategoriske imperativ, der byder at handle i overensstemmelse med visse principper og uden hensyn til opnåelse af noget ydre mål, fx nytte eller lykke for sig selv eller andre. **Ks** morallære står således i afgjort modsætning til utilitarismen eller nyttemorallæren, se herom under Bentham. Moralloven er ifølge **K** et umiddelbart fornuftsfaktum der ikke kræver noget bevis. Men moral kan kun tænkes mulig under forudsætning af

visse sagforhold der ikke kan erkendes gennem erfaringen, men som må postuleres (hævdes uden bevis) som givne i og med morallovens faktum. Det er postulatene om sjælens udødelighed, viljens frihed, og Guds eksistens. På denne måde fik den religiøse forestilling om en ulydig, fri vilje som forudsætning for skyld og ansvar, en stærk forankring i Kants filosofi. På den anden side lærte **K**, at alt hvad der sker i den verden vi lærer at kende gennem iagttagelse og erfaring, også de menneskelige handlinger, underligger ubrydelige årsagslove og derfor sker med deterministisk nødvendighed. Herved opstod en fundamental modsigelse i **Ks** moralfilosofi: viljen hævdes på én gang at være fuldtud determineret (årsagsbestemt) og fuldtud fri (uafhængig af årsager). **K** søgte forgæves at overvinde denne modsigelse. Der henvises herom til s. 192, og den indgående fremstilling i *Alf Ross: Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (1933), s. 300f.

kategorisk kaldes det usammensatte udsagn i modsætning til udsagn i hvilke to eller flere kategoriske udsagn forbindes gennem forbindelsesleddene »hvis-så« (hypotetiske udsagn), »enten-eller« (disjunktive udsagn) og »både-og« (konjunktive udsagn).

kausal (af lat. *causa*, årsag), hvad der har med årsagsforhold at gøre.

konjunktiv er et grammati-

kalsk begreb, på dansk den betingende eller forestillende måde der anvendes især til omtale af det blot forestillede, mulige, tvivlsomme eller ønskede. Medens verberne på latin og deraf afledede sprog har særlige former i konjunktiv forekommer sådanne kun ganske undtagelsesvis på dansk.

kvantefysik er den fysik der hviler på kvanteteorien, der er en teori om lysets natur udviklet oprindeligt (i begyndelsen af dette århundrede) af den tyske fysiker M. Planck og senere videreført af bl. a. A. Einstein, N. Bohr og W. Heisenberg. Den har medført en radikal ændring i opfattelsen af stoffets og lysets natur. Teoriens betydning for determinismeproblemet er en følge af de såkaldte Heisenberg'ske ubestemthedsrelationer. Herefter er det umuligt samtidigt nøjagtigt at bestemme en atomar partikels plads i rummet og den hastighed hvormed den bevæger sig. Jo nøjagtigere pladsen bestemmes desto mere unøjagtig bliver hastighedsbestemmelsen, og omvendt. Dette betyder at det principielt er umuligt at bestemme en atomar partikels plads i rummet til et vis fremtidigt tidspunkt. Bohr og andre har ment at måtte fortolke denne usikkerhed derhen, at de atomare fænomener ikke er determineret kausalt, men kun lader sig bestemme med statistisk sandsynlighed. Einstein og andre har derimod ment, at det ikke

er nødvendigt at drage denne slutning.

mens rea (lat., egentlig »det onde sind«) er i engelsk strafferetlig teori fra gammel tid det stående udtryk for det mentale element i en forbrydelse. Den objektivt set forbryderiske handling (kaldet *actus reus*) bliver først en forbrydelse der kan straffes under forudsætning af, at den er begået under sådanne mentale (psykiske) omstændigheder, at den med rette kan lægges gerningsmanden til last (bebrejdes ham, tilregnes ham som skyld). Kravet om *mens rea* svarer på det nærmeste til hvad vi i nordisk og kontinental ret kalder kravene om *tilregnelser* (handlingen skal være foretaget forsætligt – »med vilje og vidende« – eller ihvertfald uagtsomt, og ikke blot være et hændeligt uheld) og *tilregnelighed* (gerningsmanden må ikke, da han begik den forbryderiske handling, på grund af sygdom, ungdom eller forbigående årsager have befundet sig i sådan abnorm sindstilstand der udelukker moralsk ansvarlighed).

moralnihilisme er et udtryk der undertiden anvendes som betegnelse for den af Uppsala-filosoffen Axel Hägerström (1868–1939) udviklede moral-filosofi, hvis bærende tese er at moralske udsagn efter deres logiske natur ikke er påstande om noget sagforhold og derfor kan være hverken sande eller falske. Heraf følger vel at mo-

ralske ideer ikke kan »bevises«, men ingenlunde at moralske oplevelser og deres udtryk skulle savne mening, alvor eller betydning såvel for individet selv som for samfundet. Dette forhold er imidlertid ofte blevet misforstået idet Hägerströms lære er blevet opfattet som **m** i mere gængs forstand, det vil sige en absolut forkastelse af alle moralske principper og værdier, eller den lære at alting er tilladt, og at der for menneskelig handling ikke gælder anden lov end magtens. Se nærmere herom i *Alf Ross: Directives and Norms* (1968), s. 65f.

pragmatisk (af gr. *pragma*, virksomhed, forretning) kaldes en betragtningssmåde forsåvidt den interesserer sig for en menings konsekvenser for det menneskelige handlingsliv.

tû-tû begreb. I afhandlingen, *Tû-tû* (festskrift for Henry Ussing, 1951) skildres et opdigtet primitivt folk, i hvilket der hersker den forestilling, at der i tilfælde af visse tabu-overtrædelser opstår *tû-tû*. Forf. søger at vise, at skønt ordet er tomt i den forstand at det ikke korresponderer med noget påviseligt fænomen i verden, kan det dog på meningsfuld måde fungere i dette folks sprog. Sigtet med fabeln er at vise at noget tilsvarende gælder om visse juridiske begreber, fx. begrebet ejendomsret. Ved et *tû-tû* begreb forstår forf. et begreb af denne type.

Westermarck, Edvard (1862–

1939), finsk filosof og sociolog. Hans hovedværker er *The History of Human Marriage* (Det menneskelige ægteskabs historie) 1889; *The Origin and Deve-*

lopment of the Moral Ideas (De moralske forestillingers oprindelse og udvikling) I-II, 1906-08; og *Ethical Relativity* (Etisk relativisme) 1932.

Person- og sagregister

* angiver at emnet behandles i leksikonafsnittet

- Andenæs, Joh. 145, 158
anger 17
ansvar 11, 25f., 160f.
– vikarierende 26, 30, 84
ansvarsbetingelse 26, 48,
161f., 165f., 234f.
arv 191, 203
Augustinus 204f., 261*
- bebredelse 44, 46, 134,
165f., 184f.
– og straf 60
behandling 61, 145, 147
Benn, S.J. 68
Bentham, Jeremy 261*
betingelser,
konstitutionelle 240
konstruktionelle og
occassionelle 238
Binding, Karl 93, 133
brøde 10, 133
- Campbell, C.A. 169
Cicero 204, 261*
comprendre, c'est pardonner
218f.
Comte, Auguste 261*
- determinisme 128, 155,
262*
– definition 209f.
– den bløde 159, 207
– den hårde 159, 203
– og fatalisme 204
– og forudberegnelighed
203f., 210
– og kvantefysik 128, 211
– og tilregnelighed 107f.,
110, 117f., 126f.
– og tvang 217
determinismepostulat 157
dobbelmoral 175, 197
dom, moralsk 195, 223
domsfældelse 42
domsansvar 29
- Ekelöf, Per Olof 123, 219
endogen 262*
evne 236f., 241f., 246, 255
- fatalisme 201, 204, 262*
Ferri, Henri 94, 106f., 127,
143
forbrydermennesket 143
formål 58, 63
funktion 64, 185, 223
- generalprævention 56, 75,
123, 135, 143f.
gengældelse
– og prævention 45, 55,
69f., 78, 90f., 111, 118,
132f., 187, 223
– som strafudmålings-
princip 85
gengældelsesprincip 86
gengældelsesteori 78f., 92f.,
121, 133
Goos, Carl 147
Gud, det gamle Testa-
mentes 18
– hans alvidenhed og
magt 201, 204f.
gyldighedsoplevelse 196
- handlefrihed 129, 160, 172,
190, 198, 235, 257
Hart, H.L.A. 59, 89, 92,
125, 181
Hedenius, Ingemar 170,
171f., 218f.
hensyn, restriktive 66, 77,
84, 124
Hobart, R.E. 206, 220
Hospers, John 130, 170
humanitetsprincip 87
Hurwitz, Stephan 148, 155
»Hvorfor« 67
hypotetisk 262*
hævn 47, 185f.
- indeterminisme 211, 262*
indignation 130, 186
indikativ 262*
»Ingemar Hedenius selv«
191
inkompatibilisme 130,
155f., 159, 169f., 198f.,
252f., 254f.
IQ 262*
- judiciel akt 262*
- Kant 82, 93, 133, 184, 192,
262*
kategorisk 263*
kausal 263*
Kinberg, Olof 102f., 108f.,
117, 143
kleptomani 116, 143
kompatibilisme 159
konjunktiv 263*
»kunne«-udsagn 236f.
kvantefysik 263*
- lederansvar 31
legalitetsprincip 86
lejlighed 240, 242, 246, 255
libetarianer 159
Liszt, Frans von 156
Lundstedt, V. 79
- MacKay, D.M. 213
magt 243f.
medical crime 117
Menninger, Karl 104f.
mens rea 89, 92, 113, 118,
264*
milieu 178, 191, 203
Mill, John Stuart 80
misbilligelse 14, 41f., 134,
165f., 193, 197, 223
– og straf 60
M'Naghten Rules 111, 140
Moore, G.E., 255f.
moral, jødisk og kristen 20

- moralbevidsthed 49, 87,
 169, 171f., 183, 224, 256
 moralitet 49, 138, 165f.,
 175f., 183, 224
 moralkritik 50, 89, 138,
 182f., 192f., 224
 moralnihilisme 130, 198,
 264*
 moralopfattelse, pragma-
 tisk 223f.
 motivation 240, 243, 255
 mulighed 236f.
- normativ orden 10, 14, 48,
 60, 161, 196
 Nowell-Smith, P.H. 256
 nødvendighed 217, 258
- Ofstad, Harald 170
 overtrædelse 11, 161
- pligtfølelse 196
 Popper, Karl R. 210
 posthypnose 143
 pragmatisk moralbegrun-
 delse 194, 264*
 proces 29, 165
 Protagoras 55
 prævention 120, 123
 – og gengældelse 45, 55,
 69f., 78, 90f., 111, 118,
 132f., 187, 223
 – og tilregnelighed 131f.
 psykopat 22
- refleksive udsagn 180f.
 regnskabsansvar 30
- ret
 – og moral 9, 29, 41, 161,
 165, 225
 – og magt 197
 retribution 56
- sandhedens invarians 208
 sanktion 42, 168
 sense, en handlings 122
 skam 22
 skyld 9f., 26, 84, 162
 skyldfølelse 12, 15f., 197
 skæbne 199f.
 specialprævention 56, 75
 Spinoza 201
 Stevenson, Charles L. 256
 straf,
 – begreb 59, 100
 – dens formål 45, 55f.,
 120f., 125
 – og hævn 47
 – og misbilligelse 134
 – dens retsgrund 81, 92
 straffeinstitution 68
 straffelovgivning 73
 straffeteorier 91
 sundhed, åndelig 114f., 139
 sygdom, åndelig 114f., 139
 synd 18, 258
- tilgivelse 13
 tilregnelighed 26, 84, 111f.,
 162
 – og ansvarlighed 110
 – formindsket 112
 – og prævention 131f.
- tilregnelighed 26, 84, 111f.,
 118f., 120f., 162
 tú-tú 38, 264*
 tvang
 – og ansvar 251
 – og determinisme 217,
 258
 – mekanisk og kompulsiv
 253
 tvangssituationer 245f.,
 253
- uforenelighedsprincip 157
 uimodståelighed
 – af impuls 117, 129,
 140f., 252
 – af tvang 190
 undskyldning 14, 27 162,
 234
 ungdomsforbryder 177,
 222
- valgssituation 249
 viljesfrihed 129, 160, 171f.,
 198, 234f., 257
 se også determinisme
 vrede 185
- Westermarck, Edward
 185f., 265*
 Wootton, Barbara 111f.,
 131, 144
 Waaben, Knud 155
- ødipuseffekt 209
 ørkesløshedsargumentet
 215